T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CEDİDİZMİN SOSYOEKONOMİK ETKİLERİ

Aslı İŞBİLİR

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

KIRIKKALE-2022

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CEDİDİZMİN SOSYOEKONOMİK ETKİLERİ

Aslı İŞBİLİR

İKTİSAT ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

KIRIKKALE-2022

KABUL-ONAY

Aslı İŞBİLİR tarafından hazırlana "CEDİDİZMİN SOSYOEKONOMİK ETKİLERİ" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA İmza

İktisat Bölümü, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Başkan: Prof. Dr. İbrahim MARAŞ İmza

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Özgür KANBİR İmza

Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, Giresun Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 06/06/2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum. ……..…….

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Aslı İŞBİLİR

28.06.2022

ÖZET

CEDİDİZMİN SOSYOEKONOMİK ETKİLERİ

Kırıkkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA
2022, 241 sayfa

20. yüzyılın başları sosyoekonomik açıdan dünya genelinde dengelerin değiştiği bir dönem olarak kabul edilir. Teknik ve bilimsel ilerlemeyle özdeşleştirilen bu süreç aynı zamanda toplumların düşünce hayatında birtakım değişimler ortaya çıkarmıştır. Teknik ilerlemenin gerisinde kalan ve ülkeler arasında artan rekabetin doğurduğu sömürgecilik sürecin gerisinde kalan ülkelerde aydın kesimler arasında çıkış yolları arama fikrini yaratmıştır. Batı'da yaşanan gelişmeler karşısında eski konumunu kaybeden ve gerilemeye başlayan Türk Dünyasında içinde bulunulan durum karşısında bazı aydınlar öncülüğünde fikri uyanış hareketlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu hareketler içerisinde şüphesiz en önemlilerden birisi, günümüz sorunlarına dahi ışık tutabilecek güce sahip olan Ceditçiliktir.

Ceditçilik hareketi ya da bir başka ifade ile Cedidizm, 19. yüzyılda Rusya Türkleri arasında ortaya çıkmıştır. İsmail Gaspıralı'nın da önemli katkılar sunduğu geri kalmışlığa karşı çözüm yolları arayan ve halkın uyanışını esas alan bir aydınlanma hareketidir. Eğitim ve kültür sahasında başlayan faaliyetler kısa süre içerisinde iktisadi ve siyasi alanlarda da kendini göstermiş ve Ceditçilik sosyoekonomik bir boyut kazanmıştır. Öte yandan İsmail Gaspıralı'nın Dilde, Fikirde, İşte Birlik ülküsü doğrultusunda Türk Dünyasında birliği hedefleyen bir çizgiye sahip olmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi ve Usul-ü Cedit okullarıyla birlikte Rusya Türkleri içerisinde birçok aydın bu süreci desteklemiş ve bu yenileşme bir aydınlanma hareketine dönüşmüştür. Bu hareketin en önemli amacı sosyoekonomik gelişme olmuştur. Ceditçiliğin sunduğu gelişme fikri yalnızca iktisadi göstergelerde maddi iyileşmeyi hedeflememiş toplumun manevi olarak da gelişmesini amaçlamıştır. Bu doğrultuda kadın hakları gibi günümüzde halâ tartışmaların devam ettiği sorunları gelişme ekseninde ele almışlardır. Ayrıca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kuruluşuna kadar büyük etkiler yaratmış ve başarılı sayılacak adımlar atılmıştır.

Bu tezin amacı, 19. yüzyılın sonlarında Rusya Türklerinde ortaya çıkan Ceditçilik fikrinin İsmail Gaspıralı ekseninde iktisadi yönlerini ve 19. yüzyılın sonundan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruluşuna kadar geçen süreçteki sosyoekonomik etkilerini ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla ayrıca Ceditçi düşüncenin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında ve bağımsızlık sonrası dönemde Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilere etkileri ele alınacaktır. Bunun için Ceditçi düşünürlerin kaleme aldığı eserler analiz edilecek ve faaliyetler irdelenecektir.

Ceditçi düşüncenin, sosyoekonomik gelişmeyle birlikte Türk Dünyasında birlik idealine de sahip olduğu görülmektedir. Bu ideal İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde,

İşte Birlik" şuuruyla gelişmiştir. Çarlık Rusya'da 1905 İhtilali'nin yarattığı atmosferde bu hususta birtakım başarılara imza atılmış olsa da SSCB döneminde birlik ideali doğrultusunda faaliyetler mümkün olmamıştır. Ancak SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında "Zirveler Süreci" ile birlik için önemli adımlar atılmış ve Türk Devletleri Teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilatın kurulması tarihi bir adım olmakla beraber, günümüzde İsmail Gaspıralı'nın çerçevesini çizdiği birlik fikrinin oldukça gerisindedir.

Anahtar Kelimeler: Cedidizm, İsmail Gaspıralı, Rusya Türkleri, gelişme, aydınlanma

ABSTRACT

SOCIOECONOMIC EFFECTS OF JADIDISM

Kırıkkale University

Institute of Social Sciences

Department of Economics, Master Dissertation

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet DİKKAYA

2022, 241 pages

The beginning of the 20th century is a period in which the socio-economic balances changed throughout the world. This process, which is identified with technical and scientific progress, has also revealed some changes in the thought life of societies. It created the idea of seeking out ways among the intelligentsia in countries that lagged the technical progress and lagging the colonialism process caused by the increasing competition between countries. It is known that intellectual awakening movements emerged under the leadership of some intellectuals in the face of the current situation in the Turkish World, which lost its former position and started to decline in the face of the developments in the West. Undoubtedly, one of the most important of these movements is Jadidism, which has the power to shed light on even today's problems.

Jadidism movement, or in other words Jadidism, emerged among the Russian Turks in the 19th century. It is an enlightenment movement that seeks solutions against underdevelopment and is based on the awakening of the people, to which Ismail Gaspirali also made important contributions. The actions that started in the field of education and culture soon showed themselves in the economic and political field and Jadidism gained a socio-economic dimension. On the other hand, in line with İsmail Gaspirali's ideal of Unity in Language, Idea and Action, it also had a line aiming at unity in the Turkish World.

Along with Ismail Gaspirali's Tercüman Newspaper and Usul-ü Cedit schools, many intellectuals among Russian Turks supported this process and this innovation turned into an enlightenment movement. With the effect of the innovation movement initiated by İsmail Gaspıralı with the Tercüman Newspaper and the New Method Schools, many intellectuals among the Russian Turks supported this process and this innovation turned into an enlightenment movement. The most important aim of this movement was economic development. The idea of development offered by Jadidism not only aimed at material improvement in economic indicators, but also aimed at the spiritual development of society. In this direction, they discussed the issues that are still under discussion, such as women's rights, on the axis of development. In addition, in this regard, it had great effects and successful steps were taken until the establishment of the Union of Soviet Socialist Republics.

The aim of this thesis is to reveal the economic aspects of the idea of Jadidism, which emerged in the Russian Turks at the end of the 19th century, on the axis of İsmail Gaspıralı, and its socioeconomic effects in the process from the end of the 19th century to the establishment of the Union of Soviet Socialist Republics. In addition, in the context of this purpose, the effects of Jadidist thought on the relations between the

Turkic Republics in the establishment phase of the Republic of Turkey and in the post-independence period will be discussed. For this purpose, the works written by Jadidist thinkers will be analyzed and the activities will be examined.

It is seen that the Jadidist thought has the ideal of unity in the Turkish World together with the socio-economic development. This ideal has developed with İsmail Gaspirali's consciousness of "Unity in Language, Idea and Action". Although some successes were achieved in this regard in the atmosphere created by the 1905 Revolution in Tsarist Russia, activities in line with the ideal of unity were not possible during the Soviet Union period. However, with the disintegration of the Soviet Union, important steps were taken for unity between the independent Turkic Republics with the "Summits Process" and the Organization of Turkish States was established at the end of this process. Although the establishment of this organization is a historical step, it is seen that today it is far behind the idea of unity drawn by Ismail Gaspirali.

Keyword: Jadidism, Russian Turks, Ismail Gaspirali, development, enlightenment

TEŞEKKÜR

19. yüzyılda Tercüman Gazetesi'nin sayfalarında *"Türklük fikrini taşla, saadete nâil ol deseler, bu yüzden gelecek saadete, bedbahtlığı tercih ederim."* sözleriyle ve tüm fikirleriyle Türk Dünyası'nın yolunu aydınlatan İsmail Gaspıralı ile diğer Ceditçilerin mücadelesini anlatabilecek, katkıda bulunabilecek bir çalışma ortaya çıkarmanın mutluluğunu tarif etmem mümkün değildir.

Çalışmanın ortaya çıktığı bu uzun süreçte bana inanan ve desteklerini esirgemeyenlerden yâd etmem gerekir.

Kız çocuklarının okula gitmesinin engellendiği topraklarda doğup, kendi kızının eğitimi için her türlü mücadeleyi veren kıymetli annem... O'nun bana duyduğu güven ve verdiği destek olmadan böyle bir tez ortaya çıkarmam mümkün olmazdı. Kendisiyle birlikte verdikleri destek için aileme teşekkür ederim.

En önemlisi tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Dikkaya'nın böyle bir tez konusunda bana duyduğu inanç ve verdiği destekten dolayı minnettarım. O'nun öğrencisi olmak ve ilminden faydalanma şansı yakalamak akademik hayatım boyunca elde edebileceğim en büyük başarılardan biri. Kendisine sadece tez çalışmamda verdiği destekten dolayı değil fikirleriyle de yoluma ışık tuttuğu için çok teşekkür ediyorum.

Tez savunması esnasında yapıcı eleştirileri tezin nihai almasını sağlayan değerli jüri üyeleri Prof. Dr. İbrahim Maraş ve Dr. Öğr. Üyesi Özgür Kanbir'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Vaktini ayırarak tezi baştan sona okuyup gerek fikri gerekse dil bilgisi açısından eksiklikleri tespit ederek önerilerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Cengiz Samur'a teşekkür ederim.

Kaynaklara ulaşma hususunda büyük destek sağlayan Timur Kocaoğlu bilgeme ve Dr. Öğr. Üyesi İzzetullah Zeki'ye ayrıca şükranlarımı sunuyorum.

Bu çalışmayı, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura başta olmak üzere Türk aydınlanması ve gelişmesi için fikirleriyle bugüne ışık tutan Ceditçi aydınlara ithaf ediyorum. Bu ülkü uğrunda çalışanlara ilham olmasını ve bilim dünyasına katkıda vermesini temenni ediyorum.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

KABUL-ONAY iii
ETİK BEYANI iv
ÖZET v
ABSTRACT vii
TEŞEKKÜR ix
KISALTMALAR xiii
GİRİŞ 1
BİRİNCİ BÖLÜM 5
FEODALİTEDEN MODERNİTEYE SOSYOEKONOMİK DÖNÜŞÜM 5
1.1. Aydınlanma Düşüncesi 5
1.1.1. Feodalizmin Çözülme Süreci 5
1.1.2. Akıl Çağı 10
1.1.3. Aydınlanma Çağı 18
1.2. Sanayileşme 25
1.2.1. Sanayi Devrimi Öncesi İktisadi Gelişmeler 25
1.2.2. Sanayi Devriminin Kökenleri 28
1.2.3. Sanayi Devrimi ve Sonuçları 30
1.3. Azgelişmişlik ve İktisadi Gelişme 34
1.4. Modernite ve Modernleşme Düşüncesi 37
İKİNCİ BÖLÜM 45
RUSYA TÜRKLERİ 45
2.1. Rusya Türkleri 45
2.1.1. Coğrafi Kapsam 46
2.1.2. Tarihsel Arka Plan 48
2.2. Rusya Türkleri Kısa Tarihi (15. ve 19. Yüzyıllar Arası) 48
2.2.1. Siyasi Tarih 49
2.2.2. İktisadi Tarih 62
2.3. Rusya'nın Bölgeye Yönelik Politikaları ve Bölgeyle İlişkileri 68
2.3.1. Rusya ve Bölge Arasında İlk İlişkiler 68
2.3.2. Çarlık Rusya Dönemi 70
2.3.3. SSCB Dönemi 81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 95
ERKEN DÖNEM BİR TÜRK MODERNLEŞMESİ OLARAK CEDİTÇİLİK 95
3.1. Ceditçilik Kavramının Tanımı 95
3.2. Rusya Türklerinde İlk Yenileşme Hareketleri 97
3.3. Ceditçilik Hareketi ve Ortaya Çıkışı 100
3.3.1. Toplumsal Faktörler 100
3.3.2. Siyasi Faktörler 103
3.3.3. İktisadi Faktörler 106
3.4. İsmail Gaspıralı ve Ceditçi Düşünce 108
3.4.1. İdeal Devlet Anlayışı 113
3.4.2. Toplumsal ve Ekonomik Düzen 116
3.4.3. Kadın Hakları ve Hürriyeti Meselesi 119
3.4.4. Dilde, Fikirde, İşte Birlik 124
3.5. Türk Dünyası'nda Ceditçi Düşünce 128
3.6. Ceditçi Düşüncenin Yaygınlaşmasında Yerel Burjuvazinin Rolü 136
3.7. Ceditçi Düşüncenin Aşamaları 138
3.7.1. Toplumsal Yapının Eleştirisi ve Sosyo-Kültürel Reform Arayışları 139
3.7.2. Rus Emperyalizminden Kurtuluş ve Milli Bağımsızlık İdeali (1905 Sonrası) 141
3.7.3. Sosyalist Eğilimli Ceditçi Düşünce (1917 sonrası) 141
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 145
CEDİTÇİ DÜŞÜNCENİN EKONOMİ POLİTİĞİ VE TARİHSEL YANSIMALARI 145
4.1. Rusya Türklerinin Azgelişmişliğin Nedenleri 145
4.1.1. İçsel Nedenler 146
4.1.2. Dışsal Nedenler 151
4.2. Ceditçi Düşüncenin Ekonomi Politiği 154
4.2.1. İktisadi Bağımsızlık 154
4.2.2. Mülkiyet Hakları, Toplumsal Zümreler ve Toplumsal Tabakalaşma 155
4.2.3. Sosyal ve Beşerî Kalkınma 159
4.2.4. Tarım 162
4.2.5. Sanayileşme ve Ticaret 165
4.2.6. Kadın Hakları ve Kadının Toplumsal Statüsü 167
4.2.7. Birey-Toplum-Devlet İlişkisi 173
4.3. Cedidizmin Sosyoekonomik Etkileri 175

4.3.1. Toplumsal ve Kültürel Etkileri 176
4.3.2. Siyasi Etkileri 181
4.4. Türkiye'de Ceditçi Düşüncenin Yansımaları ve Ceditçi Aydınların Faaliyetleri 189
4.5. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerde Cedidizmin Etkileri 192
SONUÇ 205
KAYNAKÇA 213
ÖZGEÇMİŞ 227

KISALTMALAR

İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

SSCB: Sovyet sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TDT: Türk Devletleri Teşkilatı

TİKA: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

YTB: Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

GİRİŞ

Feodaliteden Sanayi Çağı'na giden süreçte Avrupa'da Rönesans'la sanat ve edebiyatta ortaya çıkan uyanış, Katolik Kilisesi'nin hakimiyet alanını kıran Reform ile devam etmiş, ardından bilimsel bilgi ve teknik ilerlemenin önem kazandığı bir çağa geçiş başlamıştır. İktisadi, kültürel ve bilimsel anlamda sağlanan birikim, Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesine ve dünyanın köklü bir değişime uğramasına sebep olmuştur. Ayrıca günümüzde hala tartışmaların devam ettiği azgelişmişlik ve modernleşme gibi iki önemli olguyu meydana getirmiştir.

Bu sürecin ardından 19. yüzyıla hâkim güç olarak giren Batı Avrupa'ya karşılık, parlak geçmişlerinin aksine buhranlı bir giriş yaşamıştır. Rusya Türkleri, 19. yüzyılda başta Kırım ve Türkistan olmak üzere Çarlık Rusya tarafından işgal edilen bölgelerde yaşayan Türkleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu dönemde bilim ve kültür merkezi olan Buhara medreselerinin yapısı bozulmuş, toplum adeta zihinsel bir uyuşukluğa sürüklenmiştir. Din gibi toplum üzerinde önemli etkilere sahip müesseselerdeki dönüşüm nihai olarak toplumsal bir çöküşe yol açmıştır. Bu durumun ardından 15.yüzyılda başlayan coğrafi keşiflerin İpek Yolu'nun önemini yitirmesine sebebiyet vermesi, iktisadi çöküşü hızlandırırken 1552'de Kazan Hanlığının işgaliyle başlayan Rus yayılmacılığı, Rusya Türklerinin yeni yüzyıla azgelişmişlik içerisinde girmesine yol açmıştır.

Rusya Türkleri siyasi, iktisadi ve toplumsal bakımdan bir dizi sorunlar içerisindeyken ilk defa 19. yüzyılda Kazan, Kırım ve çevresinde dini taassuplara karşı reformist tartışmalar gündeme gelmiştir. Bu tartışmalar "*Cedidizm*" ya da bir diğer ifadeyle "*Ceditçilik*" düşüncesinin ortaya çıkarmıştır. Eğitim ve basın-yayın faaliyetleri ile zihinsel uyuşukluktan kurtulmayı, toplumsal uyanışı hedefleyen Gaspıralı tarafından dile getirilen yenileşme daha sonrasında Rusya Türklerinin gelişmesini ve bağımsızlığını amaçlayan bir fikri hareket mahiyeti kazanmıştır.

Bu tezin temel amacı İsmail Gaspıralı'nın Ceditçilik anlayışı temelinde Cedidizmin sosyoekonomik yönlerinin ortaya çıkarılmasıdır. Cedidizmin sosyoekonomik manada bir gelişme programı sunduğu iddiası doğrultusunda; bu fikrî hareketin hangi alanlarda ne gibi etkiler ortaya çıkardığı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda fikri olarak etkili olup olmadığı ve Türk Dünyası'ndaki ilişkilerin temelinde esas kabul edilip edilmediği gibi soruların cevapları aranacaktır. İlaveten Rusya Türklerinin

azgelişmişliğinin nedenleri, Ceditçi düşünceyi ortaya çıkaran unsurlar ve bu hareketin geçirdiği dönüşüm süreci başta olmak üzere Cedidizm düşüncesi ana hatlarıyla irdelenecektir.

Çalışma iktisadi düşünce tarihi tezi olmakla birlikte; Türkoloji, sosyoloji ve tarih gibi farklı sosyal bilim dallarının sağladığı verilerden faydalanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca kısıtlı bir alanda ilahiyat disiplinine başvurulmuştur. Çalışmadaki tespitlere, farklı ülkelerden elde edilen kütüphane kaynakların ve makalelerin taranmasıyla elde edilen verilerin analiz edilmesiyle ulaşılmıştır.

Çalışma kapsamında, Cedidizmin sosyoekonomik etkileri ortaya çıktığı 19. yüzyıldan Sovyetler Birliği'nin kurulduğu 1924 tarihine kadar geçen süreç incelenecektir. Ceditçi düşüncenin etkili olduğu coğrafyalar olarak Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan çalışma kapsamına dahil edilecektir. İkinci bölümünde Rusya'nın bölgeye yönelik politikalarında Sovyetler Birliği dönemi incelenirken 1917-1939 yılları arasındaki dönem esas alınacaktır. Sovyetler Birliği'nin 1939 yılından sonra Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'a yönelik politikaları çalışmanın kapsamı dışında bırakılacaktır. Diğer yandan Cedidizm üzerine yapılan çalışmalarda günümüz Kazakistan topraklarında ortaya çıkan Alaş Orda Hareketi, her ne kadar Cedidizm etkisinde geliştiği ve ortak noktaları olduğu düşünülse de çalışmada kısıtlı bir şekilde yer bulacaktır. İlâveten vurgulamak gerekir ki Sovyetler Birliği döneminde Ceditçi aydınlara yönelik yürütülen operasyonlar neticesinde Sovyet rejimi tarafından eserlerinin bir kısmı tahrif edilmiş ve bir kısmı ise yok edilmiştir. Bu nedenle birincil kaynaklara ulaşma hususunda güçlük yaşanmıştır.

Gaspıralı öncesinde İdil-Ural sahasında din ve eğitim alanlarında ortaya çıkan ıslahat/Ceditçilik düşüncesi 20. yüzyıla ışık tutması mahiyetinde kısıtlı bir şekilde teze konu edinilecektir. Rusya Türklerinin azgelişmişliğinin nedenleri ve bazı Ceditçi düşünürlerin dini eksenli yaklaşımları incelenirken başvurulan ve ilahiyat disiplinin alanına giren hususlarda yalnızca gelişme tartışmalarına açıklık sağlayacak bilgilere başvurulmuştur. Bu nedenle İslam ve diğer inançlara yönelik bir tartışma bu çalışmanın kapsamı dışındadır.

Cedidizm düşüncesine yönelik eğitim, Türkoloji, ilahiyat, tarih ve siyaset bilimi gibi çeşitli bilim dallarında çok sayıda çalışma yürütülmüş olsa da iktisat literatüründe bu

konuya mahsus kapsamlı bir çalışmanın henüz yapılmadığı görülmüştür. Çalışmanın literatüre katkısı, Türk Dünyasının aydınlanma hareketi olarak kabul edilen Cedidizmin iktisadi yönlerini ortaya çıkararak yeni bir tartışma alanı yaratabilecek olmasıdır. Ayrıca Rusya Türklerinin 19. yüzyılda gelişme ve Türk Dünyası'nın bütünleşmesi bahsinde yaşamış oldukları sorunlar günümüze göre farklılıkları bulunsa da birçok açıdan benzerliklere sahiptir. Bu sebeple çalışmanın, gelişme ve Türk Dünyasının bütünleşmesine yönelik yapılan tartışmalara teorik olarak katkı sağlaması umulmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde Avrupa ve Dünya genelinde iktisadi açıdan önemli bir süreç olan feodaliteden sanayileşmeye geçiş sürecinden bahsedilecektir. Bu kapsamda aydınlanma düşüncesinin ortaya çıkışı, sanayi devrimi ve sonuçları hakkındaki tartışmalar ele alınacaktır. Ayrıca sanayi devriminin bir sonucu olarak görülen gelişme ve modernleşme tartışmalarına girilecektir.

İkinci bölümde öncelikle Rusya Türkleri ve Ceditçi düşüncenin oluşumu ele alınacaktır. Öncelikle Rusya Türkleri teriminin tanımı ve kapsamından bahsedilecektir. Ardından 15. ve 19. yüzyıllar arasında Rusya Türklerinin siyasi ve iktisadi açıdan geçirdikleri tarihsel süreçle birlikte Rusya'nın söz konusu coğrafyaya yönelik politikaları izah edilmeye çalışılacaktır. Üçüncü bölümde Ceditçiliğin tanımı, ortaya çıkışı ve İsmail Gaspıralı'da Ceditçi düşünce ele alınarak Ceditçi düşüncenin etki alanları ve geçirdiği aşamalar aktarılmaya çalışılacaktır. Türk Dünyasının büyük bir coğrafya olduğu göz önüne alındığında her bölgede Ceditçi düşüncenin derinlemesine incelenmesi tek bir çalışma ile mümkün değildir. Bu nedenle Ceditçi düşüncenin etki alanlarına ilişkin bölümde yenileşme fikrinin hangi bölgelerde ortaya çıktığı ve öne çıkan temsilcileri değerlendirilecektir.

Son bölüm Rusya Türklerinde azgelişmişliğin nedenlerine yönelik tartışma içeren bir girizgâhla başlayacaktır. Akabinde Ceditçi aydınların düşünceleri incelenerek Ceditçi düşüncenin iktisadi yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Son olarak Ceditçiliğin Rusya Türklerinde, Türkiye'de ve Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde yarattığı etki değerlendirilecektir.

Yüz yılı aşkın bir süre öncesinde Türk Dünyası'nın gelişmesine ve birliğine fikirleriyle ışık tutan Ceditçilik hareketi, 19. yüzyıldan günümüze ulaşan kapsamlı bir düşünce

akımıdır. Ortaya çıktığı yüzyılda yalnızca Rusya Türklerini değil tüm Türk Dünyası'na ve nihai olarak İslam Dünyası'na da çeşitli etkilerde bulunmuştur. Kadın hak ve hürriyetleri, sosyoekonomik gelişme ve bağımsızlık gibi önemli hususlarda döneme damgasını vurmuştur. İsmail Gaspıralı ve dönemin önde gelen Ceditçi aydınlarının fikirleri, Rusya Türkleri başta olmak üzere Türk Dünyası'nın pek çok noktasında aydınlanmanın başlamasına öncülük etmiştir. Bu aydınlanma hareketi kız çocuklarının eğitimi, kadın hareketleri, gelişme ve ilerleme, bağımsızlık ve en nihayetinde Türk Dünyası'nın birliği gibi önemli idealler ortaya çıkarmıştır. Ancak 1924 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulması Ceditçi düşüncenin hedeflerine ulaşmasına engel olmuştur. Türkiye'nin de fikir hayatında aktif rol oynayan Ceditçilerin ve İsmail Gaspıralı'nın Türk aydınları üzerindeki etkisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna fikri olarak doğrudan tesir etmiştir. Ayrıca günümüzde Türk Dünyası'nın bağımsız üyeleri tarafından kurulan Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) dil temelli inşa süreci, akademik düzeydeki organizasyonlarla geliştirilmesi ve ardından ticari-siyasi bir hüviyete bürünmesi, Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ülküsünün bariz bir etkisi mahiyetindedir.

Ceditçi düşüncenin gelişmeden birliğe kadar geniş bir yelpazede ortaya koyduğu fikirler, özellikle 1991 sonrasında gerekli siyasi koşullar oluşmasına rağmen hayata geçirilememiştir. Gaspıralı'nın Türk Dünyası'nın uyanışı ve gelişimi hususunda en büyük ideali olan *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* gayesi, günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı ve diğer girişimlerle kısmen hayata geçirilmiş olsa da hem Gaspıralı'nın hem diğer Ceditçi düşünürlerin ortaya koyduğu fikirler bağlamında büyük eksiklikleri olduğu görülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FEODALİTEDEN MODERNİTEYE SOSYOEKONOMİK DÖNÜŞÜM

Avrupa, Orta Çağ'dan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte çok sayıda dönüşüme ev sahipliği yapmıştır. Özellikle feodal toplumun yıkılmasından sonra Rönesans'la birlikte başlayan aydınlanma süreci, yalnızca Avrupa'yı değil tüm Dünya'yı etkisi altına almıştır. Bu nedenle Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi ve modernitenin oluşumu gibi çok sayıda gelişme, birçok ulus için sosyoekonomik dönüşümü beraberinde getirmiştir. İktisadi, siyasi ve toplumsal boyutları olan çok yönlü dönüşüm sürecinin etkileri günümüzde dünyanın birçok bölgesinde devam etmektedir.

1.1. Aydınlanma Düşüncesi

Aydınlanma düşüncesi, 18. yüzyıla kadar gerçekleşen Rönesans ve Reform gibi bir dizi değişimle ortaya çıkan düşünce biçimi ya da sistemi olarak tanımlanabilir. Bu düşünce sistemi yeni bir toplumsal düzen yaratırken aynı zaman mevcut dünya düzeni üzerinde de köklü değişimlerin nedeni olmuştur.

Aydınlanma düşüncesinin doğuşu ve nihayetinde Aydınlanma Çağı'nı anlayabilmek için öncelikle 18. yüzyıla kadar Avrupa'da yaşanan gelişmelerin iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekir. Çünkü hiçbir çağ ya da düşünce sistemi aniden ortaya çıkmamıştır. Bilakis kendinden önceki dönemlerde yaşanan gelişmelerle beraber, bir birikimin sonucu olarak doğmaktadır. Bu nedenle Aydınlanma düşüncesinin dinamiklerini ve yarattığı dönüşümü anlayabilmek için feodal toplum düzeninden 18. yüzyıla kadar yaşanan gelişmelerin dikkatlice incelenmesi gerekir.

1.1.1. Feodalizmin Çözülme Süreci

Feodalizm, kendine has özellikleriyle en belirgin şekilde 9. yüzyılda ve Batı Avrupa'nın Orta Çağı'nda görülmüştür. Kısaca tanımlamak gerekirse feodalite ya da diğer adıyla derebeylik, değişmez sosyal hiyerarşi ve sert yükümlülüklere sahip,

tarımsal üretim temelinde kurulup sürdürülen bir sistem olarak ifade edilebilir.[1] Ayrıca Feodalizm, Roma ve Karolenj İmparatorluğu gibi büyük imparatorluklarının çözülme süreciyle birlikte güçsüz devletlerin ve bir nevi "parçalanmış iktidar adacıklarının" ortaya çıkması şeklinde tanımlanabilir.[2]

Feodaliteyi anlayabilmek için öncelikle yarattığı sosyal sınıflar ve bu sınıflar arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi gerekir. Bu bağlamda feodal bir toplumda sınıfsal yapının ruhbanlar, savaşanlar ve çalışanlardan oluştuğu görülmektedir. Toplumu oluşturan sınıflar arasındaki ekonomik ilişki feodalitenin özelliklerini açıkça ortaya koyar. Feodalitenin toplumsal sınıflarla birlikte bir önemli diğer unsuru ise malikanelerdir. Aslında söz konusu toplumsal ilişkiler ve feodalitenin kendine has özellikleri malikane sistemi içerisinde gelişmiştir. Malikane sistemi, çiftliklerden oluşmaktadır. Malikane içerisinde kalan arazi, ekilebilir ve elverişsiz olmak üzere ikiye ayrılır. Bu araziler içerisinde ekilebilir kısım, lorda ait olmakla birlikte yalnızca lord için ekilip biçilmektedir. Geriye kalan diğer arazi parçaları ise kiracılar arasında pay edilmektedir. Bu sistem içerisinde kiracılar ise hem kendine hem de lorda ait topraklarda çalışmak zorundadır. Kiracıların lordun toprağında zorunlu olarak çalışması ise feodalitenin en belirgin özelliklerinden biri olarak değerlendirilebilir.[3]

Feodal sistemde ekilebilir arazilerin bölüştürüldüğü kiracılar aslında köylülerden oluşmaktadır. Köylüler, ağır şartlarda çalışmakta ve malikane içerisinde bulunan harabe yapılarda kalmak zorundadır. Temel insani hak ve özgürlüklerden yoksun bırakılan bu toplumsal sınıf, feodal toplumda yer alan *"serf"*leri oluşturmaktadır. Serf kelimesinin kökeni, köylülerin sahip olduğu sosyal statüye de ışık tutmaktadır. Serf kelimesi, köken olarak Latince köle alanıma gelen *"servus"* kelimesinden gelmekte ve feodal toplumda çalışan sınıfı tanımlamaktadır.[4] Bu genel tanımın yanı sıra Fransızcada bedenen çalışmaya tabi olan, lordun takdirinde cezalandırılabilen erkek ve kadınlar anlamına gelen "*homme de corps"* terimi de serfliği tanımlamak için kullanılmaktadır.[5]

---

[1] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*, çev. Buğra Kalkan, 5. bs (Ankara: Adres Yayınları, 2015), 323.
[2] Tevfik Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 3. bs (Ankara: Lotus Yayınevi, 2013), 36.
[3] Leo Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Murat Belge, 14. bs (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014), 11-15.
[4] Huberman, 17.
[5] Steven A. Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, çev. Serap Işık (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014), 57.

Aslında kelime kökeni itibariyle serflik, her ne kadar kölelikten gelse de sınıfsal ilişkiler bakımından iki terim arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin kölelikten farklı olarak serfler için ailenin parçalanması söz konusu değildir. Bu nedenle köleler topraktan ya da aileden bağımsız satılabilirken, serfler bağlı oldukları toprakla ve ailesiyle birlikte satılmaktadır. Bunun yanı sıra serfliğin birkaç farklı türünün olduğu da görülmektedir. Her zaman lordun topraklarında çalışan "*demesne*" serfleri, köylerin kıyısında çok küçük bir bölgede çalışan "*bordar*"lar, sadece toprağı olmayıp aşırı yoksul olan "*cotter*"lar ve serbest köylü olarak tanımlanan "*villein*" olmak üzere dörde ayrılmaktadır.[6] Söz konusu olan serfliğin farklı türleri arasında yalnızca kişisel ve ekonomik özgürlük açısından ufak farklar söz konusu olmuştur. Bu farklılıklara karşılık serfler yine de ürettikleri ürünlerin bir miktarı karşılığında çalıştırılan ücretli tarım işçileri olarak değerlendirilebilir.

Feodal sistemi oluşturan serflerin yanı sıra toprağın asıl sahibi olan lordlar, serflerin kendileri için var olduğuna inanmış ve iki grup arasında asla eşitlik söz konusu olmamıştır. İnsan gücüne yani emeğe muhtaç olan lordlar serflerin ya da çocuklarının malikane dışından evlenmesine büyük çoğunlukla izin vermemiştir.[7] Eğer lord ve serf arasında bir anlaşmazlık söz konusu olursa çoğu zaman lord haklıdır. Ancak nadir de olsa bazı durumlarda lordlar, süzerenlere hesap vermek zorunda kalmıştır. Ayrıca köylülerin, kral mahkemesine başvurma hakkına sahip olduğu durumlar da feodalizmin egemen olduğu topraklarda ortaya çıkmıştır. Ancak bu istisnai durumlar daha çok Britanya'da görülmüştür.[8] Görüldüğü gibi sistem içerisinde serfler ve lordlar arasında bir bağımlılık ilişkisi olmakla birlikte serflerin, herhangi bir konuda özgürlüğü de söz konusu olmamıştır.

Feodalizmin genel özelliği olan serf ve lordlar arasındaki katı ilişkinin aksine, serflere daha geniş hakların tanındığı ve sınıfsal ilişkilerin daha esnek olduğu modeller de görülmüştür. Örneğin, 12. yüzyılda Fransa Kralları tarafından hazırlanan Lorris Kanunları, feodalizmin genel işleyişinin aksine en elverişli koşullara sahip model olarak değerlendirilmektedir. Bu kanunlara göre serflerin iş yükü daha az olmakla birlikte veraset vergisinden muaf ve kişisel birçok kararda da özgür kılınmıştır.[9] Bu

[6] Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 15-16.
[7] Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983), 58.
[8] Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 18.
[9] Epstein, *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*, 58.

durumdan yola çıkarak, Avrupa'da giderek serflerin çalışma şartlarının katılaştığı bir dönemde, Fransa Krallarının daha insani bir işleyiş yürütmüş olduğu söylenebilir.

Serfler ve lordların yanı sıra feodal toplumda önemli bir diğer kesim Ruhban sınıfı yani Kilise'dir. Feodalite içerisinde Kilise'nin, toplumsal yaşamın en önemli belirleyicisi olduğu söylenebilir. Ayrıca hem ideolojik hem de dinsel amaçlarla Feodal sistemi desteklediği görülmektedir.[10] Tüm bunların yanı sıra Kilise, Orta Çağ denildiğinde akla gelen skolastik felsefenin baş aktörü olan Kiliseden farklı olarak, Feodalitenin ilk yıllarında ilerici ve canlı bir şekilde varlığını sürdürmüştür.[11] Ancak bu durum devamlılık gösterememiş ve kilise ilerleyen yıllarda daha fazla toprak sahibi olma ve zenginlik peşinde koşmaya başlamıştır. Aynı şekilde toplumun egemen sınıfı olması ve zenginliğiyle, ekonomide önemli bir ağırlığa sahip olmaya başlamıştır. Özellikle faizin ve kârın yasaklanması, zenginlik peşinde koşmanın dine aykırı olduğu yönünde fetvalar verilmesi ve ticarette de etkili olması, kilisenin ekonomi üzerinde en temel etkileri olarak görülebilir.[12] Bu durumun yanı sıra Kilisenin, zamanla amaçlarından uzaklaşması ve sık sık yolsuzlukla anılması toplumsal otoritesini sarsmaya başlamıştır. Kilisenin yapısındaki bozulmalar ve amaçlarının farklı odaklara kayması nedeniyle 11. yüzyılda VII. Gregoire, din ve kilise açısından bir takım reform girişimlerinde bulunmuştur.[13] Fakat bu reform girişimlerine rağmen zaman içerisinde artık kilise hem dini hem de uhrevi amaçları ile dünyeviliğe adanmış bir hal almaya başlamıştır. Bu durum toplumun kilisenin otoritesini sorgulamasına ve reform arayışlarının oluşmasına öncü olmuştur.

Feodalizmin Avrupa'da uzun hakimiyet döneminin ardından yaşanan bazı gelişmeler süzeren ve vassallar arasındaki bağımlılığa dayalı ilişkinin çözülmesine yol açmıştır. Bu çözülme sürecinde rol oynayan tüm faktörlerin oluşumunda aslında iki önemli olay söz konusudur. Bunlar Haçlı Seferleri ve Norman İstilaları'dır. Kilise tarafından Orta Doğu'da İslam coğrafyasına yönelik başlatılan Haçlı Seferleri'nin asıl amacı, kilisenin özellikle toplum üzerindeki gücünü ortaya koyması ve arttırmasıdır. Yaklaşık iki yüz yıl süren ve sekiz kez yapılan bu seferler, askerî açıdan büyük bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat hem askeri hem de siyasi açıdan başarısızlığa rağmen Avrupa

[10] Jacques Le Gof, "Orta Çağ'da Batı Avrupa", *Doğu Batı Dergisi*, sy 33 (2005): 39-68.
[11] Huberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, 23.
[12] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 38.
[13] Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, 4. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 158.

için bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Yeni yiyecekler, ürünler ve icatlar keşfeden Avrupalıların genişleyen ufkunu, dini ve siyasi otorite karşılayamamış ve şehir hayatı önem kazanmıştır.[14] Bunun yanı sıra Haçlı Seferleri, Avrupa'da iktisadi, siyasi ve sosyal bir dönüşümün zemini hazırlamıştır. Zanaatkarların zenginleşmesi, üretimde yeni tekniklerin gelişmesi ve ticari faaliyetlerin artması, ticaret burjuvazisinin otorite üzerinde etkinliğinin artması ve güçlü ticari faaliyetler için merkezi otoritenin güçlenmesi gibi etkiler ortaya çıkarmıştır.[15] Haçlı Seferleriyle birlikte ikinci önemli gelişme olan Norman İstilaları da feodalizmin çözülmesine yol açmıştır. Feodal Beylerin birleşmesine ve en güçlü olanın ortak güç haline gelmesine yol açan akınlar, merkezi gücün artmasında ve buna bağlı olarak Feodal düzenin çözülmesinde etkili olmuştur. Görüldüğü gibi Avrupa'da yaşanan gelişmeler özellikle parçalar şeklinde bulunan ya da bir diğer deyişle adacık şeklinde görülen yönetimin yerine artık merkezi bir gücün geçmesine yol açmıştır. Haçlı Seferleri'yle birlikte ticaret gelişmiş ve ticaret burjuvazisi güçlenmeye başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle feodal düzenin çöküşü, tipik bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.[16] Şehirlere yaşanan göçler, serflerin direnişleri ve paranın öneminin artması gibi çok sayıda unsur feodal düzenin çözülmesine ve Merkantilizme geçişe yol açmıştır.

Haçlı Seferleri ve Norman Akınları'nın yanı sıra Feodalizmin çöküşünde etkili olan birçok önemli gelişmeden söz edilebilir. Bu gelişmeler, feodal düzenin sıkı sıkıya bağlı toplumsal ilişkilerini bozarak sistemin tamamen çözülmesini hazırlayan dinamiklerdir. Söz konusu dinamikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:[17]

1. Özellikle savaş aletlerinde yaşanan teknik ilerleme askeri harcamaların artmasına yol açmıştır.
2. Siyasi istikrarsızlık ve feodal güç sahipleri arasındaki rekabet, askeri harcamaları artırırken paraya olan ihtiyacı artırmıştır.
3. Feodal toplumda serfler ya da ücretli tarım işçileri olan köylülerin direnişi feodalizmin çözülmesine yol açan en temel etken olmuştur. Serflerin hak

[14] Hendrik Williem Van Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, edt. Seda Çıngay, 2. bs (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 185.
[15] Cahit Aydemir ve Hüseyin H. Güneş, "Merkantilizmin Ortaya Çıkışı", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 5 (2006): 136-58.
[16] Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 71.
[17] Neil Faulkner, *Marksist Dünya Tarihi: Neandertallerden Neoliberallere*, çev. Tuncel Öncel, 2. bs (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), 126.

arayışları, elde ettikleri kazanımlar ve kolektif güç haline gelmesi toprak beylerine sınırlar getirmiştir.

4. Piyasaların büyümesi orta kesimin ekonomik anlamda gelişimi ve güç elde etmesi için fırsat yaratmıştır. Orta Çağ'da Feodal Avrupa'nın ekonomik manada girişken kesimini oluşturan orta sınıf, ekonomik ilişkilerin ticarileşmesi ile küçük kapitalistler haline gelmiştir.
5. Ulus devletlerin hızla yükselişi tüm gelişmelerle birlikte feodalitenin çözülmesini hızlandırmıştır.

Tüm bu dinamiklerin yanı sıra feodal sistemin çöküşünün, üretim sisteminin etkin olmaması ve gelir sağlamada gitgide artan bir gereksinimin olduğu da kabul edilir.[18] Ayrıca serflerin ağır ve insanlık dışı çalışma karşısında kentlere göç etmesi ise feodalizmin çöküşünü hızlandıran en temel neden olmuştur. Kentlere göç eden serflerle birlikte kentlerin hem ekonomik hem de toplumsal unsuru olan tüccarların varlığı şehirleri canlandırmıştır. Bu süreç feodal düzenden kopuşun yanı sıra ticaret yaparak zenginleşen bir sınıfı, nakit, sermaye ve paranın önemli olduğu bir ekonomik düzeni yaratmıştır.[19] Feodalizmin çözülme sürecine girmesine yol açan bu faktörlerden en önemlisi hiç şüphesiz para olmuştur. Orta Çağ'ın aşılmaz surlarını yıkan topların varlığından önce para, mevcut sistemi içten aşındırmaya başlamıştır. Devamında ise 15. yüzyılda kentlerin ve ticaretin gelişmesi, paraya duyulan ihtiyacın artması ve soyluların yerine burjuvaların toplumda daha etkin hale gelmesi emeğin sömürüsüne dayalı feodalizmin çözülmesine yol açmıştır.

1.1.2. Akıl Çağı

Orta Çağ Avrupası, Feodalizm ve skolastik felsefe ile özdeşleşmiş bir dönemi ifade etmektedir. Ancak dönemin sonlarına doğru yaşanan gelişmeler Akıl Çağı'na öncülük etmiştir. Akıl Çağı ya da Kartezyen felsefenin egemenliği olarak adlandırılan bu dönem, Rönesans ve Reform 'un yarattığı bir dönüşüm sürecidir. 15. yüzyılda ortaya çıkan Rönesans ve devamında 16. yüzyılda dinsel yenileşme hareketi olan Reform, Avrupa'da skolastik felsefeyi yıkarak yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Feodal sistemin çözülmesiyle başlayan bu süreç Avrupa'yı yeni bir dönüşüme tabi tutmuş ve

[18] Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, edt. F Akar (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), 39.
[19] Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Haradeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 162.

Sanayi Devrimi'yle birlikte Kapitalizme de zemin hazırlamıştır. Çünkü Avrupa'da feodalizmin çökmesi, piyasa toplumunun gelişmesi ve sosyoekonomik boyutlarının ortaya çıkması bu dönemde başlamıştır. Ayrıca 15. yüzyıldan itibaren başlayan ve temelinde güçlü ekonomik güdülerin yer aldığı keşifler ve güçlü merkezi devletlerin kurulması Avrupa'nın yükselişinin temelleridir. Bu nedenle Akıl Çağı, yalnızca bilim, sanat ve mimari alanında yaşanan gelişmelerle değerlendirilmemelidir.

1.1.2.1. Rönesans

Rönesans, 15. ve 16. yüzyıllar arasında Avrupa'daki bilimsel, düşünsel ve sanatsal yenilik hareketidir.[20] İtalya'da başlayan sanatsal hareketlilik daha sonra Fransa'ya ve oradan da Avrupa'ya yayılmıştır. Ayrıca İtalya ve Avrupa'nın büyük bölümünde başarı yakalayan Rönesans Hareketi İspanya ve Kuzey Avrupa'da etkili olamamıştır. Bunun temel nedeni Mağribiler ile yaşanan savaşın, İspanyolları dini konularda daha bağnaz hale getirmesi ve fikri anlamda Kuzey Avrupa halklarının güney ülkelere göre daha zıt karakteristiğe sahip olmasıdır.[21] Bu nedenle Güney Avrupa'da daha etkili olan Rönesans Kuzey Avrupa'da aynı etkiyi gösterememiştir. Bununla birlikte Rönesans'ın çıkış ülkesinin İtalya olmasına ilişkin çok sayıda yoruma rastlamak mümkündür. Her ne kadar 1453'te İstanbul'un fethiyle sanatkâr ve düşünürlerin İtalya'ya gitmesi bu durumun nedeni olarak görülse de aslında İtalya'nın diğer Avrupa ülkelerinden farklılıkları bu durumun temeli olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Orta Çağ boyunca merkez ülke olan İtalya, söz konusu dönemde yüksek ticari zenginliğe sahipti ve bu zenginlik sanat ve edebiyat zümresinin kontrolündeydi.[22] Bu nedenle İtalya'nın, Rönesans'ın başkenti olması olağan bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Rönesans'ın ortaya çıkışıyla düşünce, devrime uğramış ve var olan temelleri sarsılmıştır. Bu yüzden yalnızca sanatsal bir dönem olarak düşünülmemesi gerekmektedir. Çünkü düşünce sisteminde yarattığı değişim ilerleyen yüzyıllarda Avrupa'nın yaşayacağı dönüşümün de temel yapı taşlarından biri olacaktır. Bu nedenle sosyal ve iktisadi tarih açısından Rönesans, göz ardı edilemeyecek kadar büyük bir öneme sahiptir.

Rönesans'ın ortaya çıkışı tamamen karanlık ya da ölü bir felsefi ortamda olmamıştır.

[20] Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, edt. Özcan Doğan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2011), 101.
[21] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 265.
[22] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 44.

Çünkü Orta Çağ Avrupası tamamen skolastik düşüncenin hâkim olduğu basit tarihsel bir dönem değildir. Özellikle genç nüfus içerisinde yaşanan hareketlilik ve sorgulama, Rönesans'ın doğuşunda etkili olmuştur.[23] Bununla birlikte çok sayıda gelişme sanatsal ve düşünsel devrimin tetikleyicisi konumundadır. Bu gelişmeler, teknik ilerleme, matbaanın icadı ve büyük keşifler olarak sıralanabilir.[24] Tüm bunlar içerisinde özellikle matbaanın icat edilmesi basılı kaynakların, kültürel canlılığın ve düşünürler arasında fikir alışverişinin artması gibi önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte coğrafi keşiflerle birlikte keşfedilen yeni kıtalar ve kültürler evrenin bilinen sınırlarının genişlemesini sağlamıştır. Ayrıca bilimsel aklı dönüşüme uğratan keşifler ve doğa bilimi üzerine yapılan çalışmalar artık doğanın gizeminin çözülmesini sağlamıştır.[25] Doğanın gizeminin çözülmesi ve evren anlayışının değişimin de Cusalı Nicolas, Kopernik ve Giordano Bruno tarafından yapılan çalışmaların önemli bir payı vardır. Çünkü Nicolas, Kopernik ve Bruno ile zihinsel devrim tamamlanmış, Aristoteles ve Batlamyus'un kozmos anlayışları yıkılmıştır.[26] Böylelikle artık kapalı evrenden sonsuz evren düşüncesine yönelik bir evrim gerçekleşmiştir. Devam eden gelişmelerle birlikte soyut tanımlar yerini somut ve nicel tanımlamalara bırakmıştır. Leonardo Da Vinci'nin çalışmalarıyla gerçekliğin matematiksel ifadelerle açıklanmaya başlanması ve Galileo'nun ağırlık yasaları üzerinde yaptığı çalışmalar, artık modern bilim anlayışının oluşmasını sağlamıştır.[27] Ancak yine de bir önceki çağdan kalan bilgi anlayışı tamamen değişmiş durumda değildir.

Sanatsal, mimari ve bilimsel çalışmaların hız kazandığı Rönesans döneminde asıl önemli nokta düşünce açısından yaşanan dönüşümdür. Çünkü bu dönem kapitalist birey ya da kapitalist ruh denilen yeni tip insanın köklerinin filizlendiği dönemdir. Bu dönemde bireylerin doğaya ve insana bakış açılarında ciddi değişmeler yaşandığı görülmektedir. Bu yüzden Rönesans, bireyciliğin doğuşu, aklın dünya gerçekliğini fethetmesi ve "joie de vivre"[28] zaferi olarak nitelendirilir.[29] Ayrıca Rönesans'ın yarattığı yeni insan tipi, girişimci, kısıtlamalara boyun eğmeyen ve gücünün sınırlarını

[23] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 222.
[24] Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 103.
[25] Williem Van Reijen ve Hans Van Der Loo, *Modernleşmenin Paradoksları*, edt. Kadir Canatan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 61.
[26] Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 108.
[27] Russ, 109.
[28] Fransızca, coşkulu ruh ve neşe dolu bir yaşam anlamına gelen bir terimdir.
[29] Johan Huizinga, "Rönesans Sorunu", çev. Zeynep Küpüşoğlu, *Gergedan*, sy 13 (1988): 28-34.

aşabilen bireyler olarak tanımlanabilir.[30] Bu dönüşümle birlikte bireyler, artık dini ve siyasi otoritenin buyruklarına koşulsuz itaat etmek yerine kendini ifade etmeye başlamıştır. Bu nedenle Loon, bu dönemi "*ifade etme çağı*" olarak adlandırmıştır.[31] Ayrıca bireylerin kendini ifade etmesinin yanı sıra bu dönemde önemli olan bir diğer gelişme de öğrenmenin artık ayrıcalıklı kişilerin tekelinden çıkmasıdır. Yazılı eserlerin matbaanın icadıyla artması ve artık daha kolay ulaşılıyor olması toplumu oluşturan tüm kesimlerin bilgiye erişimini hızlandırmıştır. Böylelikle artık bireyler, eskiye nazaran bilgiye daha kolay erişme ve bir otorite karşısında kendini ifade etme hakkını kazanmıştır. Tüm bu gelişmeler, insan zihninde büyük bir değişim yaratmış ve büyük dönüşümlerin temelini oluşturmuştur.

1.1.2.2. Reform

Rönesans'ın ardından söz konusu dönemde bir diğer önemli gelişme Reform hareketidir. Reform hareketi, 16. yüzyılda Martin Luther öncülüğünde Almanya'da başlayan dinsel özgürlük hareketi olarak tanımlanır. Hıristiyan yaşamının yeniden anlamlandırılmasını, bireysel imanın ve Tanrısal lütufla yaşamın aydınlatılmasını ve bireyciliğin oluşmasını sağlayan hareket olarak tanımlanabilir.[32] İlk evrede dinde reform fikriyle oluşan bu hareketin doğduğu bölge ayrı bir öneme sahiptir. Bu nedenle Reform hareketinin doğuşunda en önemli nokta neden Almanya'da çıktığı sorusudur. Bu soru ise Loon tarafından şu şekilde cevaplandırılmaktadır:[33]

1. Almanların Roma'ya duydukları tarihsel kin, imparator ve papa arasında bitmek bilmeyen öfkeyi beraberinde getirmiştir. Diğer Avrupa ülkelerinde hükümdarlar rahiplere karşı daha güçlü bir otorite sergileyebilmiştir. Ancak Almanlar, bunu başaramadıkları gibi Rönesans ile kilisenin artan harcamaları Almanların kiliseye duyduğu güveni yitirmesine yol açmıştır.
2. Almanya matbaanın ana vatanıdır. Bu sayede insanlar çok sayıda kitaba ve İncil'e ucuz bir şekilde rahatlıkla ulaşabilmiştir. Latinceye tercüme edilen

[30] Hans Van Der Loo ve Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları (çev. Kadir Canatan)*, s.61.
[31] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 232.
[32] Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 111.
[33] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 266.

İncil'in insanlar tarafından okunması, kilise ve gerçekler arasındaki çelişkiyi ortaya çıkarmıştır. Bu sayede insanlar artık sorgulamaya başlamıştır.

Reform neden Almanya'da ortaya çıktı sorusuna cevap ararken Martin Luther'in kaleme aldığı eserlerde de sorunun cevabını bulmak mümkündür. Martin Luther, *"Roma'daki Papalık"* ve *"Alman Milletinin Hristiyan Asillerine Söylev"* adıyla kaleme aldığı yazıları başta olmak üzere eserlerinde Roma'daki papalık kurumunu ağır bir şekilde eleştirmiştir. Ayrıca eleştirilerinde Almanlar ve Roma arasındaki tarihsel öfkeyle beraber Alman milliyetçiliğinin izlerine rastlamak da mümkündür. Birçok eserinde Almanların Latin boyunduruğunda bulunduğunu ve Papa'nın Deccal olduğunu belirtmekle kalmayıp yoğun bir şekilde Alman milliyetçiliğine dair söylemlere başvurmuştur.[34] Görüldüğü gibi Reform hareketinin Almanya'da ortaya çıkışı, yalnızca kilisenin uygulamaların kaynaklanmamıştır. Çünkü, tarihi ve kültürel etkenler de Reform hareketinde etkili olmuştur.

Almanların kiliseye artan öfkesi ve böylesine kaotik bir ortamda reform hareketinin ilk öncüsü Martin Luther olmamıştır. Martin Luther'den önce Erasmus, *"Deliliğe Övgü"* adıyla yazdığı eserinde keşişlere ve müritlerine mizahi bir dille savaş açmıştır. Diğer çalışmalarında da kilisenin yanlış uygulamalarını dile getirmiş ve Hristiyanlığın yeniden doğuşu için destek beklemiştir.[35] Ancak Reform hareketini tabana yayamamış ve kiliseye açılan savaşta lider olamamıştır.

Tüm bunlarla beraber Reform'un yarattığı değişimi ortaya koyabilmek için hareketin savaş açtığı kilisenin uygulamalarının irdelenmesi gerekir. Çünkü bu uygulamalar Reform hareketinin nedenleridir ve dönüşümün yönünü de tayin edecek öneme haizdir. Rönesans döneminde matbaa ile bilgiye erişimin kolaylaşması ve İncil'in diğer dillere çevrilmesi, bireylerin kiliseye karşı tutumunda büyük bir değişim yaratmıştır. Çünkü insanlar bu sayede kilisenin İncil'den ve dinin asıl amaçlarından uzaklaştığının farkına varmaya başlamıştır. İnsanların kiliseyi sorgulamaya başlaması ve kilisenin tutumları dinsel bir dönüşüm sürecinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tüm bunların ışığında Reform'un nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:[36]

[34] Mert Kozan, "Alman Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy 1 (2016): 99-110.
[35] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 267.
[36] İnalcık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, 159.

1. Rönesans ve Hümanizm koruyucusu haline gelen kilisenin, görkemli yaşam için artan giderlerini karşılamak maksadıyla her türlü para toplama yöntemine başvurması,
2. Kilise mülklerinden alınan vergilerin (özellikle Almanya'da) gitgide artması,
3. Rüşvet, yolsuzluk ve kayırmacılığın artması,
4. Cennetten toprak satma ya da günahların para karşılığında affedilmesi olan "endüljans" uygulamasının gitgide yaygınlaşması.

Kilisenin artık kendini dünyeviliğe adayan yapısı ve siyasi güç olma yolunda uyguladığı sınırsız yöntemler, özellikle Alman halkının Luther'in eleştirilerini desteklemesine yol açmıştır. Ayrıca kilisenin yalnızca siyasi ve dini alanda değil ekonomik alanda da etkinliğinin artması, oluşan tepkilerin büyümesini besleyen unsurlardan olmuştur. Özellikle orta sınıf kapitalistler kilisenin ticaret ve imalatta getirdiği sınırlar, yüklediği ahlaki güdüler ve faaliyetlerinden kurtulmak istemiştir.[37] Bu durumla birlikte şehir loncalarının büyük desteği sayesinde Luther'in öğretileri Almanya'nın yarısından fazlasına yayılmayı başarmıştır.[38] Almanya'nın yanı sıra Avrupa'nın diğer bölgelerinde de dinsel değişim hareketleri baş göstermiştir. Birçok bölge ve şehirde kilisenin uygulamaları eleştirilmeye ve yeni dinsel öğretiler oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak çok sayıda reformist içerisinde Luther'den sonra ikinci en önemli isim ise John Calvin olabilmiştir. Çünkü Luther'le birlikte Calvin, Protestanlık ve Calvinizm adıyla iki yeni mezhebin kurucusu olmuştur. Bu yeni mezhepler, Max Weber'in de savunduğu üzere kapitalist ruhun filizlenmesine yol açmıştır. Ayrıca bununla birlikte dinsel özgürlük hareketi sosyal, siyasi ve iktisadi değişimi beraberinde getirmiştir.

Reform hareketinin çok sayıda sonucundan bahsetmek mümkündür. Ancak bu hareketin en önemli olguları özellikle siyasi ve iktisadi anlamda ortaya çıkmıştır. Reform öncesinde kilisenin ekonomik hayatta etkinliği özellikle yeni doğan burjuvaziyi rahatsız etmeye başlamıştı. Ancak reform sonucu doğan Protestanlık burjuvazi ya da orta sınıf kapitalistlerin dini haline dönüşmüştür. Çünkü kilisenin Reform öncesi dönemde bencil ve açgözlülüğe dayalı güdü olarak hor gördüğü

[37] Emery Kay Hunt ve Mark Lautzenheiser, *İktisadi Düşünce Tarihi*, edt. Vedat Ulvi Aslan, 3. bs (2016: Phoenix Yayınevi, 2016), 65.
[38] Neil Faulkner, *Marksist Dünya Tarihi: Neandertallerden Neoliberallere*, s.136.

ekonomik faaliyetler, yeni dinsel anlayış ile erdem olarak kabul görmeye başlamıştır.[39] Ayrıca Katoliklerin asketik ve ahiret temalı öğretileri Calvinizm ve Protestanlık ile dönüşüme uğramıştır. Artık Rönesans'la birlikte şekillenen bireycilik güçlenmiş ve dünyevi olanın peşinde koşan bireyler oluşmaya başlamıştır. Yine aynı şekilde bir keşiş gibi yaşamanın Tanrı için bir değerinin olmadığı ve dünyevi mesleklerde görevlerin yerine getirilmesinin yüksek ahlaki düzeyi temsil ettiği öğretisi, yayılmaya başlamıştır.[40] Özellikle dünyeviliğe yapılan bu vurgu, o dönemde Protestan ahlakın en büyük farklılıklarından biri olmuştur. Sonuç olarak, Luther'in yanı sıra Calvin de Marx'ın 19. yüzyılda proletarya için yaptığını, 16. yüzyılda burjuva sınıfı için gerçekleştirmiştir.[41]

Reform hareketinin başlangıç noktası salt ekonomik hedefleri olan bir dönüşüm değildir. Ancak ilerleyen yıllarda dünyevi ve uhrevi ilişkilerin ve bireylerin hayatında değişen değer yargıları, Weber'in kapitalizmin ruhu dediği Protestan ahlakı ortaya çıkarmıştır. Yalnızca Luthercilik değil, Calvin de bireyciliğe vurgu yaparak kapitalist ruhu beslemiştir. Ayrıca hem Luther hem de Calvin orta sınıfın sözcüsü olmak gibi bir amaçları olmasa da kârın Tanrı'nın buyruğu kabul edildiği ve mesleki başarının işareti olduğu anlayışa hizmet eden yeni dinler yaratmıştır.[42] Reform, yalnızca dini dönüşümle sınırlı kalmamış uzun dönemde iktisadi anlamda da değişim yaratmıştır. Rönesans ile yaratılan yeni bireycilik anlayışını beslemiş ve burjuva sınıfının dini haline gelmiştir.

Reform hareketinin iktisadi anlamda yarattığı bu dönüşüm yanı sıra siyasi anlamda yarattığı dönüşüm de önemlidir. Reformla birlikte ortaya çıkan yeni mezhepler bölünmeye ve Avrupa tarihinin en kanlı savaşlarına yol açmıştır. Rönesans'ın yarattığı hümanizm, Reform hareketinden sonra grupların kendi dini öğretilerinin zaferi için birbirlerini öldürdüğü bir savaşa dönüşmüştür. Ayrıca Protestanlık, sanılanın aksine laik ya da hoşgörülü bir tutum içerisinde ilerleme kaydetmemiştir. Öyle ki Protestanlık, 16. ve 17. yüzyılda Katoliklerde olduğu gibi dinden kuşku duyanları, tifo taşıyıcısı bireylerden daha tehlikeli ve ölümcül kabul etmeye başlamıştır.[43] Mezhepler

[39] Hunt ve Lautzenheiser, *İktisadi Düşünce Tarihi*, 65.
[40] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Gamze Alpaslan (İstanbul: Mavi Çatı Yayınları, 2017), 66.
[41] Richard Henry Tawney, *Religion and The Rise of Capitalism* (London: Hazell, Watson and Viney Ltd, 1922), 111-12.
[42] Kemper Fullerton, "Calvinism and Capitalism", *The Harvard Theological Review* 3, sy 21 (Temmuz 1928): 163-95.
[43] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 275.

arasında artan bu gerilim Avrupa'da kendi mezhebini kabul ettirme maksadıyla 1618'de başlayan ve 1648'de sona eren "*Otuz Yıl Savaşları*"na yol açmıştır. Otuz yıl süren savaşta, Avrupa kentleri yakılıp yıkılmış ve artık tarafların savaşmaya yetecek gücü tükenmiştir. Bu nedenlerle sona eren savaşın ardından 1648'de Wesphalia Barış Antlaşması ile geçici barış sağlanmıştır. Anlaşma sonucunda, Reform ile ortaya çıkan yeni mezhepler yasal olarak tanınmış, ülkelerin sınırları belirlenmiş, bağımsız ve eşit statüde devletler ortaya çıkmıştır.[44] Otuz yıl süren savaş ve ardından gelen barış süreci, Avrupa'nın hem siyasi hem de uluslararası anlamda değişen yapısının yanı sıra ekonomik etkiler yaratmıştır. Bu etkiler içerisinde en önemlisi hiç şüphesiz artık uluslararası tüm sorunlarda ekonomik kaygıların ön plana çıkmasıdır.[45]

Sonuç olarak bakıldığında Reform salt dinsel bir hareket olmaktan ziyade sonuçlarıyla iktisadi ve siyasi dönüşümlere de yol açan bir hareket olmuştur. Kiliseye karşı başlatılan hareket, kapitalistlerin sözcülüğünü yapan dinler ortaya çıkarmakla kalmamış Avrupa tarihinin en kanlı savaşlarının da nedeni olmuştur. Tüm bu gelişmelerle hem Avrupa hem de Dünya genelinde iktisadi değişimlerin kapıları aralanmıştır. Ayrıca Rönesans ve Reform'un gerçekleştiği ve Akıl Çağı olarak adlandırılan bu dönem fikri olarak Aydınlanma düşüncesini beslemiştir.

Son tahlilde Feodal sistemin hâkim olduğu Orta çağdan Akıl Çağının son dönemlerine kadar Avrupa, çok sayıda dönüşüme ve yeniliğe ev sahipliği yapmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi, pazarlar ve ticaret gibi ekonomik alanlarda yaşanan gelişmeler büyük bir hız kazanmıştır. Bu gelişmeler kapitalist sürecin hızlanmasını etkilemiştir. Feodalizmin çözülmesi, bankacılık ve ticari faaliyetlerin artması, 16. yüzyılda ortaya çıkan Merkantilizmin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca ticari kapitalizm olarak adlandırılan yeni ekonomik sistem, sömürgecilik faaliyetlerini yaygınlaştırmıştır. Güçlü devlet ve ekonomi ilişkisi gelişmiş ve ulus devletlerin yükselişi hız kazanmıştır. Gücünü topraktan alan Feodalizmin aksine sermayeye dayalı güç algısı gelişmiştir. Ayrıca Merkantilist dönem olarak adlandırdığımız bu ara dönemde 15. ve 17. yüzyıllar arasında yaşanan Coğrafi Keşifler ile Avrupa, maddi zenginliğine kavuşmuştur. Batı gitgide eski ihtişamına kavuşmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi ve sınai kapitalizmin belirgin şekilde oluşmasına kadar bu süreç devam etmiştir.

---

[44] Haydar Çakmak, *Avrupa Güvenliği*, 2. bs (Ankara: Platin Yayınları, 2007), 30-31.
[45] Loon, *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*, 308.

1.1.3. Aydınlanma Çağı

Akıl Çağı'nda yaşanan gelişmelerinden ardından, Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan dönem, Aydınlanma düşüncesi ya da felsefesinin hâkim olduğu 18. yüzyılı ifade etmektedir. Rönesans'la özellikle bilimsel alanda artan bilgi birikimi ve Reformla ortaya çıkan ifade özgürlüğü, Aydınlanma düşüncesinin kökenlerini hazırlamıştır. Bu dönem, Rönesans ve Reform ile düşünce hayatında yaşanan evrimin içselleştiği bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Aydınlanma Çağı, rasyonalist teizm düşüncesinin benimsendiği, metafizik ve dini otoriteye savaş açıldığı bir dönemdir. Bu dönemin en büyük özelliği mutlak eleştiri ve geleneksel olanı yıkma düşüncesidir.

Aydınlanma üzerine çok sayıda tanıma rastlamak mümkündür. Fakat aydınlanma konusunda uzlaşıya varılmış bir tanımdan söz etmek mümkündür değildir. Ancak hem aydınlanma filozofları hem de sonraki dönem düşünürlerinin fikirlerine bakıldığında aydınlanma tanımında ortak noktanın akıl olduğu görülmektedir. Örneğin Yahudi Aydınlanmasının fikri önderi Moses Mendelssohn aydınlanmayı, akla dayalı bilgi yoluyla yaşama dair şeyler hakkında düşünme yeteneği olarak tanımlar.[46] Diğer yandan Kant ise insanın kendi suçu nedeniyle düştüğü ergin olamama durumundan kurtulma şeklinde tanımlar.[47] Ayrıca Kant ve diğer Aydınlanma filozofları, aydınlanmanın vahiy veya imanla değil hem bireysel hem de toplumsal sorunlarda akılcı yöntemlerin uygulanması olduğunu söylemiştir.[48] Görüldüğü gibi hem Moses hem de Kant aydınlanmanın tanımını yaparken akıl vurgusunu yapmaktan kaçınmamıştır. Bu nedenle Aydınlanma Çağı akıl ile özdeşleştirilmiştir.

Akıl Çağı ile yaşanan bilimsel gelişmelerin akıl ve kutsal arasındaki bağı koparması yeni düşünce formlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum Aydınlanma Çağının kökenlerini oluşturan önemli gelişmelerin habercisi olmuştur. Bu nedenle bu dönemin kökenlerinden bahsederken iki önemli gelişmeye değinmek gerekir. İlki Descartes ve Bacon ile gelişen yeni mantık yöntemi, ikincisi ise doğa yasalarıdır.[49] Akla ve bilimsel yasalara ithaf edilen kutsallık sonucu insan yaşamında bile bu yasalar

[46] Moses Mendelssohn, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev. Ali Irgat, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, sy 11 (Temmuz 2000): 13.
[47] Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev. Nejat Bozkurt, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, sy 11 (Temmuz 2000): 17.
[48] Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 14.
[49] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 46.

belirleyici kabul edilmiştir. Ayrıca mitler, doğa üstü olaylar ve soyut olan her şeye savaş açılmıştır. Bunlarla birlikte dönemin düşünce sisteminde yaşanan gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:[50]

1. Metafizik reddedilir ve deneye dayalı bilgi kabul edilmiştir.
2. Doğa bilimleri önem kazanmıştır.
3. İlerleme düşüncesi merkezi bir öneme sahiptir.
4. Tanrı ve din arasındaki bağ koparılmıştır. Buna karşılık Tanrı, doğal din düşüncesi ile özdeşleştirilmiştir.
5. Tek Avrupa, yani Avrupa birliği düşüncesinin temelleri atılmıştır.

Görüldüğü gibi özellikle düşünce alanında yaşanan gelişmeler, birkaç yüzyıl öncesine göre oldukça farklıdır. Dünyevi olanı dini imgelerle açıklayan zihinsel yapının yerini deneye dayalı bilgiyle açıklayan bir zihniyet ortaya çıkmıştır. Maddi ilerlemeden insan mutluluğuna kadar birçok konunun fizik yasaları ile açıklanabileceği kabul edilmiştir. Tüm bu değişim Avrupa'nın hem toplumsal hem de entelektüel olarak yeniden canlanmasını sağlamıştır. Özellikle Reform düşüncesinin ardından tamamen dinin etkinlik alanını kısıtlayarak, toplumsal düzeni ve kurumsal yapıyı yeniden düzenlemiştir. Ayrıca sadece Avrupa tarihini değil Dünya tarihini etkileyen İngiliz ve Fransız Devrimi gibi iki önemli gelişmenin düşünsel birikimini hazırlamıştır. Bu nedenle Aydınlanma düşüncesi sadece yüzeysel bir düşünce ve basit felsefi bir kopuş olarak tanımlanamaz. Foucault, bu sürecin bireylerin kolektif olarak katıldığı ve kişisel olarak başarması gereken bir cesaret gösterisi olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler.[51] Ayrıca kişisel bir dönüşüm ya da cesaret gösterisinin yanı sıra toplumsal, siyasi ve ekonomik bir dönüşüm sürecidir. Çünkü Aydınlanma çağında kutsanan eleştirel düşünce ve akıl tüm toplumsal yapıları yeniden tanımlamıştır. Bu yeni düşünce biçiminin değiştirmediği bir alandan bahsetmek mümkün olmamaktadır.

Aydınlanma düşüncesi Avrupa'nın birçok bölgesinde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. İskoç aydınlanması, Alman aydınlanması ve Fransız aydınlanması gibi çok sayıda türden bahsetmek mümkündür. Hiç şüphesiz Alman aydınlanma düşünürü Kant ya da İskoç aydınlanmasının öncülerinden Smith kadar Fransız aydınlanma düşünürleri de

[50] Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 196.
[51] Michel Foucault, "Aydınlanma Nedir?", çev. Eda Özgül ve Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim*, sy 11 (Temmuz 2000): 69-76.

önemlidir. Burada önemli olan kısım bu düşünürlerin edebiyat ya da sanat dünyasına bahşettikleri eserler değil, dönemin atmosferinde savundukları fikirlerdir. Aydınlanma düşüncesinde ılımlı düşünceleriyle karşımıza çıkan Kant'tan farklı olarak Fransız düşünürlerin daha radikal düşünürler olduklarını söylemek gerekir. Çünkü Fransız aydınlanmacıları, dine karşı hiçbir şekilde ılımlı yaklaşmamış ve gelenekle olan tüm bağı koparmayı hedeflemiştir. Çünkü akıl vahiyden üstündür; doğa ya da aklın dışında hiçbir inanç geçerli olmamakla birlikte Hristiyanlık filozofların ölümcül düşmanıdır.[52] Bu anlayışla ilgili olarak Fransız aydınlanmasının en önemli sembolü olan Ansiklopedi, 18. yüzyılda dinsizlik ve inançsızlık temeli olarak görülmüş ve yasaklanmıştır.[53]

Fransız Aydınlanmacıların diğerlerinden farklı olarak kendilerini filozof olarak tanımlaması oldukça büyük öneme haizdir. Fakat burada Fransız aydınların kendilerini klasik bir filozof olarak değil, reforma, araştırmaya ve propagandaya adanmış birer filozof olarak kabul ettiğini söylemek gerekir.[54] Bu yüzden Aydınlanma Çağı'nda kendilerini tanımlarken *"philosophe"* terimini kullanmışlardır. Diğer yandan Fransız aydınları, muhafazakâr burjuva ideoloğu olarak tanımlanabilir.[55] Hatta Jean Jacques Rousseau başta olmak üzere Fransız aydınlanmacılarının fikirleri, Fransız Devrimi ya da diğer adıyla Fransız Burjuva Devrimi'nin arka planını da oluşturmuştur. Bu nedenle Fransız aydınlanması ve burjuvazi arasında sıkı bir bağ olduğunu söylemek mümkündür.

Rönesans ile gelişen birey düşüncesi bu dönemde iyice güçlenmiştir. Yeni Kantçı geleneğin önemli isimlerinden Ernst Cassirer, bu dönemi, bireyi gelenek ve otorite baskısından kurtaran entelektüel bir hareket olarak tanımlamaktadır.[56] Aklını dogmalardan arındırmış ve özgürce kullanan birey, Aydınlanma felsefesinin temelinde yer almıştır.[57] Buradan da anlaşılacağı üzere Aydınlanma, bireysel mutluluğu ve bireylerin mutluluğun peşinde koşma arzusunu merkeze yerleştirmiştir. Aydınlanmanın temelinde yer alan bireycilik, Descartes ve John Locke'un ampirizmi

[52] Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, 222.
[53] Russ, 222.
[54] Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 172.
[55] Cevizci, 172.
[56] Ernst Cassirer, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev. Doğan Özlem, *Toplumbilim*, sy 11 (Temmuz 2000): 43.
[57] Mücella Can, "Akıl, Birey ve Bireycilik Kavramlarının Aydınlanma Felsefesi Işığında Yeniden Yorumlanması", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 29 (Bahar 2020): 187.

ile güçlendirilerek radikal bireycilik halini almıştır.[58] Bireye ve onun zihnini atfedilen önem, ilerleyen dönemde birey-üstü hiçbiri değeri kabul etmeyen bireyci geleneğin yaratıcısı olmuştur. Yaratılan bu gelenek, bireysel yaşamdan ekonomiye kadar her alanda bireyciliğin doğuşu anlamına gelmektedir. Örneğin Aydınlanma filozoflarından John Locke, bireyin her bakımdan özgürlüğünü savunarak politik liberalizmin ilham kaynağı haline gelmiştir. John Locke'un yanı sıra politik iktisadın kurucusu olarak görülen Adam Smith, bireyin bilinçli ve belli bir amaca yönelen rasyonel bir varlık olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Smith, tüm ekonomik ve toplumsal olguların, akılcı bir varlık olan insanın amaçlı davranışları sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Aynı şekilde, Milletlerin Zenginliği ismiyle kaleme aldığı eserinde insanın varlık olarak temel arzusunun ilerleme ya da durumunu iyileştirme olduğunu belirtir.[59] Smith ve diğer aydınlanma filozoflarının birey hakkında savunduğu bu görüşleri liberalizmin doğuşu olarak kabul edilebilir. Bu durumda liberalizmin doğuşu ve aydınlanma arasındaki ilişkiye bakıldığında bireyi her alanda özgür kabul eden bu felsefe, iktisadi anlamda bireyin özgür olması gerektiğini ileri sürmüştür. Aydınlanma felsefesi bireyciliğin doğuşunu sağlarken iktisadi faaliyetler ve iktisadi yaşamı da yeniden tanımlamıştır. Dini ve siyasi otoritenin iktisadi faaliyetlere müdahalesini reddetmekle birlikte serbest piyasa ekonomisini desteklemiştir.[60] Aynı şekilde bu felsefeye göre, ticaret toplumunda hayat başlı başına bir yarıştır, bu yarışa hiçbir otorite müdahalede bulunmamalı; başarının yegâne sırrı zekâ ve beceri olmalıdır.[61] Tüm bunlardan yola çıkarak Aydınlanma felsefesinin liberal iktisadi öğretinin savunucusu olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Serbest piyasa ekonomisi, rasyonel bir varlık olarak birey ve doğal düzen görüşleri bu iddiayı desteklemektedir.

Aydınlanma ve liberal iktisat arasındaki ilişki bununla sınırlı değildir. İngiliz düşünür John Locke'un bireyci düşünceye dair bu dönem geliştirdiği fikirleri, O'nu klasik liberal öğretinin de öncüsü yapmıştır. Ancak Hobbes'un rasyonel varlık olarak kutsanan birey tarifinin aksine Locke, rasyonel ve barışçıl birey tanımının yerine bireyin kavgacı tarafını da ekleyerek düalist bir tanım yapmıştır.[62] John Locke'un bireyciliğinin yanı sıra doğal haklara dayanan siyaset felsefesi, ilerleyen dönemde

[58] Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 38.
[59] Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), 210.
[60] Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 40.
[61] Isaac Kramnick, *The Portable Englightenment Reader* (New York: Penguin Books, 1995), xvii.
[62] Jerome Huyler, "Was Locke a Liberal?", *The Independent Review* 1, sy 4 (Spring 1997): 523-42.

Adam Smith ile başlayan ekonomik liberalizmin yolunu açmıştır.[63] Ayrıca Adam Smith'in birey tanımında Hobbes ve Locke'un rasyonel varlık geleneğini sürdürdüğünü görmek mümkündür. Diğer yandan Locke felsefesinin temelinde yer alan "hayat, özgürlük ve özel mülkiyet" kutsal üçlemesi, çoğu aydınlanma filozofunun dogma mahiyetinde koruduğu görülmektedir.[64]

John Locke'un bireycilik ve bireysel özgürlük hakkında fikirlerinin yanı sıra özel mülkiyet hakkında düşünceleri liberalizmin oluşmasında oldukça etkilidir. John Locke, kişisel özgürlüğün özel mülkiyet gerektirdiğini savunmakta ve düşünceleri hala Amerikan siyasal düşüncesinin de yapı taşını oluşturmaktadır.[65] Bu anlayışa göre devletin yegâne görevi ise özel mülkiyeti korumaktır.[66] Devlete verilen bu görev ise klasik iktisat ya da klasik liberalizmin "jandarma devlet" anlayışı ile bağlantılıdır. Jandarma devlet anlayışına göre devlet güvenlik gibi alanlarda varlık gösterir ve ekonomik işleyişe müdahale edemez. John Locke'un devletin özel mülkiyeti korumak için gerekliliği fikri de bu öğreti ile benzerlik gösterir.

Aydınlanma düşüncesinin bireye ve akla atfettiği bütün bu değer çok sayıda eleştiri almıştır. Bu eleştiriler özellikle Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından yoğun şekilde dile getirilmiştir. Eleştirilerin temelinde özellikle akıl ve bireycilikle birlikte liberal öğretiyi beslemesi yer almıştır. Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Adorno ve Horkheimer, ilerlemeci bir düşünce olan Aydınlanmanın asıl tasarladığı şeyin dünyanın büyüsünü bozmak olduğunu ve beraberinde bir dizi felakete neden olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Aydınlanma düşüncesinin merkezinde yer alan Bacon'ın deneysel felsefesinin insan ve doğa arasındaki uyumunu yok ederek plansız değerleri yamadığını dile getirmiştir. Aynı şekilde her iki düşünür, doğa üzerinde tahakküm kurma amacında olan Aydınlanmanın en temelinde totaliter bir sistem olduğunu savunmuştur. Çünkü hem Adorno'ya hem de Horkheimer'a göre Aydınlanma, her şeyin kendisinden türediğini ve yine kendisine evirileceğini iddia eden bir sistemdir. Aydınlanmanın tek amacı doğanın gizemlerini açığa çıkarmak değil; insanların doğaya ve hatta diğer insanlara tahakküm kurması ya da doğayı en üst düzeyde

[63] Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 137.
[64] Isaac Kramnick, *The Portable Englightenment Reader*, s. xv.
[65] Maurice Cranston, "Locke and Liberty", *The Wilson Quarterly* 10, sy 5 (Winter 1986): 82-93.
[66] B. Jeffrey Reno, "Private Property and the Law of Nature in Locke's Two Treatises: The Best Advantage of Life and Convenience", *American Journal of Economics and Sociology* 68, sy 3 (Temmuz 2009): 639-63.

kullanabilmesidir.[67] Görüldüğü gibi Hokheimer ve Adorno, araçsal aklın dayatmaları ve Aydınlanmanın doğa üzerine kurduğu tahakküm gibi birçok konuda eleştirilerini dile getirmiştir. Aydınlanmaya yöneltilen oklar bununla sınırlı değildir. Aydınlanma düşüncesi günümüzde hala kapitalizm, modernizm ve liberalizm gibi olgular temelinde çok sayıda eleştiri almaktadır. Yarattığı yeni toplumsal düzenin kapitalist sistemin bir parçası olduğu ve kapitalizme hizmet ettiği bu eleştirilerin temel odağıdır. Aynı şekilde, John Locke ve Adam Smith başta olmak üzere bu dönem akıl ve birey hakkında filozofların temel iddiaları liberalizmi besleyen temel felsefe olmuştur. İlerleme ve gelişme fikrinin oluştuğu bu dönem, Akıl Çağı'nda başlayan bilimsel dönüşüm ile Sanayi Devrimi'ne giden yolda gerekli bilimsel birikimi sağlamıştır. Foucault bu konuyla ilgili olarak Avrupa toplumlarının gelişim sürecinde yer alan karmaşık tarihsel bir süreç olduğunu söylemiştir.[68] Sağladığı bilimsel ve teknolojik gelişme geniş perspektifte Avrupa'nın hem teknik hem de ekonomik ilerleyişini besleyen önemli unsurlardan biri olduğu önemli bir gerçektir.

Aydınlanma düşüncesi ve yarattığı dönüşüme yönelik eleştiriler, yalnızca Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından ifade edilmemiştir. Frankfurt Okulu'nun yanı sıra Aydınlanma düşüncesi ve onun bir ürünü olan Fransız Devrimi'nin yarattığı değişime bir diğer tepki muhafazakâr düşünürler tarafından gösterilmiştir. Muhafazakarlık, kelime kökeni itibariyle tutucu anlamına gelmekte ve bir ideoloji olarak ise ilk kez 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılmıştır.[69] Temel tezleri muhafazakâr geleneğin kurucusu Edmund Burke tarafından, Aydınlanmanın getirdiği rasyonalizm ve yine Aydınlanma düşüncesinin siyasal sonucu olan Fransız Devrimi hakkında yapılan eleştiriler olarak kabul edilmektedir.[70] Edmund Burke, Aydınlanmanın gelenek ve geçmişle olan bağını yok etmesine karşılık geçmişin bilgelik olduğunu savunmuştur. Burke'ün görüşüne göre, gelişmiş bir toplum, tek bir bireyin aklıyla kavranamayacak kadar büyük ve karmaşıktır. Ayrıca söz konusu toplumlarda gelenek, kuşaktan kuşağa aktarılmış bir bilgeliktir ve tek bir kişinin görüşünden daha güvenilirdir.[71] Aynı şekilde muhafazakâr düşünce aydınlanmanın rasyonel insan ve akıl fikrine tümüyle karşı

[67] Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2014), 19-23.
[68] Foucault, "Aydınlanma Nedir?"
[69] Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram vd., 5. bs (Ankara: Adres Yayınları, 2013), 83.
[70] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 158.
[71] Bryan Magee, *Felsefenin Öyküsü*, çev. Bahadır Sina Şener (Ankara: Dost Kitabevi, 2000), 118.

çıkar. Çünkü, muhafazakâr düşünceye göre insan sınırlı akla ve kusurlu bir doğaya sahiptir.[72] Ancak Burke, aklı tamamen reddetmemekle birlikte yalnızca soyut ve bağımsız bir araç olarak aklın sunulmasını eleştirir. Burke'e göre hiçbir insan önyargılardan arınmış bir akıl yürütme yetisine sahip değildir ve gerçekliğin yapısı da aklın ilkelerine uygun şekillenmemiştir.[73] Bu nedenle Aydınlanma düşüncesinin dayattığı soyut, önyargılardan arınmış ve rasyonel akıldan bahsedilme imkânı yoktur. Ayrıca Muhafazakâr düşüncenin Aydınlanma düşüncesinde yer alan akıl temasına yönelttiği eleştiriler kadar bireyci felsefe eleştirisi önemlidir. Edmund Burke ve diğer muhafazakâr düşünürlere göre birey değil toplum önemlidir. Çünkü birey tek başına bir varlık olmaktan ziyade toplumun bir parçasıdır ve bireyi toplum şekillendirir.[74] Bu anlamda Aydınlanmanın sunduğu atomize toplum yapısı bütünüyle reddedilmiştir. Ayrıca Reform, Aydınlanma ve devrimlerin tamamı toplumun geçmişe ait tüm kazanımları tahrip etmiştir.[75] Yöneltilen eleştirilere bakıldığında muhafazakâr düşünce Aydınlanmanın akıl ve birey felsefesini tamamen reddetmiştir. Aydınlanma düşüncesinin aksine toplum, gelenek ve geçmiş gibi kavramlara önem atfedilmiştir. Devrime ve yeniliğe direnç gösteren bir düşünce biçimi olarak kabul edilen Muhafazakâr düşüncenin yaptığı eleştirilerdeki genel temanın aslında Frankfurt Okulu ile benzerlik gösterdiği görülebilir. Her ne kadar eleştiriler karşısında sunulan savlar farklılık gösterse de dönemin düşünsel atmosferinde birey ve akıl tüm eleştirilerin ana teması olmuştur.

Tüm yapıcı ve yıkıcı yanlarıyla değerlendirildiğinde Aydınlanma tarihsel süreçte büyük bir öneme haizdir. Sağladığı eleştirel düşünce, bilimsel gelişme ve teknik ilerleme gibi yapıcı yanlarının yanı sıra yarattığı tahribat, doğaya kurulan tahakküm ve radikal ferdiyetçi tutumu ilerleyen yüzyılda tekrar gündeme gelmiştir. Aydınlanmanın içerdiği bu karmaşık yapı üzerinden iki yüz yıl geçmesine rağmen hala tartışmaların odağında yer almaktadır. Aydınlanma tasarladığı toplumsal yapı içerisinde bireyselleşme; hür irade, hukuk ve kişisel başarı gibi kavramları öne çıkarırken toplum, merhamet, inanç, kültür ve daha birçok olguyu da acımasızca ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Kendinden sonra gelen geleneği yine kendi savlarıyla

[72] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 160.
[73] Fatih Duman, "Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", *Muhafazakâr Düşünce*, sy 1 (Yaz 2004): 41.
[74] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 160.
[75] Hasan Hüseyin Akkaş, "Muhafazakâr Düşüncede Tarihin Önemi", *Muhafazakâr Düşünce*, sy 7 (K 2006): 196.

besleyerek bireycilik olgusunun yanına faydacılığı eklemiştir. Böylece, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi düşünürler tarafından geliştirilen faydacı felsefe ile harmanlanan bireycilik, ferdi çıkarcılık ve egoizme doğru sürüklemiştir. Bireyciliğe aydınlanmayı karakterize eden bir tema olarak bakıldığında ise Avrupa toplumunun orta çağdan çıkışını temsil eden önemli bir olgudur. Aydınlanma öncesinde yaşanan Rönesans ve Reform gibi süreçlerle ortaya çıkan bireyciliği bu nedenle Aydınlanmadan ayrı bir bağlamda düşünmek mümkün değildir.

1.2. Sanayileşme

Sanayi Devrimi, 1760 yılından 1840 yılına kadar olan süreçte yaşanan makineleşme ya da endüstrileşme sürecidir. Avrupa tarihi Sanayi Devrimi'ne kadar çok sayıda değişimden geçmiştir. Öncelikle orta çağın Feodal düzeni yıkılmış ve ekonomik bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Ardından hem kültürel hem de toplumsal hayatta yaşanan değişimle Rönesans ve Reform gibi iki önemli süreçten geçerek orta çağdan çıkmayı başarmıştır. Bilimsel, düşünsel ve ekonomik alanlar başta olmak üzere adeta Avrupa'da yeniden bir yaratım süreci yaşanmıştır. Ancak yaşanan bu gelişmelerden hiçbiri Sanayi Devrimi kadar Dünya'yı etkileyebilecek ölçekte olmamıştır.

1.2.1. Sanayi Devrimi Öncesi İktisadi Gelişmeler

Sanayi Devrimi'nin nasıl başladığını ve hangi unsurların bu süreci başlattığını anlayabilmek için öncelikle devrimden önceki gelişmelerin tahlil edilmesi önemlidir. Bu nedenle Sanayi Devrimi'ne giden süreçte hangi iktisadi gelişmelerin yaşandığının incelenmesi gerekir. Sanayi Devriminden çok önce Avrupa'da hâkim olan Feodal Sistemin yıkılışından 18. yüzyıla kadar geçen sürede hem Sanayi Devrimi'nin hem de kapitalist sürecin zeminleri yaşanan her bir gelişme ile atılmıştır. Öyle ki dinde özgürleşme hareketi olarak bilinen ama aslında kapitalist ruhun bireyde iç dünyasını yansıtan Reform hareketi dahi bu faktörlerden biri olmuştur.

Feodalizm ve Sanayi Devrimi arasındaki dönemde yaşanan en büyük iktisadi gelişmelerden biri Merkantilizmin ortaya çıkışıdır. Merkantilizm, orta çağın sonu ve Sanayi Devrimi arasında kalan dönemde merkezi devletlerin oluşması ile belirginleşmiştir. İktisadi anlamda sermaye birikiminin sağlandığı ve piyasa ekonomisinin şartlarının hazırlandığı dönem olarak nitelendirilir.[76] Diğer bir ifadeyle,

[76] Gülten Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 18. bs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2012), 43.

temelinde ticari faaliyetler bulunduğu, güçlü ekonomi ve güçlü devlet ilişkisi esasına dayanan bir iktisat politikasıdır. Devlet ve ekonomi ilişkisine atfettiği öneme bakıldığında ulus devletlerin güçlendiği Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde görülmesi tesadüfi değildir.[77] Bu nedenle Merkantilizm, ulus devletlerin ekonomi politikası şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu dönemin bir diğer önemli özelliği de politik iktisat kavramının ilk defa ortaya çıkmış olmasıdır.[78]

Merkantilizmin tarih sahnesine çıkışı ve güçlenen bir iktisat politikası olmasında Coğrafi Keşiflerin önemi tartışmasız bir konudur. Coğrafi Keşiflerle birlikte yeni ticaret yollarının ve kıtaların keşfi Avrupa için yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Coğrafi Keşifler öncesinde Dünya ticaretinin merkezi olan Baharat ve İpek Yolları'nın Türklerin yönetimine geçmesi Avrupa için bir dezavantaj olmuştur. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun 1453 yılında İstanbul'u fethetmesi ile hem kara hem de deniz ticaretinde neredeyse tüm kontrol yine Türklerin eline geçmiştir. Her iki durumun sonucunda Avrupa için ticaret oldukça zorlu bir hal almıştır. Avrupa için ticareti zorlu bir hale getiren bu gelişmelerin ardından Coğrafi Keşifler Avrupa'nın tekrar canlanmasını sağlamıştır. Ayrıca keşifler yoluyla Avrupa'ya gelen değerli madenler, Amerika gibi yeni kıtaların ve yeni ticaret güzergahlarının keşfedilmesi Avrupa'nın dış ticaret hacmini artırmış ve ticari kapitalin oluşum sürecini hızlandırmıştır.[79]

Avrupa'da güçlenen Merkantilizmin temel ilkeleri şu şekilde sıralanabilir:[80]

1. Altın ve gümüş gibi değerli madenler zenginliğin esas kaynağıdır.
2. Bir devlet hazinesi ne kadar çok değerli maden stokuna sahipse o derecede güçlüdür. Bunun yanı sıra nüfus, donanma ve ordu gücün diğer kaynakladır.
3. Ülkeyi yöneten kral ya da hükümdar değerli maden stokunu ya da ülkenin zenginliğini artırmak ve korumak için savaş dahil her türlü yöntemi kullanmak zorundadır.
4. Ülkenin gücünü ve ekonomik zenginliğini korumak için dış ticaret fazlası yaratılmalıdır. Bunun için ithalat sınırlandırılmalı ve ihracat özendirilmelidir.

[77] Mehmet Tomanbay, "İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 15 (2019): 38.
[78] Kazgan, *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 43.
[79] İnalcık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, 46-47, 128-131.
[80] Aydemir ve Güneş, "Merkantilizmin Ortaya Çıkışı", 145.

5. Ülke içerisinde ticaretin sınırlanmasına yönelik var olan bütün uygulamalar kaldırılmalıdır.
6. Ülkenin uluslararası ilişkilerde güçlü olması, dış pazarları korumak ve yeni pazarlar yaratmak için önemlidir.

Merkantilizmin savlarından da anlaşılacağı üzere bu dönemde devlet, ekonomide tam etkindir. Değerli maden stokunu artırmak amacıyla ithalat kısıtlanmış ve ihracat özendirilmiştir. Devletin ekonomide etkinliği ve söz konusu korumacı dış ticaret anlayışı liberal iktisadi öğretinin doğuşuyla birlikte yerini laissez-faire anlayışına bırakmıştır. Ancak yine merkantilist politikalar tamamen terk edilmemiş ve kapitalizmin her aşamasında görülmeye devam etmiştir.

Merkantilizmin dikkate değer bir yanı da sömürgeciliktir. Bu dönemde Avrupalı ülkeler, daha fazla hammadde ve değerli maden için kıyasıya bir sömürge yarışı içerisine girmiştir. Asya, Afrika ve Amerika gibi kıtalarda bulunan sömürgelerin sahip olduğu tüm değerli madenler ve hammaddeler, sömürgeci ülkenin kontrolü altında olmuştur. Bu nedenle Merkantilist dönemde ulusların zenginleşmesinin asıl yolu sömürgeci faaliyetlerdir. Ayrıca bir ulusun zenginliğinin diğerinin aleyhine olacağı gibi argümanların coğrafi keşifler ile ortaya çıkan sömürgecilikle ilgili olduğu açıktır.[81]

Avrupa'nın yeni kurulmuş ulus devletlerini zenginleştiren Merkantilizm ve Sanayi Devrimi arasındaki ilişki önemlidir. Sanayi Devrimine kadar geçen süreçte özellikle 17. ve 18. yüzyıl Avrupa tarihinin en çalkantılı çağlarından biridir. Bu dönem Avrupa'da bilim ve icat çağı olarak adlandırılır. Ancak diğer yandan yine bu çağda, bilim ve teknolojinin ekonomiye gerçek katkı sağlaması yönünde önemli bir düşünce tarzı gelişmiştir. Aydınlanma düşüncesiyle birlikte sadece manen değil madden ilerleme düşüncesi hemen hemen herkesin zihnine nüfuz etmiştir. Bunların yanı sıra Merkantilizmin ortaya çıkardığı bazı gelişmeler de sanayi üretimine geçiş ve gerekli sermayenin yaratılma süreci için oldukça önemlidir. Rostow bu gelişmeleri şu şekilde sıralamaktadır:[82]

[81] Aylin Yonca Gençoğlu, "Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm", *Toplum Bilimleri* 7, sy 14 (Aralık 2013): 81.
[82] Rostow Walt W., "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde Yaptığı Konuşma*, 11 Haziran 1973, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8594.

1. Hükümetlerin kapalı pazarları ortadan kaldırması
2. Hükümetlerin askeri amaçlı (üniforma, silah barutu ve gemi üretimi) sanayii üretimini teşvik etmesi
3. Döviz kazanma amacıyla dış ticaretin özendirilmesi
4. Devletlerin, doğa bilimlerinin her anlamda gücünü artırabileceğine olan inancı vasıtasıyla bilime teşvik etmesi

Merkantilist sistem görüldüğü gibi ticari bir devrimdir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler Sanayi Devrimi için gerekli zemini hazırlamıştır. Örneğin, ticaret yoluyla gerekli kâr ve sermaye birikimi bu dönemde hazırlanmıştır. Ayrıca Reform'un yarattığı kâr güdüsü ve kârın Tanrı'nın isteği olduğu anlayışı bu dönemde etkili olmuştur. Rönesans'tan Aydınlanma Çağı'na kadar uzanan süreçte değişen zihin dünyasının ekonomideki etkileri görülmeye başlamıştır. Nihayetinde orta çağ zihniyetinden Aydınlanmaya kadar geçen süreç, Sanayi Devrimi için gerekli toplumsal ve iktisadi dönüşümü sağlamıştır. Merkantilizm ise son aşamada maddi birikim ve iktisadi değişimi yaratarak sürece katkıda bulunmuştur.

1.2.2. Sanayi Devriminin Kökenleri

Sanayi Devrimi'nin kökenlerini irdelerken "Sanayi Devrimi neden Britanya'da ortaya çıktı?" sorusunu cevaplandırmak gerekir. Çünkü Britanya'nın diğer ülkelerden ne gibi farklılıklara sahip olduğunu anlamak önemlidir. Bu nedenle Sanayi Devrimi'nin kökenleri de bu sorunun cevabında yatmaktadır. Avrupa'da feodalizmin çözülme sürecinden Sanayi Devrimi'ne kadar geçen süreçte başka ülkelerde çok sayıda gelişme yaşanmıştır. Ancak devrime ev sahipliği yapan ülke Britanya olmuştur. Bilimsel gelişme, pamuklu dokuma sanayii ya da zihinsel açıdan Avrupa ülkelerinin neredeyse benzer konumda olması Sanayi Devrimi'nin neden Britanya'da ve nasıl ortaya çıktığı sorusunu mühim kılmıştır.

Rostow'a göre bu durumun kökeni dini politikalarda yatmaktadır. Sanayi Devrimi'ne öncülük eden icatların büyük bir çoğunluğu konformist olmayanlar (İskoçlar, Quakerlar[83] ve Presbiteryanlar[84] vs.) tarafından geliştirilmiştir. Bir dönem Fransa'da

[83] George Fox tarafından kurulan Protestan bir mezhebin taraftarları
[84] Piskoposluğu reddeden ve Kalvinist bir cemaat

bazı özel şartlar altında yaşayan Huguenotlar[85], Fransa'nın Nantes Fermanı'ndan vazgeçmesi ile İngiltere ve Hollanda'ya geri göç etmek zorunda kalmıştır.[86] Rostow'un analizine göre Fransa ve İngiltere başta olmak üzere alınan dini kararlar sanayileşme sürecinde etkili olmuştur. Ticaret, bilim ve teknoloji gibi alanlarda en çok ilgilenen Huguenotlar, İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin başlamasında önemli bir husus olarak görülmüştür. Rostow'un yapmış olduğu analize benzer şekilde Hobsbawm da İngiltere'de yaşanan devrimin ve iktisadi değişimin iki yüz yıllık bir birikimin sonucu olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak Avrupa'nın yaklaşık iki yüz yıllık süreçte hem bireysel hem de toplumsal değişimi, iktisadi dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sanayi Devrimi'nin kökenlerini açıklarken yaşanan dini gelişmeler tek başına açıklayıcı değildir. İngiltere'nin sahip olduğu diğer koşullar da bu süreçte etkilidir. Hobsbawm bu koşulları şu şekilde açıklamıştır:[87]

1. İngiltere geniş bir ekonomik ilişki ağına sahiptir. Sahip olduğu bu ağ, sanayileşme potansiyeli olan bölgeler, bağımlı bölgeler ve Avrupa'nın diğer bölgeleri ile ilişkisi olmayan bölgelerden oluşmaktadır.
2. Sanayi Devrimi'ne engel olan geleneksel koşullar ve faaliyetler diğer Avrupa ülkelerine nazaran daha kolay sonlandırılmıştır.
3. İktisadi dönüşümü ve sanayileşmeyi sağlayacak teçhizatlara gerekli düzeyin üzerinde yatırım sağlamıştır. Yatırım yapanlar ve sermaye sahiplerinin büyük bölümü iktisadi ilerlemeyi arzulayanlardan oluşmaktadır.
4. Ülkede yaygın ve gelişmiş imalat sektörü ve ticari ilişkiler sistemi mevcuttur. Toprak sahibi köylülük ve asgari geçim düzeyinde yapılan tarımsal faaliyetler yoktur.
5. Ulaşım ve haberleşme sistemi diğer ülkelere göre daha gelişmiştir.
6. Sanayi Devrimi'nin başlatacak teknolojik altyapıda mevcut sorunlar basit niteliktedir.

Bu unsurlar, 18. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de çıkmasını sağlayan ön koşullar olmuştur. Ancak Sanayi Devrimi'nin temelinde yatan olgu bunlardan oldukça farklıdır. İngiltere'nin sahip olduğu sermaye, teknoloji, ulaşım ve zihinsel yapıdan

[85] Fransa'da örgütlenen ve Kalvinizm'e yakınlığı ile bilinen Protestan bir cemaat
[86] Rostow Walt W., "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı", 262.
[87] Eric J. E. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, çev. Abdullah Ersoy, 5. bs (Ankara: Dost Kitabevi, 2013), 33-37.

ziyade sömürgecilik faaliyetleri ülkenin Sanayi Devrimi'ni başlatmasındaki önemli olgulardan biri olmuştur. Çünkü 18. yüzyılda başlayan sanayileşmenin temelinde sömürgecilik, azgelişmiş pazarlara hakimiyet kurma ve bu hakimiyeti kaybetmemek için verilen mücadele yer almaktadır.[88] Bu noktada İngiltere ve sanayileşme süreci arasındaki ilişkide devlet faktörü önemli bir rol oynar. Savaş ve sömürgecilik gibi yollarla pazar elde etmek kadar bunların kontrol edilmesi ve ülke çıkarının güdülmesi gerekir. Bu durum, devlet faktörünü önemli bir konuma yükseltmiştir. Buradan hareketle dönemin İngiltere'sine bakıldığında izlediği saldırgan dış politikasıyla denizaşırı ticarette nüfuzunu arttırmayı, sömürgecilik yarışındaki üstünlüğünü ve İngiliz imalatçılarının çıkarını korumayı amaçladığı görülmektedir.[89] Bu nedenle İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nde öncü olmasının en önemli nedeni sömürge faaliyetleridir. İngiltere'nin sömürgesi olan ülkelerden gelen ürünler hem imalatta gerekli olan hammaddeyi hem de gerekli olan dış pazarı sağlamıştır. Nihayetinde toplumsal dönüşümün yarattığı sanayileşmeyi sağlayacak bireylerin ve ruhun yanı sıra devletin bu tür etkinliği sanayileşme sürecinin kökenini oluşturmuştur.

1.2.3. Sanayi Devrimi ve Sonuçları

Sanayi Devrimi yalnızca makineleşmiş bir üretime geçişi ifade etmemektedir. Aynı zamanda teknolojik ve örgütsel değişiklikler bütününü ifade eden oldukça geniş kapsamlı bir terimdir.[90] Diğer yandan siyasi, iktisadi ve toplumsal değişimleri de beraberinde getiren bir değişimi ifade etmektedir. Sanayi Devrimi'nden önceki dönemlere bakıldığında makineleşmiş üretim ya da sanayi üretimi olarak adlandırılan sistem İngiltere'de zaten mevcuttur. Ancak burada söz konusu üretim, atölye veya ev sanayii denilen "*manufactory*" şeklinde olmuştur. Bu dönemde ve hatta Sanayi Devrimi'nin ilk evresinde üretim, pamuklu dokuma sanayi şeklinde olmuştur. Bu nedenle Hobsbawm, uluslararası ticaretin ve sömürgeciliğin yan ürünü olan pamuğun sanayi devrimindeki önemini *"Sanayi Devrimi'nden bahseden pamuktan da bahsediyor demektir."* ifadesiyle aktarmaktadır.[91] Buradan yola çıkarak Sanayi Devrimi'nin ilk aşamasının pamuk ve dokumacılığın ön planda olduğu bir üretim süreci olarak geliştiğini söylemek mümkündür.

Sanayi Devrimi öncesinde İngiltere'de dokuma sanayiinin ve en önemlisi İngiliz

[88] Hobsbawm, 50.
[89] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 53.
[90] Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Burcu Çıgman vd. (Ankara: İmge Yayınevi, 2006), 728.
[91] Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, 52.

pamuklu kumaşlarının dünyanın en iyisi olması talebin artmasına yol açmıştır. Aynı şekilde artan talebin karşılanması ve kâr güdüsü daha fazla üretimi teşvik etmiştir. Bu nedenle bu dönemde dokumacılık alanında sanayileşmenin gerçekleşmesi tesadüfi değildir. Ancak İngiltere'nin dokumacılık alanında üstünlüğü ise rekabet üstünlüğünden kaynaklanmamıştır. Aksine asıl başarı, azgelişmiş ve sömürge yoluyla elde edilen pazarlarından ve denizaşırı ticarette tekel olmasından ileri gelmiştir.[92] Diğer yandan İngiliz dokuma sanayiinde artan talep hem ekonomik hem de toplumsal açıdan farklı sonuçlar doğurmuştur. Artan talebi karşılamak ve daha fazla üretim yapabilmek için daha fazla hammaddeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak için dönemin İngiltere'sinde pek çok yöntem uygulanmıştır. Bu uygulamaların en önemlisi çitleme ve ekilebilir arazilerin otlaklara dönüştürülmesidir. Çitleme sonucu topraklar adeta parsellenmiş ve soyluların özel mülkü haline gelmiştir. Bu durum soyluların yoksullara karşı kazandığı bir savaş ya da devrim olarak nitelendirilmiştir.[93]

Pamuk ve dokuma alanında sanayileşme, dört önemli buluş sayesinde gerçekleşmiştir. Bunlar; eğirme makinesi, çıkrık makinesi, otomatik çıkrık makinesi ve buhar makinesi şeklinde sıralanmaktadır.[94] Ayrıca Toynbee, dokuma tezgâhları ve demirin eritilmesini sağlayan buhar makinasının kullanımını da İngiliz işçilerin kaderini etkileyen ve radikal değişimler yaratacak buluşlar olarak tanımlamıştır.[95] Söz konusu bu buluşlar nihayetinde sanayileşme sürecinin ilk aşamasını ya da bir diğer ifadeyle itici gücünü oluşturmuştur. Sonraki yıllarda süreç dokumacılık alanıyla sınırlı kalmamış diğer üretim alanlarında da baş göstermiştir. İlk aşamada tekstil endüstrisi olarak ortaya çıkarken sırasıyla bu alanı madencilik, makine, inşaat, kimya ve elektronik endüstrisi takip etmiştir.[96] Bu nedenle Sanayi Devrimi'nin birden çok aşamasının olduğu kabul edilmektedir.

Sanayi Devrimi yalnızca üretim sistemi değişikliği olarak ifade edilmemektedir. Bunun nedeni Sanayi Devrimi'nin yalnızca üretim sistemi ya da salt ekonomik bir değişim yaratmamış olmasıdır. Ekonominin yanı sıra toplum, siyaset ve daha birçok alanda etkili olarak yeni bir toplumsal düzen ortaya çıkarmıştır. Bu toplumsal düzeni

[92] Hobsbawm, 54.
[93] Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, 14. bs (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 75.
[94] Arnold Toynbee, *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England* (London: Longmans, Green and Co., 1894), 91.
[95] Toynbee, 91.
[96] Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, çev. Sadık Usta, 4. bs (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 177.

açıklayabilmek adına Sanayi Devrimi'nin ne gibi sonuçlar yarattığını irdelemek gerekmektedir. Sanayi Devrimin en temel sonuçları göç, kentleşme, kent varoşları, proletarya ve yoksulluk gibi olgular olarak değerlendirilmektedir.[97] Daha geniş perspektiften bakıldığında Hobsbawm, Sanayi Devrimi'nin özellikle beşerî sonuçlarını şu şekilde ifade etmiştir:[98]

1. Sanayi Devrimi refahı artırma suretiyle toplumsal dönüşüm yaratmıştır. Aristokrasi ve kırsal kesim eşrafının durumları daha ileri gitmiştir.
2. Geçimlik ücret düzeyinin altında çalışan proleter sınıf oluşmuştur.
3. Sanayileşme süreci öncesinden farklı olarak monotonluğu ve makineleşmiş çalışma düzenini dayatmıştır.
4. Sanayi kentleri oluşturmuş ve bu kentlere ciddi göç akımları gerçekleşmiştir.
5. Orta sınıf liberal iktisatçıların görüşüne uygun olarak, bireyin piyasanın sunduğu iş fırsatlarını nerede ve hangi ücret düzeyinde olursa olsun kabul etmesi gerektiği görüşünü dayatmıştır.
6. Yoksul kesimleri giderek daha da yoksullaştırmıştır. Bunun nedeni zengin ve orta sınıfın gitgide artan zenginliği olmuştur.

Sanayi Devrimi'nin yol açtığı sonuçlar bunlarla sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde ilk defa çocuk işçi olgusu belirginleşmiştir. Fabrikalarda ve ev sanayii olarak adlandırılan üretim atölyelerinde çocuklar ağır şartlarda çalıştırılmaya başlamıştır. Marx, önceki dönemde işçinin yalnızca kendi emek gücünü satan bir kimse olduğunu fakat sanayileşmeyle birlikte artık karısının ve çocuğunun emek gücünü satan köle tüccarı olduğunu dile getirmiştir. Aynı şekilde çocuk işçi ilanlarının eskiden Amerika'da zenci köle aranırken verilen ilanlardan bir farkının olmadığını ifade etmiştir.[99] Sanayi Devrimi'nin kadınlar ve çocuklar üzerinde yarattığı bu olumsuz sonuç, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkan karşıt hareketlerin ana odak konusu olmuştur. Diğer yandan sanayileşme sürecinde ezilen yalnızca kadınlar ve çocuklar olmamıştır. Özellikle kırsal alandan kente yaşanan göç sonucu insanlar gecekondu halkına dönüşmüştür. Yaşanan dönüşüm sonucu aile kurumu yok olmaya başlamış ve insanlar sanayi

[97] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 54.
[98] Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, 73-88.
[99] Karl Marx, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, 6. bs (Ankara: Sol Yayınları, 2011), 381.

artıklarının oluşturduğu yığınların altında yok olmaya başlamıştır.[100] Ayrıca Sanayi Devrimi, kendinden önceki dönemin ahlak, gelenek, toplum yapısı ve toplumsal normlarını reddetmiştir. Yeniden yarattığı toplumda kanaatkâr olmayan daha fazla kâr ve ilerleme peşinde koşan bir zihniyet inşa etmiştir. Diğer yandan süreç, toplum olma ya da kolektivizm düşüncesini yıkmıştır. Sınıfsal farklılıkları artırdığı gibi alt sınıfların veya proletaryanın yaşadığı sorunlara duyarsız üst sınıflar oluşturmuştur. Ekonomi, siyaset, birey, toplum ve zihniyet dünyasında yaşanan bu tahribatın tek sorumlusu elbette sanayileşme süreci olarak görülemez. Ancak sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu ve kendi kurallarına göre işleyen piyasanın yarattığı değişim, şüphesiz bu durumun temel nedenidir. Aynı şekilde, 19. yüzyılda ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan karşıt hareketler ve eleştirel fikirler de bu yönde olmuştur.

Sanayi Devrimi'nin yarattığı dönüşüm yeni bir toplum tipini ortaya çıkarmıştır. Saint Simon, Auguste Comte ve Emile Durkheim bu yeni tip toplumu "sanayi (endüstri) toplumu" olarak adlandırmıştır. Diğer yandan Karl Marx ise sanayi toplumu yerine kapitalist toplum ifadesini kullanmıştır. Sanayi toplumu kuramcılarından Saint Simon, sanayileşmenin tüm sorunlara rağmen toplumun gelişmesi için gerekli olduğunu savunmaktadır. Ayrıca modern bir toplum için sanayicilerin fonksiyonel bir gerekliliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.[101]

Auguste Comte ise sanayi toplumu kuramında hem liberal hem de sosyalist kuramcıları eleştirmiştir. Sanayi toplumunda var olan bunalımın yani işçi-kapitalist çatışmasını örgütlenmeden kaynaklanan bir sorun olarak kabul etmiştir. Bu sorun reformlar aracılığıyla giderilebilecek bir sorundur. Sanayi toplumunda bilimsel örgütlenmenin kişilerin yeteneği ile orantılı statü sağlaması durumunu toplumsal adaleti sağlayacak unsur olarak görmüştür.[102] Comte'un sanayileşme ve sanayi toplumu kuramlarına bakıldığında hem liberal hem de sosyalist kuramcılara yönelttiği eleştiriyi görmek mümkündür. Özellikle Sosyalist ve Marksist kuramcıların çatışmacı tutumunu kabul etmemiştir. Bunun yanı sıra liberal iktisatçıları da eleştirmiştir. Comte'a göre liberal iktisatçıların en büyük sorununun iktisat ve toplumu birbirinden ayırmasıdır. Diğer yandan Marx, sanayi toplumu kuramlarında Simon ve Comte'un

[100] Polanyi, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, 81.
[101] Steven Lukes, "Saint Simon", içinde *The Founding Fathers of Social Science*, kitap edt.ü Timothy Raison, çev. İhsan Sezal (London: Penguin Books, 1969), 107-116. s.113
[102] Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, 8. bs (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010), 67-68.

aksine daha radikal fikirlere sahiptir. Simon'un ve Comte'un aksine yeni toplum tipinin sömürü ve eşitsizlik üzerine kurulduğunu kabul etmiştir. Ayrıca sömürü ve eşitsizliğin bu denli yoğun olmasından dolayı ortadan kaldırılması gereken ilişkiler bütünü olarak görmüştür. Sanayi toplumu ve kapitalist toplum tartışmasında Dahrendorf ise; kapitalist toplumun sanayi toplumunun yalnızca bir alt türü olduğunu ve sanayi üretiminin sonsuza kadar devam edeceğini ifade etmiştir.[103]

Sanayi Devrimi'nin yarattığı bu dönüşüm ilerleyen dönemlerde farklı tartışmaların ana odağında yer almaya devam etmiştir. Gerek yarattığı yeni toplumsal yapı gerekse diğer alanlarda ortaya çıkardığı tüm yapıcı ve yıkıcı sonuçlar farklı kuramların temel hareket noktası olmuştur. Sanayi Devrimi'nin yarattığı ve günümüzde hala hüküm süren kapitalist düzenin, sömürü ve eşitsizliğin temelinde yer aldığı bir gerçektir. Ayrıca Rönesans ile başlayan bireyci düşünce kapitalizm ile beslenerek daha radikal bir form oluşturmuştur. Diğer yandan bir diğer önemli gelişme ise Aydınlanmanın merkezinde bulunan maddi ilerleme, gelişme ve kalkınma gibi olguların bu dönemde belirginleşmesidir. Öyle ki Sanayi Devrimi sonucu iktisadi kalkınma, gelişme ve modernleşme gibi olgular ortaya çıkmıştır.

1.3. Azgelişmişlik ve İktisadi Gelişme

Azgelişmişlik ve gelişme, Aydınlanma düşüncesiyle beraber gündeme gelen iki önemli kavramdır. Feodalitenin çözülmesinin ardından yaşanan zihinsel dönüşüm hem maddi hem manevi ilerleme olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu durum ilerleyen yüzyıllarda iktisadi gelişmenin gündeme gelmesini sağlamıştır.

İktisadi gelişme, çoğu zaman kalkınma, büyüme veya modernleşme gibi kavramlarla yakın anlamlı olarak kullanılır. Ancak iktisadi gelişme, sadece ekonomideki niceliksel bir ilerleme düşüncesinden çok, toplumsal ve siyasal yönleri bulunan kapsamlı bir kavramdır. Bu yönüyle bir tanımlama yapılacak olursa; iktisadi gelişme, ekonomik ve sosyal değişimi ifade eden ve ekonomi dışı çeşitli unsurları da içerisinde barındıran bir kavram olarak nitelendirilebilir.[104] Benzer şekilde gelişme kavramının temelinde,

[103] Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Standford, California: Standford University Press, 1959), 40.
[104] Özgür Kanbir, "İslami Gelişme Endeksi: İslami Değerlere Uygunluk Bakımından Uluslararası Bir Karşılaştırma" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 9.

bireylerin hem ekonomik hem de sosyal boyutlarda, daha özgür ve daha yüksek yaşam standartlarının oluşumu için gerekli bölüşüm ilişkisinin yer aldığı söylenebilir.[105]

İktisadi gelişmenin incelenmesi her ne kadar bir disiplin olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde olsa da tarihsel kökenleri çok daha eskiye dayanmaktadır. Örneğin İskoç aydınlanması önderlerinden ve politik iktisadın kurucusu olan Adam Smith, 1776'da kaleme aldığı *"Ulusların Zenginliği"* eserinde iktisadi gelişme temasının işlendiği görülmektedir.[106] Yine 18. yüzyıl Aydınlanma filozoflarının, ilerleme ve gelişme düşüncesini esas aldığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde hem bireysel gelişme hem de toplumsal gelişme fikri düşünürlerin fikirlerinde merkezi bir konuma sahip olmuştur. Örneğin gelişme alanında ilk örneklerden biri de Goethe'nin *Faust* eseridir. Goethe'nin Aydınlanma düşüncesinin birey ve toplum üzerindeki etkisini anlattığı eseri aynı zamanda ilk gelişme tragedyası olarak kabul edilir. Söz konusu eserde bireyin kültürel olarak öz gelişimi ve ekonomik gelişme arasındaki doğrusal ilişki işlenmiştir. Eserde hem ekonomik hem de bireysel gelişmenin modernleşme yolunda birlikte olması gerektiği de vurgulanmıştır.[107]

İktisadi gelişmeyi salt ekonomik istatistikler yerine refah, yaşam standartları veya diğer sosyal boyutları ile inceleyen ilk iktisatçı William Petty olmuştur. Petty merkantilist dönemde bir ülkenin zenginliğinin değerli maden stokuna bağlı olmasına karşın gelişmenin maddi büyüklüklerden daha farklı bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Ülkenin zenginliğinin altın ya da gümüş gibi değerli madenlerden oluşmadığını ve yaşam standartlarının iyileşmesinin gelişmede ön planda olması gerektiğini vurgulamıştır.[108]

İktisadi gelişme kavramının yanı sıra özellikle Sanayi Devrimi sonrası dönemde azgelişmişlik olgusu önem kazanmıştır. Azgelişmiş ülke hem iktisadi hem de sosyal açıdan gelişmiş ülkeler dışında kalan ülkeler olarak tanımlanır. Ayrıca Yves Lacoste'ün yaptığı tanıma göre azgelişmiş ülkeler, yeni sömürge ülkelerdir ve bu ülkelerin gelişmesi veya Batılı ülkeler gibi olmasını sağlayacak "kalkınma" olgusu ise

[105] Hayriye Erbaş, "Gelişme Sorunsalı: Unut(tur)ulan Ancak Terk Etmeyen ve Kanayan Yara", içinde *Türkiye'de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki* (Ankara: Palme Yayınevi, 2018), 7.
[106] Muhteşem Kaynak, *Kalkınma İktisadı*, 4. bs (Ankara: Gazi Kitapevi, 2011), 41.
[107] Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 61-65.
[108] Feride Gönel Doğaner, *Kalkınma Ekonomisi*, 3. bs (Ankara: Efil Yayınevi, 2016), 10.

yeni sömürgeciliğin ideolojik bir aracıdır.[109] Aynı şekilde Anthony Giddens da kalkınma kavramının ideolojik boyutlarına vurgu yapmaktadır. Giddens'a göre kalkınmanın göstergeleri zengin sanayi düzeninin parçası olarak nitelendirilir ve sanayileşmemiş ülkeleri hem siyasi hem de ekonomik anlamda yönlendirmek için kullanılır. Bu nedenle kalkınma Batı kapitalizminin diğer ülkeler üzerinde kuracağı tahakkümün ideolojik bir aracıdır.[110] Buradan hareketle kalkınma, azgelişmişlik ve iktisadi gelişme gibi olguları açıklamaktan uzak ideolojik bir kavram olarak nitelendirilebilir. Bu münâsebetle azgelişmişlik ya da iktisadi ilerlemeye atıfta bulunurken gelişme kavramı kullanılmalıdır.

Sanayi Devrimi sonrası belirginleşen gelişmişlik konusunda çok sayıda kuram geliştirilmiştir. Örneğin gelişme olgusunun ilk izlerine rastlanan Adam Smith gelişme kavramını, görünmez el, sermaye birikimi ve kapitalist tasarruf miktarı gibi daha çok ekonomik büyüklükler ile açıklamıştır. Diğer yandan Ricardo, Adam Smith'in ileri sürdüğü unsurlara teknik yenilikler ve uluslararası ticareti de ekleyerek gelişmenin muhtevasını genişletmiştir. Dönemin önemli isimlerinden Marx ise kapitalist bir toplumda ilerlemenin ana kaynağının kapitalistlerin birikime zorlaması olduğunu belirtmiştir. Daha geniş anlamda söz konusu birikime zorlama ise emeğin sömürüsünü gerektirdiği için kapitalist sistemde ilerleme sömürüye dayandırılmıştır.[111]

Sanayi Devrimi'yle birlikte daha çok belirginleşen azgelişmişlik dönemin atmosferinde sanayileşme süreci gibi olgularla açıklanmıştır. Ayrıca gelişme kavramının muhtevasının genişletilmesi ilerleyen dönemlere rastlamaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişme, modernleşme ve kalkınma gibi kavramlara verilen önem ivme kazanmıştır. Ancak tarihin her döneminde ülkeler, toplumlar veya bireyler hem bireysel hem de toplumsal gelişme için çözüm yolu arayışı içerisine girmiştir. Bu nedenle gelişmenin bir disiplin olarak geç dönemlerde ortaya çıkması önceki dönemlerde var olan gelişme arayışlarının göz ardı edilmesine yol açmamalıdır.

---

[109] Yves Lacoste, *Sınıfsal Açıdan Azgelişmişlik*, çev. Sevil Avcıoğlu, 2. bs (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1996), 9.
[110] Anthony Giddens, *Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*, çev. Ülgen Yıldız Battal, 4. bs (Ankara: Siyasal Kitapevi, 2012), 131.
[111] Kaynak, *Kalkınma İktisadı*, 41-42.

1.4. Modernite ve Modernleşme Düşüncesi

Modernite ve modernleşme üzerinde tarih içerisinde çok sayıda tanımlama yapılsa da aslında her dönemde eskiden yeniye geçişi ifade etmiştir. İlk kez 5. yüzyılda modernite kelimesi Latince "*Modernus*" anlamıyla, söz konusu dönemi Romalı ve Pagan geçmişten ayırmak için kullanılmıştır.[112] Diğer yandan modernite ve modernleşme sosyal bilimler içerisinde bulunan en tartışmalı kavramlardan biridir. Bu nedenle uzlaşılmış bir modernleşme tanımından bahsetmek mümkündür değildir. Ancak ideolojik bağlamlar bir kenara bırakılırsa, eskiden kopuş ve yeni olana geçiş şeklinde tanımlamak isabetli olacaktır. Kapsamlı bir tanım yapmak gerekirse modernleşme; Batı Avrupa'da 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan ve günümüze kadar devam eden sosyal, siyasal ve ekonomik değişimi ve bu değişim sürecinin diğer toplumlar tarafından benimsenmesi gerekliliğini ifade etmektedir.[113] Farklı bir perspektiften bakıldığında Alain Touranie, modernliği, salt değişim yerine akılcı, bilimsel ve teknolojik ürünlerin topluma yayılması ve toplumsal yaşamın giderek farklılaşması şeklinde tanımlamıştır.[114] Modernite ve modernleşme üzerine literatürde önemli kuramların teorisyeni olan Anthony Giddens ise modernliği Avrupa'da feodal düzenden 20. yüzyıla kadar geçen süreçte kurum ve davranışların değişim süreci ile açıklamaktadır.[115] Görüldüğü gibi modernite ve modernleşme üzerine çok sayıda tanıma rastlamak mümkündür. Ancak muhteviyat bakımında farklılıklar olsa da aslında yapılan bütün tanımlar, Aydınlanma düşüncesiyle birlikte yaşanan değişim ve dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Ayrıca yine modernlik kavramı, akılcılık, sekülerleşme, bilimsel ve teknik ilerleme gibi kavramlar etrafında şekillenmiştir.

Modernleşmenin hangi tarihte ortaya çıktığını kesin bir ifadeyle söylemek mümkün değildir. Ancak modernliği oluşturan olgunun bilimsel ve düşünsel devrim olduğu da inkâr edilemez bir gerçektir. Ayrıca Rönesans'la başlayan düşünsel hareketler, modernleşmenin ortaya çıkışında birbirini tamamlayan ve nihayetinde modernleşme olgusunun tohumlarını eken hareketler olmuştur. Jeanniere bu noktada moderniteyi

---

[112] Jürgen Habermas, "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje", içinde *Post-Modernizm,* edt. Necmi Zekâ, çev. Gülengül Naliş, Dumrul Sabuncuoğlu, ve Deniz Erksan, 2. bs (İstanbul: Kıyı Yayınları, 1994), 31.
[113] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 93.
[114] Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Tufan, 2. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 7.
[115] Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 28-29.

oluşturan dört devrimin olduğunu söyler ve bu devrimleri şu şekilde sıralar: Bilimsel Devrim, Siyasal Devrim, Kültürel Devrim ve Endüstriyel Devrim.[116] Jeanniere tarafından modernliği ortaya çıkaran bu dört devrim aslında modernleşmenin de boyutlarını ortaya koymaktadır. Her bir devrim insanın zihin dünyasını değiştirirken toplumsal, siyasi ve iktisadi düzeni ve kurumları değiştirmiştir. Bu yüzden modernlik bilimsel, siyasal, düşünsel ve iktisadi yönleri bulunan bir kavramdır.

Modernitenin tarihsel kökenleri ile ilgili olarak Berman, modernitenin üç aşamanın gerçekleşmesi sonucu oluştuğunu ifade etmektedir. İlk aşamada 16. ve 18. yüzyıllar arasında aklın önderliğinde, bireyi geleneksel ve dinsel bağlardan koparan gelişmeler modernleşmenin toplumsal örüntüsünü tamamlamıştır. İkinci aşamada Fransız Devrimi yarattığı sonuçlarla modernleşmenin siyasal ve iktisadi temellerini oluşturmuştur. Üçüncü aşamada ise kapitalizm ve piyasa ekonomisinin oluşması modernleşmenin yaratım sürecini tamamlamıştır.[117]

Modernleşmenin ortaya çıkışından ilerleme ve gelişme fikrinin varlığı önemlidir. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda sanayileşmeyi başararak maddi zenginliğe ulaşan Batı Avrupa ülkeleri karşısında diğer ülkeler Avrupa'da yaşanan süreci yakinen takip etmiştir. Eski maddi zenginliğini ve uluslararası arenada gücünü kaybeden Osmanlı gibi uygarlıklar yüzünü Batı'ya dönerek modernleşme arayışları içerisine girmiştir. Bu gibi durumların gelişmesi ve modernitenin ekonomi ile olan sıkı bağı münasebetiyle modernleşme ve gelişme kavramları sık sık birbirlerinin yerine kullanılır olmuştur. Ayrıca modernleşme süreci etrafında yaşanan bu gelişmeler "Hangi Modernleşme?" sorusunun da zeminini hazırlamıştır.

Modernleşmenin nasıl ya da hangi yolla gerçekleştirileceğine ilişkin birçok düşünür çeşitli cevaplar ortaya koymayı amaçlamıştır. Ancak tam olarak modernleşme kuramından bahsedilen dönem, İkinci Dünya Savaşı sonrası olmuştur. Öte yandan modernleşme ve yarattığı toplumsal düşünce, 19. yüzyıldan beri incelenen konulardır. Modernite ve modernleşme süreci ile ilk ilgilenenler yani modernleşmenin birinci kuşak teorisyenleri Karl Marx, Max Weber ve Emile Durkheim olarak kabul edilir.

Modernleşme kavramını, zihinsel yapıyla özdeşleştiren Weber, modernleşmenin rasyonelleşme ile mümkün olduğunu savunur. Weber'in yapmış olduğu modernleşme

[116] Abel Jeanniere, "Modernite Nedir?", içinde *Modernite versus Postmodernite*, edt. Mehmet Küçük, çev. Nilgün Tutal, 3. bs (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 95-107.
[117] Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, 29.

tanımına göre, bilimsel ve teknik bilginin yaşamın her noktasına ulaşması, soyut ve akıldışı uygulamaların yıkımı, bireyin isteklerini hassasça ölçen para ekonomisinin gelişimi ve sekülerleşme modernleşme demektir.[118] Ayrıca Weber'in rasyonalite ve bunun çerçevesinde açıkladığı modernleşme, Batı'ya özgüdür ve Batı'nın gelişimi ile açıklamaktadır.[119] Bu noktada Weber'in modernleşme düşüncesinde evrimci bir anlayışın hüküm sürdüğünü söylemek mümkündür. Diğer tüm evrimci modernleşme düşüncelerinde görüldüğü gibi modernite, Batı'nın mevcut sosyoekonomik durumuyla özdeşleştirilmiş ve diğer ülkelerin Batı'nın izlediği yolu takip etmesi gerektiği fikri vurgulanmıştır.

Weber'in tasarlamış olduğu modernlik olgusunun hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Akılcılaşmayla birlikte gelen modernleşme sayesinde akılcı araçlar toplumda egemen hale gelir ve bireyler bu araçları amaçlara ulaşmak için kullanma noktasında daha iyi bir hal alır. Ancak bu olumlu modernlik anlayışının aksine modernleşme bir yandan da demir kafes inşa eder. Modernleşmenin tasarladığı bürokratik örgütlenme içerisinde bireyler kendi insiyatifini kullanamaz.[120] Ayrıca gelişmiş kapitalist bir toplumda bireyin, bencil rekabetlerin yerine akılcı bürokrasinin ihtiyaçlarına uymak zorunda olması bireyin modernitenin oluşturduğu demir kafese hapsolması demektir.[121] Weber, evrimci bir modernleşme yaklaşımı içerisindeyken aslında modernitenin hem olumlu hem de olumsuz yönlerini ele alarak diğer evrimci modernistlerden daha farklı bir tavır sergilemiştir. Özetle Weber, modernleşme olgusu içerisinde sosyoekonomik gelişmeyi ele alarak, aslında bugün modernleşme ve gelişme kavramları arasındaki ilişkiye örnek sunmaktadır.

Max Weber'in modernleşmeyle birlikte değerlendirdiği iktisadi ve kapitalist gelişme süreçlerini "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*" başta olmak üzere birçok eserinde Reformasyon ile özdeşleştirdiği görülmektedir. Çünkü Weber'e göre gelişme ve modernleşmenin esas kaynağı akılcılık ve sekülerleşmedir. Diğer yandan Weber, sunduğu modernite analizinde Batı'ya tüm toplumlardan daha büyük bir misyon yüklemiştir. Weber'in sunduğu analizlerde toplumun geleneksel ve modern toplum olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Bu ayrıma göre geleneksel toplumlardan

[118] Bryan S. Turner, *Oryantilizm, Postmodernizm ve Globalizm*, 2. bs (İstanbul: Anka Yayınları, 2003), 252.
[119] Ahmet Çiğdem, *Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 78.
[120] Erdem, *Feodaliteden Küreselleşmeye*, 99.
[121] Turner, *Oryantilizm, Postmodernizm ve Globalizm*, 252.

modern toplumu ayıran en önemli özellik akılcılıktır. Modernleşme öncesi geleneksel toplumlarda din, inanç ya da gelenek gibi öğretiler topluma hakimken modern toplumun hâkim gücü rasyonalitedir.[122] Weber'in geliştirdiği tezlere bakıldığında modernleşmeyi dönemin fikriyatından farklı olarak maddi alt yapı unsurları ile değil bir üst yapı olan zihniyet ile açıkladığı görülmektedir.

Dönemin modernleşme ve modernite düşüncesinde bir diğer önemli isim Ferdinand Tönnies olarak kabul edilir. Tönnies, modernleşmeyi cemaatten cemiyete geçiş olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlama, cemaati oluşturan aile hayatı, kırsal köy hayatı ve taşra hayatından cemiyeti oluşturan kentsel hayat, milli hayat ve kozmopoliten hayata geçişi ifade eder.[123] Ayrıca bu süreçte sanayileşmenin toplumu dönüşüme tabii tuttuğu gibi toplumlarla birlikte uygarlıkların da temelini yıktığı görüşündedir. Diğer yandan modernitenin yarattığı yeni toplumda bireyin ekonomik ilerleme, daha iyi yaşam standartları ve statü için sıkı rekabet içinde olduğunu belirtir. Bu nedenle Tönnies'e göre modern toplumla geçilen kent hayatı yapay ve geçici ilişkiler üzerine kuruludur.[124]

Modernite ve modernleşme kuramlarında, klasik düşünürlerden Weber ve Tönnies'in yanı sıra Durkheim da önemli bir yere sahiptir. Durkheim, modernleşme sürecini sanayileşmeyle değerlendirir. Ancak Marx'ın kapitalizm tasviri ile değil, ihtiyaçlar doğrultusunda doğanın sanayileşme amacıyla kullanımının sonucu olarak gördüğü karmaşık iş bölümü ile açıklar.[125] Sanayileşme süreci öncesinde geleneksel toplumlarda görülen mekanik dayanışma sanayileşmeyle oluşan modern toplumlarda, yerini organik dayanışmaya bırakır. Mekanik dayanışma, kutsal görülen ahlakın egemen olduğu, toplumun içerisinde bireyin belirginleşmediği, iş bölümünün basit ve benzer yapıda olduğu bir toplumsal yapıyı ifade eder. Organik dayanışma ise bireysel çıkarların, evrensel ahlak ve hukuk kurallarının bulunduğu ve iş bölümünün karmaşıklaştığı toplumu tanımlar.[126] Nihayetinde Durkheim'da da Tönnies'in de savunduğu gibi modernleşme, yeni bir toplum tipinin yaratım süreci olarak görülür.

---

[122] Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, 6-20.
[123] Çiğdem, *Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas*, 102-3.
[124] Martin Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, çev. Özlem Balkız vd., 8. bs (İstanbul: Sentez Yayınları, 2015), 60.
[125] Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 17.
[126] Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, 3. bs (İzmir: Cem Yayınevi, 2018), 99,143.

Modernleşme toplumu bir dönüşüme tabi tutarken; kolektivist ruh, yerini bireyci geleneğe, ortak mülkiyet özel mülkiyete, toplumcu sorumluluk duyguları bireysel haklara ve gücün sahibi aile ile kilise hukuk ve devlete yerini bırakır.[127] Modernleşme ile toplumsal yapının değişmesine dikkat çeken Durkheim, modern toplumun bireyi ve kutsal olanı; kendi kendine üreten, denetleyen ve düzenleyen bir toplumsal sistem olarak saf dışı bıraktığını anlatır. Ayrıca modernleşmenin bir sonucu olarak bireycilik ve faydacılığın karşısında yer alır. Durkheim modern toplumda bireyin özünde şiddet ve bencilliğin bulunduğunu, bu durumun ancak adalet ve sözleşme ile engellenebileceğini ifade eder. Aynı şekilde faydacı felsefeyi eleştirerek toplumsal çıkarlar ve bireysel arzular arasında uzlaşmayı sağlayabilecek güçlü bir devletin olmasının gerekliliğinden bahseder.[128] Durkheim'in modernite ve modernleşme üzerine sunduğu fikirleri daha çok aydınlanmanın ürünü olan bireycilik ve sanayileşme sonrası değişen toplumsal yapıya odaklıdır. Bu temalar etrafından şekillendirdiği moderniteye karşı duruşu aslında çağdaşı birçok düşünürün aksine daha iyimserdir. Çünkü değişen toplumsal düzen içerisinde adalet ve ahlak kuralları çerçevesi içerisinde düzenlenecek sözleşmeler yıkıcı etkilerin önünde engel olacaktır.[129]

Modernite ve modernleşme hususunda klasik dönem modernite kuramlarından biri Marx'a aittir. Marx, kapitalist modernleşme tezini ortaya koymaktadır.[130] Marx'a göre kapitalizm, tarihin doğal hali olan ulusal tarihleri yok ederek küresel dünya tarihi yaratmaktadır. Bu süreç ise ulusların kendine özgü özelliklerini ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca kapitalizm doğa bilimini, adeta sermayenin esiri haline getirmiştir.[131]

Marx'ın kapitalizme yüklediği anlam ve kapitalizmin oluşum sürecine ilişkin görüşleri modernleşme tezi açısından önemlidir. Marx'a göre kapitalizm üç evrede gerçekleşmiştir. Bu evreler, dünyanın rasyonalizasyonu, bireysel eylemlerin

[127] Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 115.
[128] Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, 46,148.
[129] Slattery, *Sosyolojide Temel Fikirler*, 116.
[130] David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 120.
[131] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez, 2. bs (İstanbul: Evrensel Yayınları, 2013), 64.

rasyonalizasyonu ve insanlar arasında sözleşmenin evrenselleşmesidir.[132] Marx'ın kapitalist modernleşme tezinde rasyonelleşmeye yaptığı bu atıf Max Weber ile benzerdir. Her iki düşünür de modernleşme ve rasyonelleşme süreci arasındaki bağlantıya atıf yapmaktadır.

Marx'ın moderniteye ilişkin bir diğer önemli yorumu *Komünist Manifesto* isimli eserinde yer almaktadır. Bu eserinde Marx, kapitalist modernleşme süreci ile katı olan her şeyi buharlaştığını ve kutsal olan şeylerin yok olmaya yüz tuttuğunu ifade etmiştir.[133] Tüm bunlarla beraber Marx'ın geliştirdiği teorinin diğer modernleşme kuramlarından farklı yönleri vardır. Marx, hem modernist olmakla birlikte hem de modernite karşıtı bir tavır sergilemektedir. Moderniteye karşı çıkışının temelinde şüphesiz kapitalizmin ve onun yarattığı modernitenin yıkıcı ekonomik etkileri rol oynamaktadır. Marx'ın tüm görüşlerinde olduğu gibi çatışmacı tutumu modernleşme hakkındaki düşüncelerinde de kendini göstermektedir.

Nihayetinde modernite ve modernleşme düşüncesine bakıldığında Aydınlanma düşüncesi ile ortaya çıktığı ve gelişme kavramının önem kazandığı Sanayi Devrimi sonrası dönemde belirginleştiği söylenebilir. Bu nedenle gelişme, modernleşme ve ilerleme kavramlarının sık sık birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Diğer yandan olarak eskiden yeniye geçişi ifade eden modernleşme hususunda klasik dönem düşünürlerinin fikirleri her ne kadar farklılık gösterse de bu dönemde evrimci görüşün hâkim olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra Sanayi Devrimi'nin ardından Batı'nın artan zenginliği ve gelişme sürecinde kat ettiği yol, diğer toplumların da yüzünü Batı'ya dönmesine yol açmıştır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "modernleşme" çabaları, ekseriyetle Batılılaşma bağlamında birçok toplumun ana gündemini oluşturmuştur. Bazı toplumlar kendi iç dinamiklerine uygun yollar ararken, bazı toplumlar Batı'yı doğrudan taklit etmeye çalışarak modernleşmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede, Batılılaşma bağlamındaki modernleşme hareketlerine karşı her ne kadar eleştirilerin yükseldiği görülse de 19. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar geçen süreçte modernleşme algısı, çok büyük bir değişiklik göstermemiştir. Hâlâ modernleşme Batılılaşma çerçevesinde, Batı'nın sosyoekonomik durumuna atfedilen bir olgu ve kavram olarak görülmektedir. Kısaca

[132] Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 162.
[133] Karl Marx, *Komünist Manifesto*, çev. Rekin Teksoy, 4. bs (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009), 19.

modernleşmiş toplum Batı tipi toplumlar olarak tasvir edilmektedir; modern toplumsal yapıya ulaşmak için Batı'nın izlediği yolun izlenmesi gerektiği düşüncesi hakimdir; Batı'nın izlediği yol, modernleşmeye ve gelişmeye giden yegâne yol olarak görülmektedir.

Sonuç olarak bakıldığında orta çağın feodal Avrupa'sından Sanayi Devrimi'yle birlikte zengin, modern ve gelişmiş Avrupa'ya kadar geçen süreçte birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Feodal toplumun çözülmesi, ticaretin ve kentlerin öneminin artması, Rönesans ve Reformasyon'un gelişmesi, Aydınlanma Çağı'nın ve Sanayi Devrimi'nin yaşanması bu süreçlerin en önemlileridir. Ayrıca özellikle Rönesans ve Reform sonucu elde edilen birikimin ürünü Aydınlanma düşüncesi yarattığı sonuçlarla, sadece Avrupa'yı değil tüm Dünya'yı etkileyen büyük sonuçlar yaratmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

RUSYA TÜRKLERİ

Çarlık Rusyası işgalinin ardından Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da yaşanan nüfus Rusya Türkleri veya Rusya Müslümanları olarak anılmaya başlamıştır. Bu bölümde Rusya Türklerinin öncelikle coğrafi kapsamı aktarılacak ve tarihsel bir arka plan ortaya koyulacaktır. Bununla birlikte 15. ve 19. yüzyıllar arasında yaşanan önemli siyasi gelişmeler ve iktisadi tabloya yönelik bilgiler aktarılacaktır. Son olarak Rusya Türkleri deyimiyle atıfta bulunan bölgeyle Rusya arasındaki ilişkiler irdelenecektir.

2.1. Rusya Türkleri

"Rusya Türkleri" ya da "Rusya Müslümanları" kavramları, Çarlık Rusyası döneminde işgal altında bulunan İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan bölgelerinde yaşanan Türk ve Müslüman halkı tanımlamak için kullanılmaktadır. İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'nde "*Rusya Müslümanları*" adıyla yayınlamış olduğu makalesinde, Kırım halkı için Rusya Müslümanları terimini kullanmış ve devam eden sayılarda Rus boyunduruğu altındaki Türk nüfusu kapsayacak şekilde bu kavramın tanımını genişletmiştir.[134]

Bununla beraber "Rusya Müslümanları" kavramı, kapsam açısından teorik boyutta tartışmaya açık bir kavramdır. Rus işgali altındaki bölgelerde, Türkler dışında farklı milletlerden Müslüman halklar da bulunmaktadır. Ancak demografik açıdan Çeçen ve İnguşlar gibi küçük topluluklar haricinde kavramın kapsamına bakıldığında neredeyse tamamına yakınının Türklerden oluştuğu görülmektedir. Bu sebeple Rusya Müslümanları ve Rusya Türkleri kavramlarının Ceditçi düşüncede aynı manaya geldiği söylenebilir.

İkinci olarak, İsmail Gaspıralı'nın eserlerinde "Rusya Türkleri" yerine "Rusya Müslümanları" ifadesini kullanmasının sebebi ise politik-stratejik bir tercihtir. Çarlık Rusya ve SSCB döneminde "Türk" ve "Türkistan" kelimelerinin Pantürkizm ve milliyetçiliğe bir atıfta bulunduğu düşüncesi, Türk kelimesine karşı bir korku duyulmasına neden olmuştur. Bundan dolayı gerek yerli halk gerekse aydınlar her iki

[134] İsmail Gaspıralı, "Bahçesaray Mektupları", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserler*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. II (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 70.

rejim döneminde yönetim tarafından sıkı denetime tabi tutulmuştur. İsmail Gaspıralı bu nedenle faaliyetlerini devam ettirebilmek ve Tercüman Gazetesi'nin kapatılmasını önlemek amacıyla "Rusya Müslümanları" kavramını kullanmayı tercih ettiği söylenebilir.[135] Rusya Müslümanları teriminin kapsadığı nüfusun neredeyse tamamına yakının Türklerden oluşması ve İsmail Gaspıralı'nın bu kavramı stratejik bir amaçtan dolayı kullanmış olmasından dolayı, çalışmanın ilerleyen kısımlarında Rusya Türkleri kavramı tercih edilecektir.

2.1.1. Coğrafi Kapsam

Rusya Türkleri için çizilebilecek coğrafi kapsam oldukça geniştir. Çünkü Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan gibi coğrafyaları içinde barındıran geniş bir alana atıfta bulunmaktadır. Bu coğrafi kapsama kimi zaman Türkistan, Deşt-i Kıpçak ya da Turan şeklinde tanımlamalar yapılsa da Rusya Türklerini coğrafi olarak bütüncül şekilde ifade eden bir tanımlama yapmak oldukça zordur. Bununla beraber kendisi Rusya Türklerinden olan, Türk tarihçisi ve Türkolog Zeki Velidî Togan, Türklerin bulundukları coğrafyayı tanımlamak için "Türkili" ifadesini kullanmaktadır. Zeki Velidî Togan'a göre Türkistan kelimesi Farsça bir kelimedir ve Türk memleketini tanımlayacak en iyi kelime Türkili'dir. Türkili'nin coğrafi kapsamını ise batıda İdil-Hazar kıyıları, doğuda Lop Nur'un doğusu, Moğol Altayları, kuzeyde Ural-Altay dağları ve güneyde ise İran-Afgan-Tibet sınırları arasında kalan bölge olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Togan, bu coğrafi alanı Batı ve Doğu Türkili olarak ikiye ayırmaktadır. Batı Türkili; Kazakili, Kırgızili, Tacikili, Türkmenili, Özbekili, Başkurdili, Tatarili ve Orenburg Vilayeti'nden oluşmaktadır. Doğu Türkili ise günümüzde Çin tarafından ilhak edilen Doğu Türkistan'ı kapsamaktadır.[136] Buna karşın "Rusya Türkleri" kavramı, Togan'ın Batı Türkili tanımına dahil olmayan Azerbaycan sahasını da kapsamaktadır. Dolayısıyla Rusya Türklerinin yaşadığı coğrafyayı tam olarak ifade edebilecek bir kavram bulunmamaktadır.

Rusya Türklerinin yaşadığı coğrafyalar, oldukça fazla farklılık görülebilen, kendine has özelliklere sahiptir. Bu durum Rusya Türklerinin sosyokültürel ve iktisadi yaşam koşulları üzerinde doğrudan etkili olmuştur. İlk olarak Ceditçi düşüncenin doğduğu topraklar olan Kırım Yarımadası'na bakıldığında jeopolitik konum bakımından

[135] Nadir Devlet, Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı, (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 73-82.
[136] A.Zeki Velidî Togan, *Türkili Haritası ve Ona Ait İz* (İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi, 1943), 1-2.

oldukça büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Eski Türk yurtlarından Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde ve Azak Denizi'nin güneyinde yer alan bir yarımadadır. Sahip olduğu coğrafi konum aynı zamanda bu bölgeye jeopolitik önem kazandırmaktadır. Ayrıca bölge kara ve deniz ticaret rotalarında önemli bir merkezdir.[137]

Rusya Türklerinin yaşadığı bir diğer bölge 21. yüzyılın tabiriyle Orta Asya'dır. Orta Asya ifadesi, esasen 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Batı politik paradigmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.[138] Ayrıca SSCB öncesine kadar Türkistan olarak bilinen bölge SSCB'nin kurulmasından itibaren Türkistan kelimesinin tehlikeli olarak görülmesi nedeniyle farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bilhassa 1920'lerden sonra Türkistan kelimesi sözlüklerden kaldırılarak bölgeyi tanımlamak için Sovyet rejiminin daha az tehlikeli gördüğü yeni sözcükler kullanılmaya başlamıştır.[139] Bu durumun temel nedeni Sovyet Rejiminin, kavramların algıların bir ürünü olmasından hareketle, aslında Rus idaresinde bulunan Türkler arasındaki Türkistan kavramını yok etmek istemesidir.[140] Bu çerçevede Orta Asya coğrafyasına genel hatlarıyla bakıldığında Kırım Yarımadası'ndan çok daha farklı jeopolitik koşullara sahip olduğunu söylemek gerekir. Kırım'ın açık havzasının aksine Orta Asya kapalı bir havzadan oluşmaktadır. Bugünün siyasi haritasında Orta Asya kavramı; Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kırgızistan sınırlarının kapsadığı coğrafya için kullanılmaktadır. Açık denizlere kıyısı olmayan yüksek rakımlı dağlar, geniş çöl ve bozkırlarla kaplı zorlu coğrafya, farklı göl ve nehirler ile sulanmaktadır. Örneğin Kuzey Sibirya Dağları, Tanrı Dağları gibi yüksek rakımlı dağların yanı sıra Gobi, Taklamakan, Kızılkum ve Karakum gibi çöller de bulunmaktadır. Diğer yandan Sirderya, Amuderya, Yenisey ve Orhun gibi su kaynakları ile sulanmaktadır.[141]

Kırım ve Orta Asya'nın ardından Rus idaresinde bulunan Türklerin yaşadıkları önemli bir diğer bölge Kafkasya'dır. Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusunda bulunan Taman Yarımadası'ndan Hazar Denizi'nin batısında bulunan Apşeron Yarımadası'na

[137] Hüseyin Namık Orkun, *Yeryüzünde Türkler* (İstanbul: Bilge Karınca, 2011), 76.
[138] Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner, "Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: Des concepts geo´politiques à construire et à reconstruire?", *Central Asia Survey* 1, sy 19 (2000): 117.
[139] Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2009), 21.
[140] Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 5. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 107.
[141] Jean-Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), 22-23.

kadar olan dağlık bölgeden oluşmaktadır. Tıpkı Orta Asya'da olduğu gibi özellikle dağlık bir bölge olmasından dolayı zorlu bir coğrafya olarak değerlendirilir. Ayrıca Türkiye ve İran ile Rusya arasında kale olarak kabul edilir. Bu nedenle Kafkasya büyük stratejik ve jeopolitik öneme sahiptir.[142] Görüldüğü üzere Rusya Türklerinin yayılmış olduğu coğrafya oldukça geniş bir alana denk gelmektedir. Bu coğrafyanın her bir bölgesi farklı özelliklere ve farklı boyutlarda öneme sahiptir.

2.1.2. Tarihsel Arka Plan

Rusya Türklerinin ve bugünkü Rusya coğrafyasının tarihsel arka planına bakıldığında Çarlık Rusya tarafından ilk işgal edilen hanlık, 1552 yılında Kazan Hanlığı olmuştur. Kazan Hanlığının ardından 1556 yılından Astrahan Hanlığı, 1558-1582 yılları arasında Sibir Hanlığı, 1593-1604 yılları arasında Sibirya'nın tamamı, 1604 yılında Nogay Bölgesi ve 1628 yılında Yenisey Bölgesi Ruslar tarafından işgal edilmiştir. 16. ve 17. yüzyıl arasındaki dönemden sonra 1731 yılında Yukarı Yenisey, 1731 yılında Küçük Kazak Bölgesi, 1783 yılında Kırım, 1859 yılında Kuzey Kafkasya, 1865 yılında Taşkent, 1880-1884 Türkmen Bölgesi, 1868 yılında Buhara Hanlığı, 1873 yılında Hive Hanlığı ve 1876 yılında Hokand Hanlığı da Ruslar tarafından işgal edilen bölge ve hanlıklar arasına girmiştir. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden sistematik işgal süreci ile birlikte "Rusya Türkleri" kavramı ile ifade edilen bir gerçeklik ortaya çıkmıştır.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sistematik bir şekilde İdil-Ural, Kırım, Kafkasya ve Türkistan Ruslar tarafından işgal edilmiş ve devamında sömürgeleştirilmiştir. Görüleceği üzere Rusya Türkleri kavramı, yukarıda belirtilen tarihlerden sonraki dönemlere işaret etmektedir. İşgal öncesi ve sonrası dönemde Rusya Türklerinin tarihi siyasi ve iktisadi boyutlarla kapsamlı biçimde bu bölümde değerlendirilecektir.

2.2. Rusya Türkleri Kısa Tarihi (15. ve 19. Yüzyıllar Arası)

Rusya Türklerinin siyasi ve iktisadi tarihi, birbirinden farklılık gösteren Türk boylarından oluşmaktadır. Özellikle coğrafi konum, her bir bölgenin kendine has özelliklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bölgeler arasındaki sosyokültürel farklılıklar, aynı soydan olmasına rağmen, daha çok coğrafi etkenlere bağlı olarak belirginleşmiştir. Bu durum sosyal yaşamdan siyasete, kültürden ekonomiye kadar

[142] Ramazan Özey, *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası*, 3. bs (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 3.

neredeyse tüm alanlarda etkisini göstermiştir. Bu nedenle bütüncül bir siyasi ve iktisadi tarih çizmek mümkün değildir. Her bölgenin ayrı ayrı incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekir.

2.2.1. Siyasi Tarih

Rusya Türklerinin yaşadığı bölgelerin Rus işgaline uğramasından önce 16. yüzyıl ve devamında yaşanan gelişmeler Ceditçiliğin muhteviyatını kavrayabilmek için önemlidir. Bu nedenle ilk olarak 16. yüzyıldaki duruma bakıldığında siyasi ve iktisadi açıdan oldukça parlak bir döneme tekabül ettiği söylenebilir. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardından Timur İmparatorluğu döneminde bölgede büyük ölçüde birlik sağlanmış durumdadır. Ayrıca siyasi, iktisadi ve kültürel gelişmeler neticesinde bu dönemde bölgenin bir altın çağ yaşadığı ifade edilmektedir.

Rusya Türklerinin yaşadığı coğrafyalar, Rus işgalinden önce çok sayıda siyasi gelişmeye maruz kalmıştır. Bu önemli gelişmelerin en başında, Moğol akınları ve Cengizli İmparatorluğu'nun kuruluşu gelmektedir. Cengiz Han ile birlikte Moğolların başlattığı ve oldukça geniş bir coğrafyayı kapsayan seferler sonucunda Türkistan ve yakın coğrafi havzalar, neredeyse tamamen Cengizlilerin hakimiyeti altına girmiştir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra ise, Cengiz Han'ın dört oğlu arasında paylaştırdığı topraklar Altın Orda Devleti, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar ve Yuan Hanedanlığı olarak Cengizli İmparatorluğu'nun ardılları olmuştur.

Cengiz Han'ın dört oğlundan biri olan Cuci'nin Cengiz Han'dan önce ölmesinden sonra mirasın sahibi olan Batu Han batı yönünde ilerleyerek Kıpçak bozkırları üzerinde Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Cengiz Han'ın bir diğer oğlu olan Çağatay ise kendi ismini verdiği hanlığını Isık Gölü, Çu ve Talas bölgeleri arasında kalan coğrafyada devam ettirmiştir. Üçünü mirasçı olan Ögeday Han, İrtiş, İrmil, Balkaş ve Aral arasındaki bölgede hakimiyetini sürdürmüştür. Son ve dördüncü mirasçı olan Tuluy Han ise Moğol İmparatorluğu'nun yöneticisi olmuştur.[143]

Cengiz Han'ın mirasının ardından kurulan bu yeni dört devlet, Türklerin tarihi süreçte yaşam sürdüğü topraklara egemen olmuştur. Ancak bu dört devletin sınırları hiçbir zaman tam anlamıyla belirli olmamıştır. Sürekli akınlar, savaşlar ve ittifaklarla birlikte sınırlar her zaman değişkenlik göstermiştir. Rusya Türklerinin siyasi tarihi açısından

[143] Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 304.

bakıldığında, Altın Orda Devleti, İlhanlılar ve Çağatay Hanlığı oldukça önemlidir. Çünkü üç devlet söz konusu dönemde Türklerin yaşadıkları coğrafyaların önemli bir kısmını hakimiyeti altında bulundurmuştur. Diğer yandan Yuan Hanedanlığı ise Kubilay Han tarafından Çin üzerinde kurulan bir hanedanlık olarak bilinmektedir.[144]

Cengizli İmparatorluğu'nun ardından kurulan Altın Orda Devleti, Cengiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın oğlu olan Batu Han tarafından kurulmuştur. İlk olarak Moğolların Deşt-i Kıpçak bölgesinde hakimiyetinin ortaya çıkışıyla birlikte Cuci ulusu adında bir devletin kurulduğu söylenmektedir. 1236 yılında kurulan Cuci Ulusu, İrtiş Irmağı'ndan Karpat Dağlarına kadar olan Türk boylarının tamamı üzerinde hakimiyet kurmuştur. Ayrıca Cuci Ulusu'na ait tarihsel belgelere bakıldığında Altın Orda ve Gök Orda olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir.[145] Bu ayrıma ek olarak Johan Schiltberger, Altın Orda'yı Büyük Tatar Hanlığı ve Ak Tatar Hanlığı olarak isimlendirmiştir.[146] Bu devletin kuruluşu ve Moğolların bölgeye hakimiyeti feodal sistemin bölgede doğuşu açısından oldukça önemlidir. Diğer yandan feodal Rusya tarihinin başlangıcında da katkıda bulunmuştur.[147]

Kuruluşundan 14. yüzyılın ortalarına kadar Altın Orda oldukça geniş bir alanda hakimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Avrupa'nın güneydoğusunda Dnep, Kırım ve Bulgar toprakları, Volga'nın orta ve aşağı kısımları, Ural'ın güneyi, Kafkasya'nın Derbent'e kadar olan kısımları, Harezm'in kuzeyi, aşağı Sirderya, Aral, İşim ve Sarısu ırmakları arasında kalan bozkırlar bu hakimiyetin kapsamları içerisindedir. Böyle bir geniş coğrafya içerisinde egemenliğini tesis eden Altın Orda, 14. yüzyılın yarısına kadar hem siyasi hem de iktisadi olarak bölgenin büyük bir gücü olmayı başarmıştır. Ancak Özbek Han'ın ölümünden sonra yavaş yavaş istikrarını ve dolayısıyla topraklarını kaybetmeye başlamıştır.[148]

Özbek Han sonrası dönem, Altın Orda Devleti için siyasi açıdan oldukça çalkantılı bir dönem olarak kabul edilir. Her ne kadar eski gücünü tekrar kazanmaya çalışsa da bu girişimler devletin çöküşünü engelleyememiştir. İç karışıklıklar ve feodal kavgalar

[144] A.Zeki Velidî Togan, *Çengiz Han (1155-1227)* (İstanbul: Kömen Teksir, 1969).
[145] Mustafa Kafalı, "Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Hanlıkları", *Tarih Dergisi* 0, sy 24 (1970): 59-68.
[146] Johan Schiltberger, *The Bondage and Travelse of Johan Schiltberger,* edt. J. Buchan Telfer (London: The Hakluyt Society, 1879), 7.
[147] A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, 3. bs (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 21.
[148] Yakubovskiy, 157-58.

üretimin zayıflamasına, halkın yoksullaşmasına ve ekonominin bir buhrana girmesine neden olmuştur. Bu durum karşısında halk, istikrarlı bir iktidar arayışına girmiş ve hatta yeni bir bağımsız devlet kurulmasını bile talep etmiştir. Ayrıca Altın Orda içerisinde Tatarların yaşadıkları siyasi sorunlar, Rusların ilgisini çekmiş ve 15. yüzyıldan itibaren siyasi sorunları kendi lehlerine çevirmeye çalışmıştır.[149]

Altın Orda Devleti'nin yıkılışına giden süreçte en önemli gelişmenin Timur'un Toktamış üzerine düzenlediği seferler olarak kabul edilmektedir. Timur, düzenlediği seferlerle birlikte Altın Orda'nın tekrar güçlenmesini engellemek maksadıyla İdil ve Astrahan gibi devletin en önemli ekonomik merkezlerini tahrip etmiştir. Yaşanan bu gelişmeler Altın Orda Devleti'nin yıkılmasına yol açmış ve bu durumda pay sahibi olarak gösterilen Timur, hakimiyet kurduğu geniş coğrafyada Türk topluluklarını bir yönetim altında toplarken, trajik bir şekilde Altın Orda'nın yıkılmasına sebep olarak Rusların Türk coğrafyalarına yayılarak güçlenmesine neden olarak görülen figür olmuştur.[150]

Altın Orda Devleti'nin çözülme süreci ve yıkılışının ardından kapsadığı coğrafyada yeni hanlıklar kurulmuştur. Devletin son dönemleri olan 1430 ve 1460 yılları arasında Nogay Ordası, Sibir, Kırım, Kazan ve Astrahan Hanlıkları ve doğu topraklarında Özbek ve Kazak Hanlıkları ortaya çıkmıştır.[151] Sayılan bu hanlıklar içerisinde ilk kurulan Kazan Hanlığı olmuştur. Kazan Hanlığı, 1438 yılında Uluğ Muhammed tarafından Orta İdil sahasında kurulmuştur.[152] Uluğ Muhammed Han, Kazan Hanlığı'nı Orta İdil sahasında güçlendirmiş ve buradaki Türk boylarının Rus İstilasına karşı durabilecek güce sahip olmasını sağlamıştır.[153] Öyle ki, 1439 ve 1445 yıllarında Moskova Knezliği, büyük bir mağlubiyet yaşayarak Kazan Hanlığı'na tabi kılınmıştır.[154]

Kazan Hanlığı, Altın Orda'nın ardından istikrarlı siyasi yapısıyla bir süre hakimiyetine devam etmiştir. Ancak Uluğ Muhammed'in ölümünden yıkılışına kadar geçen süreçte sık sık taht kavgaları yaşanmış ve Ruslar bu durumdan faydalanmaya çalışmıştır. Rusların Kazan Hanlığı'na ilk müdahalesi Halil Han'ın ölümünden sonra yaşanan taht

[149] Yakubovskiy, 297-99.
[150] Akdes Nimet Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972), 140.
[151] İlyas Kamalov ve İlknur Mirgaliyev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri" 2(3) (K 2008): 196.
[152] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)" 12, 3-4 (1954): 227.
[153] Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 159.
[154] Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", 227.

kavgası ile başlamıştır. Uluğ Muhammed'in oğlu olan Kasım Han'ın muhalefet tarafından tahta layık görülmesi ve bunun için Moskova Knezi III. Ivan'dan yardım istemesi Rusların Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışmasını sağlayan ilk olay olmuştur. 1420'li yıllarda yaşanan bu durum daha sonrasında Moskova'nın sık sık Kazan Hanlığı'na müdahale etmesi yönünde fırsatlar yaratmıştır. Ancak 1426'lardan 1480'lerin ilk yıllarına kadar geçen süreçte Ruslar, tam anlamıyla hanlık üzerinde hakimiyet sağlayamamıştır. Bu dönemin ardından Rusların hanlık içerisinde nüfuz kazanması, hanlığın sonunu hazırlamıştır. İlk olarak iç karışıklıklar ve taht kavgalarından yararlanan Moskova, hanlık içerisinde Rus karşıtı olan önemli isimleri katletmiştir.[155] Rusların Kazan Hanlığı'nda gittikçe artan nüfuzu sonucunda 1552 yılına gelindiğinde Kazan Hanlığı resmen Ruslar tarafından işgal edilmiştir.[156] Kazan Hanlığı'nın yıkılışında bir diğer sebep hem Altın Orda hem de Kazan Hanlığı döneminde büyük imtiyazlara sahip olan Ermeni tüccarların Ruslarla iş birliği yapması olmuştur. Ermeni tüccarlar, Ruslara para karşılığında Kazan Kalesi'nin işgale açık yerlerini bildirerek hanlığın Rus işgaline giden süreci hızlandırmıştır. Ancak Ermenilerin Ruslarla iş birliği onlara ödül olarak geri dönmemiş, dönemin Moskova Knezi III. İvan işgalin ardından buradaki Ermenilerin birçoğunu katletmiştir.[157]

Kazan Hanlığı'nın ardından Altın Orda Devleti'nin yıkılışından sonra kurulan ve Türk tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan ikinci hanlık Kırım Hanlığı'dır. İlk hanı Hacı Giray Han olarak bilinen hanlık, 1449 yılında Kırım Yarımadası'yla birlikte Azak Denizi, Tuna Nehri çevresi, Aşağı Don Nehri, Orta-Dinyeper ve Kıpçak Bozkırları gibi geniş bir coğrafyada hakimiyetini sürdürmüştür.[158]

Hacı Giray Han, Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığı için özellikle rakiplerinin aktör olarak yer aldığı politikalar yürütmüştür. Bunlar arasında en önemlileri, Moskova Knezliği ile birleşmek, Volga boyunda yer alan kabilelerin Kırım Hanlığı'na dahil olmasını sağlamak, Lehlerin ve Litvanya'nın hâkimi olan Yagellonların dostluğunu kazanmak gibi politikalarıdır. Ancak Hacı Giray Han'ın ardından Kırım Hanlığı, iç karışıklıkların yaşandığı bir hanlık haline dönüşmüştür. Özellikle bu durumla ilgili olarak Altın Orda

[155] Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 160-63.
[156] Musa Carullah Bigiyev, "Türk-Tatar Milleti", çev. Nurullah Sat, *Dini Araştırmalar* 22(55), (2019): 262.
[157] İlyas Kamalov, "Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği", *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi,* 17(58), (2011): 203-10.
[158] Alan Fisher, *The Crimean Tatars* (Standford: Hoover Instituion Press, 1987), 1; Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 203.

Devleti'nin son dönemlerinde iç karışıklıklara neden olan aristokrat kabilelerin, Kırım Hanlığı'nda da aynı sorunlara yol açtığı belirtilmektedir.[159]

Kırım Hanlığı, hâkim olduğu coğrafya itibariyle birçok imparatorluk ve devletin ilgi odağı olmuştur. Bu nedenle kuruluşundan yıkılışına kadar farklı imparatorlukların hakimiyeti altına girmiştir. Kuruluşunun ilk yıllarında coğrafyanın ve geçmişten gelen yoğun ticari faaliyetlerin etkisiyle çok farklı ulusların bir arada yaşadığı bir hanlık olmuştur. Hanlığın ilk dönemlerinde Yahudi, Ermeni, İtalyan, Frank ve Yunanlar başta olmak üzere çok sayıda ırktan ve dinden topluluğun hanlık topraklarında yaşadığı ve özellikle ticari faaliyetlerle uğraştığı bilinmektedir.[160] Osmanlı'nın Kırım'ı fethetmesinden önceki dönemde Cenovalı koloniler, ticari üstünlüğü ellerinde bulundurmakla birlikte hanlığın iç işlerine karışma girişimleri gerçekleştirmiştir. Kırım Hanlığı'nın tam bağımsız olma sürecinde en önemli sorun olan kolonilerin yarattığı bu durum, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı'dan yardım talep etmesine ve devamında ise ittifak kurulmasına yol açmıştır.[161] 1475 yılında Osmanlı önce Kefe ve Cenova kolonilerini ele geçirmiş, ardından Kırım Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir.[162]

Bu gelişmenin ardından Kırım Hanlığı uzun süre Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir şekilde varlık göstermiş ancak 1687 ve 1689 yılında Prens Vasili Golitsın tarafından ilk Rus istilaları gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ancak Rusların yeterli güce sahip olamaması nedeniyle istilalar başarıya ulaşamamıştır. Rusların bir tehdit olarak gördüğü Kırım Tatar gücü, 1696'da Deli Petro liderliğinde Rusya'nın Karadeniz'e çıkmasıyla kırılmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra Kırım Hanlığı hem iç hem de dış siyasette varlığını koruyamamıştır.[163]

17. yüzyılda Kırım üzerinde oluşan Rus baskısı 18. yüzyılda Kırım'ın işgaline dek artarak sürmüştür. Bu süreçte birçok kez Kırım üzerine seferler düzenlenmiş ancak kıtlık ve salgın hastalık gibi sebeplerle Ruslar başarıya ulaşamamıştır. Aynı zamanda Kırım Hanları, artan Rus baskısı karşısında Çarlık Rusya ile ittifak arayışı içerisinde

[159] Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten* VIII, sy 30 (Nisan 1944): 185-229.
[160] Fisher, *The Crimean Tatars*, 1.
[161] İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", 192-93.
[162] Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", içinde *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 25.
[163] Fisher, *The Crimean Tatars*, 49-50.

bulunmuş ve Giray Han 1764 yılında Bahçesaray'da kalıcı Rus elçiliği açılmasını onaylamıştır. Ancak III. Selim, Giray Han'ın bu kararını tanımayarak elçiyi Moskova'ya geri göndermiştir. Yaşanan bu olayın devamında Osmanlı ve Çarlık Rusya arasında 1768'te savaş başlaması Kırım'ın işgaline giden yolun önünü açmıştır. Osmanlı'nın savaştaki mağlubiyetinin ardından Çarlık Rusya ve Kırım arasında politik ilişkiler dalgalı biçimde devam etmiştir. 1771 yılına gelindiğinde II. Katerina adına Rus General Dolgaruky, Kırım halkına bağımsızlık vaat eden bir manifesto iletmiş, bunun karşılığında İstanbul ile olan ilişkilerin tamamen koparılmasını talep etmiştir. Bunun ardından Kırım Hanlığı'nın içerisinde aristokrasinin ve Girayların büyük bir bölümü Çarlık Rusya saflarına geçince Selim Giray Han Ruslar karşısında pes etmiştir.[164] Sonuç olarak 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile birlikte Osmanlı Kırım'ı kaybetmiş ve Kırım Hanlığı için Rus boyunduruğu altında yeni bir dönem başlamıştır.[165]

Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı'nın tamamen hakimiyetini kaybetmesiyle birlikte yaklaşık dokuz yıl bağımsızlık dönemi yaşayan Kırım Hanlığı'nda, Şahin Giray döneminde Batı tarzı reformlar ve bunun sonucunda isyanların oluştuğu bir dönem yaşanmıştır. Şahin Giray Han'ın bastıramadığı isyanlar ise Çarlık Rusya'nın Kırım'ı ilhakı için bir fırsat ortamı oluşturmuştur. Bu dönemde II. Katerina 1783 yılında Kırım'ı ilhak ederek Çarlık Rusya'ya bağlı bir vilayet haline getirmiştir.[166]

Kırım'ın ardından Altın Orda'nın yıkılmasından sonra ortaya çıkan diğer hanlık ise Astrahan Hanlığı olarak bilinmektedir. Aşağı İdil havzasında kurulan hanlık, ticaret yolları ile olan yakınlığı hasebiyle çok sayıda devlet ve kabilenin istilasına maruz kalmıştır. Bu nedenle yaklaşık bir asır süren varlığı boyunca istikrar hiçbir zaman tam anlamıyla sağlanamamıştır.[167]

Büyük ticaret merkezi olan Astrahan Hanlığı üzerinde Kırım Hanlığı'nın hak iddia etmesinin yanı sıra Moskova ve Osmanlı'nın da bu hanlık topraklarıyla yakinen ilgilendiği bilinmektedir. Astrahan Hanlığı'nın, Altın Orda Devleti'nin iç karışıklık ve taht mücadelelerinin yaşandığı son dönemde Kasım Han tarafından 1466 yılında

[164] Alan Fisher, *The Crimean Tatars, Stanford, Hoover Institution Press* (Standford: Hoover Instituion Press, 1978), 52-55.
[165] Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 267.
[166] Fisher, *The Crimean Tatars*, 59.
[167] Reşid Rahmeti Arat, "Astırhan Hanlığı", içinde *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. bs, c. I (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992), 415.

kurulduğu bilinmektedir. Altın Orda'nın son dönemlerinde Saray şehrinin eski görkemli halini ve güvenliği kaybetmesiyle birlikte büyük ticaret yollarının en önemli noktalarından birinde yer alan Astrahan kısa sürede ticari faaliyetlerin etkisiyle yükselişe geçmiştir. Aynı zamanda İdil Boyu- Türkistan- Harezm arasındaki ticaretin yeni durak noktası olma görevini üstlenmiştir. Kurulduğu tarihten itibaren çok kısa süren istikrarlı yıllarının ardından hem taht kavgaları hem de diğer ülkelerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Kırım ve Kazan Hanlığı ile süren uzun mücadelelerin ardından 1556 yılında Ruslar tarafından işgal edilerek varlığına son verilmiştir.[168]

Moskova, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardından uzun bir süre vergiye tabii olduğu Kırım ve Kazan Hanlıklarını etkisiz hale getirerek Astrahan'ın da savunmasız hale gelmesini sağlamıştır. Ruslar, hanlığın iç işlerine karışarak kendilerine yakın olan isimleri önce tahta geçirmiş ve daha sonrasında iç işlerinde yaşanan istikrarsızlığı körüklemiştir. Rusların, bu hanlığı ilhakındaki en önemli neden hanlığın konumu gereği sahip olduğu jeoekonomik önemi ve Hazar'a ulaşmak olmuştur.[169] Fakat Ruslar Astrahan Hanlığı'nı işgal ederek yalnızca Hazar Denizi'ne ulaşmamış, Terek şehrinin işgaliyle Kafkaslara ulaşan yolu da açmıştır. Rusların bu bölgeyi ele geçirmesi Rus ilerlemesinin Türkistan coğrafyasına doğru uzanması için gerekli koşulları da elde etmelerini sağlamıştır.[170]

Kazan, Kırım ve Astrahan Hanlıkları, Altın Orda Devleti'nin ardından kurulan en önemli hanlıkların başında yer almaktadır. Ancak bu üç hanlığın yanı sıra Nogay Orda ve Sibir Hanlığı da Altın Orda Devleti'nin ardılları arasındadır. İlk olarak Nogay Orda ya da bir diğer adıyla Nogay Hanlığı'nın, Altın Orda merkezinden ayrılıp Karadeniz'in kuzeyinde ve doğusunda yaşayan Nogay boylarının kendi hakimiyetini kurmasıyla ortaya çıktığı bilinmektedir. Nogay Orda, Bizans İmparatorluğu'yla savaşırken aynı zamanda Rus Knezleri üzerinde de büyük baskı oluşturabilmiştir. Kazan ve Astrahan Hanlıklarının Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından parçalanmıştır.[171] Nogay Orda'nın ardından Sibir Hanlığı ise 15. yüzyılda Mamıkoğlu Taybuğa tarafından

[168] Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 274-77.
[169] Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 38 (2008): 235.
[170] Kurat, *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 277.
[171] Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", içinde *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. bs, c. 1 (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992), 435.

kurulmuştur.[172] Sibir Hanlığı ilk olarak 1420 yılında Şeybani Devleti içerisinde yarı bağımsız bir hanlık olarak varlığını sürdürmüş ancak Şeybani Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte bağımsızlık kazanmıştır.[173] Sibir Hanlığı bir asrı aşkın varlığı boyunca çeşitli milletlerle mücadele içerisinde olmuştur. 17. yüzyıl sonuna kadar ise Sibir bölgesi tamamen Rusların kontrolüne geçmiştir.[174]

Deşt-i Kıpçak ya da bir diğer ifadeyle Kıpçak bozkırlarında Altın Orda Devletinden Rus işgaline kadar geçen tarihsel süreçte Türkistan coğrafyasında hem Türk tarihi hem de Dünya tarihi açısından önemli imparatorluklar ve devletler kurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında ismi ilk zikredilecek devlet, Çağatay Hanlığı'nın ardından kurulan Timur İmparatorluğu'dur. Timur İmparatorluğu bugünkü coğrafi tanımıyla yalnızca Orta Asya'da değil, Deşt-i Kıpçak, Kafkasya, Ortadoğu ve Asya'nın büyük bir bölümünde hüküm sürmüştür.

Cengiz Han'ın ölümünden sonra oğlu Çağatay'a bıraktığı ve çoğunluğu Maveraünnehir topraklarını kapsayan miras üzerine 1227'de kurulan Çağatay İmparatorluğu[175], 14. yüzyıla girildiğinde İslamiyet'i kabulüyle birlikte ikiye ayrılmıştır.[176] İslamiyet'in kabulüyle birlikte parçalanan Çağatay Hanlığı artık kargaşanın ve anarşinin hüküm sürdüğü bir hanlık haline dönüşmüştür. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Emir Kazgan'ın ölmesiyle birlikte hanlık içerisinde hüküm süren kargaşa devam etmiş ve Timur'un özellikle Maveraünnehir'i fethine giden yol açılmıştır.

Emir Kazgan'ın 1357 yılında öldürülmesinin ardından oğlu Mirza Abdullah yerine geçmiştir. Ancak yeterli kapasiteye sahip olmaması ve yönetimde olduğu süre boyunca yaptığı işler nedeniyle 1358 yılında öldürülmesiyle hanlık içerisinde kavgalar hızla artmıştır. Bu sırada Moğolistan hanı olan Tuğluk Timur, 1360 yılında Maveraünnehir bölgesini ele geçirerek kısa sürecek bir birlik kurmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, idareyi devrettiği oğlu İlyas Hoca'nın öldürülmesiyle Maveraünnehir Türk soylulara bırakılmış, bu durumun neticesinde Timur'un yükselişi başlamıştır. Çağatay

[172] Akdes Nimet Kurat ve Ahmet Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", içinde *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. bs, c. 1 (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992), 438.
[173] İlyas Kemaloğlu, "Sibir Hanlığı", içinde *TDV İslam Ansiklopedi* (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 2019), 505.
[174] Kurat ve Temir, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", 447.
[175] Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", içinde *TDV İslam Ansiklopedi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1993), 177.
[176] Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 332.

Hanlığı'nın son dönemlerinde yükselişe geçen Timur, 1370 yılında kendisini Baktra Han'ı ilan ettirmiş ve Türklerin altın çağının yaşanacağı bir imparatorluğun temelini böylelikle atmıştır.[177] Timur, kısa süre içerisinde Türkistan hükümdarı olmayı başarmıştır. Fakat Timur'un en büyük gayesi daha çok ülkenin hükümdarı olmak ve hatta tüm dünyayı hakimiyeti altına almak olmuştur.[178]

Bu gayesini gerçekleştirme yolunda Kafkasya, Deşt-i Kıpçak, Ortadoğu ve Asya'nın hakimiyetini eline alan Timur, 1405 yılında vefat edince hem Timur İmparatorluğu hem de Türkistan için yeni bir dönem başlamıştır.[179] Türkistan'da Timur hakimiyeti boyunca ve hatta ölümünün ardından bir süre sonra daha devam eden Rönesans dönemi yaşanmıştır.[180] Fakat Timur'un ölümünün ardından bu durum çok uzun sürmemiştir. Timur ölümünden önce kendisinden sonra iktidarın, torunu Pir Muhammed'e devredilmesini emretmiştir. Ancak ölümünün ardından imparatorluğun önde gelenleri tarafından Timur'un diğer torunu olan Halil tahta geçirilmiştir. Fakat Halil'in iktidarı uzun sürmemiş ve kısa süre içerisinde imparatorlukta taht kavgaları ortaya çıkmaya başlamıştır.[181]

1447 yılında tahta geçen Türk tarihinin en önemli bilim insanı ve sanatkâr Uluğbey, iki yıl tahtta kalmış ve o da oğlunun adamları tarafından öldürtülmüştür. Bu süreçten sonra gitgide artan taht kavgaları imparatorluğun parçalanma sürecini beraberinde getirmiştir. Ayrıca gitgide artan Şeybânî gücü bir dönemin en büyük imparatorluğunun sonunu hazırlamıştır. İmparatorlukta devam eden taht kavgalarının yarattığı fırsat ortamıyla 1507 yılına gelindiğinde Muhammed Şeybânî Han, Herat'ı ele geçirmiş ve Timur İmparatorluğu sona ermiştir. Diğer yandan 1510 yılında Muhammed Şeybânî Han'ın, Şah İsmail tarafından öldürülmesinin ardından, Timurluların hakimiyeti Hindistan'da sürecektir.[182]

Timur İmparatorluğu'nun ardından Türkistan'da Özbek ve Kazak Hanlıkları dönemi başlamıştır. Ancak Timur'un yarattığı canlılık ve Rönesans ortamı son bulmuştur. Ayrıca Türkistan için hanlıklar döneminde özellikle 18. yüzyıl Rusların Türkistan'ı

[177] Roux, 334-37.
[178] Vasilij Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 145.
[179] Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 348.
[180] Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, 20. bs (Ankara: Kripto Kitaplar, 2019), 48.
[181] Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 349-57.
[182] İsmail Aka, "Timurlular", içinde *TDV İslam Ansiklopedi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2012), 180.

kademeli bir şekilde işgal ettiği dönem olmuştur.[183]

Timur İmparatorluğu'nun ardından Türkistan'da çok sayıda hanlık ortaya çıkmıştır. Bu hanlıklardan ilki Özbeklerden ayrılan bir kolun oluşturduğu Kazak Hanlığı'dır. 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendi hakimiyetini kurmaya çalışan Kazaklar, Kasım Han zamanında birlik sağlamıştır. Ancak Kasım Han'dan sonraki dönem hanlığın parçalanması ve iç karışıklıkların yaşandığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu bu dönemde Kazakların birliği sağlanmaya çalışılsa da başarıya ulaşılamamıştır. 17. yüzyılın sonlarında Kazak Hanlığı'nın hükümdarlığını yapmış olan Tavke Han Kalmuk istilalarını önlemeye çalışmış ancak tamamen ortadan kaldıramamıştır.[184] Bunun yanı sıra Tavke Han'ın ardından Kazak Hanlığı, Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılmıştır.[185] Hanlıkta yaşanan bu gelişmelerin ardından Kalmuk istilası ve devamında Rus işgali ile karşı karşıya kalan Kazaklar için birleşik bir hakimiyet imkânsız hale gelmiştir.

Kazak Hanlığı'nın ardından Türkistan'da için önemli hanlıklar arasında ismi zikredilen bir diğer hanlık Buhara Hanlığı ve onun ardılı olan Buhara Emirliği'dir. Buhara Hanlığı, 16. yüzyılda Maveraünnehir'de bulunan hanlıklar arasında yer almaktadır.[186] 1500 yılında Buhara'nın yönetimini ele geçiren Muhammed Şeybani, Özbekleri bir araya getirmiş ve Şeybanilerle Buhara Hanlığı özdeş bir hal almıştır. Bu nedenle Şeybaniler bir süre Buhara Hanlığı olarak anılmıştır. Şeybanilerin yönettiği hanlığın yönetimi 15. yüzyıldan sonra Astrahan hanedanlığına (Canoğulları) geçmiş ve 18. yüzyıla kadar bu hanedanlık tarafından yönetilmiştir. Daha sonrasında zayıflayan hanlığın başına ise bu defa Mangıtlar geçmiştir. 1785 yılında Şah Murad yönetimi başlamış ve Şah Murad'ın kendisini emir olarak isimlendirmesiyle birlikte Buhara Hanlığı yerini Buhara Emirliği'ne bırakmıştır.[187]

Buhara Emirliği de kısa süre içerisinde Türklerin adeta bir siyasi mirası haline dönüşen taht kavgalarının yaşandığı bir bölge haline dönüşmüştür. 19. yüzyılın ilk yıllarında Buhara Emirliği'nin tahtında oturan Emir Said Haydar, alim, ilim yanlısı ve adil bir emir olarak bilinmekle beraber ölümünün ardından oğulları arasında oldukça uzun bir

[183] Karatay, *Türklerin Kökeni*, 48.
[184] Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında* (Ankara: Otağ Yayınları, 1975), 11-13.
[185] A.Zeki Velidî Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. bs, c. 1 (İstanbul: Enderun Yayınları, 1981), 37-38.
[186] Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History* (London: Routledge, 2019), 1-6.
[187] Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 11-14.

zaman dilimini kapsayan taht kavgaları ortaya çıkmıştır. Emir Said Haydar'ın oğlu Hayrullah babasının aksine zalim bir emir olarak tarihi vesikalarda yer edinmiştir. Hayrullah, 1840 yılında Fergana'yı işgal etmek için Hokand Hanlığı'nın üzerine yürümüş ve Hokand Hanını idam ettirmiştir. Hayrullah'ın yürüttüğü politika nedeniyle kısa sürede çevre bölgelerdeki beyler ayaklanma başlatmış ve bağımsızlık mücadelesine karşı duramamıştır. Bu ayaklanmalar neticesinde Belh ve eyaletleri Afganistan lehine sonuçlanacak şekilde Buhara Emirliği'nin parçası olmaktan çıkmıştır. Hayrullah'ın ardından oğlu Muzaffer, Buhara Emirliği'nin başına geçmiştir. Emir Muzaffer, 1865 yılında Ruslar ve Hokand arasındaki savaşta hanlığın başkenti olan Hokand şehrini işgal etmiştir. Emir Muzaffer'in işgali aslında Rusların lehine bir hamle olmuş ve farkında olmadan Rusların işgali için zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Taşkent, emirlikten yardım talep etse de Emir Muzaffer bu yardım çağrısına karşılık vermemiştir. Kendisi bağımsız Buhara Emirliği'nin son hükümdarı olmuştur.[188]

Emir Muzaffer döneminin ardından Buhara Emirleri, Çarlık Rusya'nın sadık ve itaatkâr memurları olarak görülmüştür. Özellikle Rus valisi Kauffman, emirleri kendi memuru olarak kabul etmiş ve kendine itaat eden emirlere karşı çıkan her gruba muhalefet yaptığı için baskı uygulamıştır. Böyle bir ortamın oluşması neticesinde muhalif gruplar ya da herhangi bir nedenden kaynaklı isyan çıktığı zaman yöneticiler Çar yönetimine başvurmayı tercih etmiştir. Buhara Emirliği'nde Emir Muzaffer döneminin ardından ilk olarak Abdulahad Han emir ilan edilmiş, ardından Alim Han son Buhara Emiri olarak görev yapmıştır.[189]

1911 yılında tahta çıkan Alim Han döneminde, Şii-Sünni çatışmaları bölgede baş göstermiştir. Bu çatışmaların en temel nedenlerinden biri Rusların iki grup arasında yaptığı kışkırtmalar olmuştur. Alim Han, yaşanan çatışmayı engelleyerek Rusların dolaylı işgal gayelerinin boşa çıkmasını sağlamıştır.[190] Ancak 2 Eylül 1920 tarihine gelindiğinde Buhara Emirliği Bolşevikler tarafından işgal edilerek bağımsızlığına tamamen son verilmiştir.[191]

[188] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 30-32.
[189] Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", içinde *Türkler*, edt. Hasan Cemal Güzel, Kemal Çiçek, ve Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 975.
[190] Naci Yengin, *Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa*, (İstanbul: Bilgeoğuz, 2010), 63-65.
[191] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:258.

Türkistan müstakil hanlıklarından biri de 15. yüzyılın başlarında kurulan Hive ya da diğer adıyla Harezm Hanlığı'dır. Hive Hanlığı, Rusların Türkistan'ı işgaline kadar bölgenin en güçlü ve en uzun soluklu hanlığı olmuştur.[192] Hive Hanlığı, tarih sahnesine çıktığı ilk günden yıkılışına kadar Özbekler ve Timurlular arasında birçok kez hakimiyet değiştirdiği bağımsızlığını defalarca kaybettiği bilinmektedir.[193] Her ne kadar 1910'lu yıllarda Rusların işgal planları başarısız olsa da ilerleyen yıllarda Ruslar başarılı olmuş, Buhara Emirliği'ni işgal etmiştir.

Hive Hanlığı'nın, Buhara ve Semerkand ile ilişkileri hiçbir şekilde istikrarlı olmamıştır. 1593 yılında Buharalı II. Abdullah Han, Hive'yi işgal etmesine rağmen Hive, 1598 yılında tekrar bağımsızlığını ilan etmiştir. Ayrıca Hive, Kazak Hanlığı'nın bir parçası olan Küçük Cüz ve Türkmenler tarafından da işgal edilmiştir. Türkmenler'in 1770 yılından önce Hive'yi işgal ederek şehri tamamen yakıp yıktığı bilinmektedir. Diğer Türk hanlıklarında olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da taht kavgaları sık sık gündeme gelmiştir. Bu durum ileriki dönemde Rusların, Türkistan'a yayılma siyasetini gerçekleştirmesi için yardımcı olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Rus tehdidi ile karşı karşıya kalan Hive Hanlığı, 1873 yılından 1920 yılına kadar Rus himayesinde varlık sürdürmüştür.[194]

Tarihi açıdan bir diğer önemli Türkistan hanlığı ise Fergana Hanlığı ya da yaygın olarak kullanılan adıyla Hokand Hanlığı'dır. Hokand Hanlığı'nın tarihine bakılacak olursa hâkim olduğu Fergana Vadisi'nde Timurluların dağılmasından sonra bağımsızlık kazanmıştır.[195] Ancak Fergana'da tam manada hanlığın oluşumu 1740-1769 yılları arasında yaşayan İrdene Bey zamanında olmuştur.[196] Bu döneme kadar Fergana Vadisinde hakimiyet Şeybaniler, Babür, Kalmuk ve Çinliler arasında sırayla değişim göstermiştir.[197] Diğer Türkistan Hanlıklarında olduğu gibi dönem dönem iç karışıklıklar yaşamış ve 1876 yılında Ruslar tarafından ilhak edilerek bölge Türkistan genel valiliğine bağlanmıştır.[198]

Müstakil hanlıklar içerisinde son olarak bahsedilecek hanlık Taşkent Hanlığı'dır.

[192] Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 381.
[193] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 27.
[194] Hayit, 27-30.
[195] Hayit, 32.
[196] Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", 982.
[197] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 32-34.
[198] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", içinde *TDV İslam Ansiklopedi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 1998), 215.

Türkistan'ın tarihî şehirlerinden biri olan Taşkent, 1598 ile 1723 yılları arasında Kazakların ve 1723 ile 1747 yılları arasında da Kalmukların hakimiyeti altında kalmıştır. 1747 yılına gelindiğinde Taşkent Valisi Özbek asıllı Hâkim Bey Taşkent'in bağımsızlığını ilan ederek hanlığın temellerini atmıştır. Taşkent 18. yüzyılın sonlarına kadar bağımsızlığını korumuş, ancak 1795 yılında Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiştir. İşgalin ardından 1796 yılına gelindiğinde tekrar bağımsızlığını kazanmıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiş 1799 yılından beri Taşkent'i kendi topraklarına katmak isteyen Hokand Hanlığı, 1801 yılında Taşkent'i işgal etmiştir. Taşkent Hanlığı'nın hakimiyeti bu tarihten sonra sık sık Buhara ve Hokand Hanlığı arasında el değiştirmiştir.[199]

Deşt-i Kıpçak bozkırları ve Orta Asya'da kurulan hanlıkların ardından tarihsel süreçte birçok milletin hakimiyeti altında bulunan Azerbaycan'da da 18. yüzyılda müstakil hanlıklar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da bu durumun gelişmesinde sadece siyasi durumlar değil kültürel ve iktisadi meseleler de etkin olmuştur.[200] 1740 yılında Safevilerin özellikle ekonomi politikaları Azerbaycan bölgesinde başarısız olmuş, ayaklanmalar başlamıştır. Bu gelişmenin ardından Azerbaycan'da hanlıklar dönemi olarak bilinen dönem ortaya çıkmıştır. Yaklaşık yirmi hanlığın ortaya çıktığı Azerbaycan topraklarında siyasi gücün büyük bir kısmı toprak sahibi beylerin elinde bulunmuş ve bu durum merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmıştır.[201]

Azerbaycan'da ortaya çıkan hanlıklar kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmıştır. Bu hanlıklar içerisinde en önemlisi kurucusu Mirza Muhammed Han olan Bakü Hanlığı'dır. Hanlığın yönetim anlayışı feodalizm esaslarına göre şekillenmiştir. Bakü Hanlığı ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri Hazar Denizi'nin de verdiği önemle birlikte kısa sürede Rusların ilgi alanına dahil olmuştur. Diğer Türk topraklarında izlenen işgal siyaseti neticesinde Türkmençay ve Gülistan Barış Antlaşmalarının ardından 19. yüzyılda bölgedeki hanlıklar Rusların hakimiyetine geçmiştir.[202]

Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya'nın 14. ve 19. yüzyıllar arasında yaşadığı siyasi süreçler oldukça karmaşık bir yapıdadır. Ayrıca etnik kimlikler ve boylar

[199] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 38.
[200] Mehmet Ali Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış", içinde *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 15.
[201] Merziye İskenderova, "Bakü Hanlığı", içinde *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 44.
[202] İskenderova, "Bakü Hanlığı"; Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış".

açısından bölgede keskin ve belli sınırlar çizmek zordur. Fakat tüm bunlara rağmen asırlar boyunca farklı isimlerle bu bölgelerde Türk devletleri ve hanlıklarının kurulduğu açık bir gerçektir. Rusların bir knezlik halini alması ve daha sonrasında Altın Orda hakimiyetinin son bulmasıyla birlikte bölgede tarihi farklı bir dönem yaşanmıştır. Öncelikle İdil-Ural'la başlayan Rus işgalleri 20. yüzyıla kadar zaman zaman kesintiye uğramış olsa da devam etmiştir. Bu işgallerde şüphesiz hanlıklar içerisinde yaşanan taht kavgaları ve boylar arasındaki mücadeleler etkili olmuştur.

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardında güçlenen Moskova Knezliği kısa bir süre sonra Çarlık haline dönüşmüş ve bu gelişmenin ardından Kazan Hanlığı'nın işgaliyle müstakil hanlıklardan müstemleke bir döneme geçiş yaşanmıştır. Moskova Knezliği'nin güçlenmesi ve işgallere giden yolun açılması tarihi olarak Timur'a atılı bir suç olarak görülse de bu süreçte hanlıklar arasındaki mücadeleler ve içerde taht kavgaları etkili olmuştur.

2.2.2. İktisadi Tarih

Rusya Türklerinin yaşadığı bölgeler, kültürel ve tarihi anlamda birçok zenginliğe sahip olduğu gibi, iktisadi açıdan dünyanın stratejik bölgelerini içerir. Bir dönem dünya ticaretinin ana hattı olan İpek Yolu'nun bölgeden geçmesi, önemli yeraltı ve üstü kaynaklara sahip olması jeo-ekonomik manada asırlar boyunca dünyanın merkezleri arasında yer almasını sağlamıştır. Diğer yandan Kırım ve Kazan gibi Karadeniz'in kuzeyinde kurulan şehirler, deniz ticaretinin merkezlerini oluşturmuştur.

Bölge Türklerin ilk ve orta çağda iktisadi yaşamına genel olarak bakıldığında tarımsal, ticari ve sınai faaliyetlerin temel iktisadi faaliyetleri oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca bunların yanı sıra hayvancılığın da önemli geçim kaynağı olarak iktisadi faaliyetler arasında bulunduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra ilk dönemde özellikle göçebe hayvancılık ön plana çıkmaktadır.[203] Hayvancılık faaliyetleri Türkler için geçim kaynağı olmaktan çok daha fazla anlam taşımaktadır. İlk çağdan itibaren savaş veya göç gibi durumlarda atlar en büyük güç kaynağı oluşturmuştur. Bu nedenle ilk iktisadi faaliyetler arasında at yetiştiriciliği daha fazla ön plana çıkmaktadır.[204]

Bunların yanı sıra at yetiştiriciliği bölgede toplumun sosyal hayatının dinamiklerinin

[203] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:106.
[204] Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi- Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, 5. bs (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 121-24.

belirleyicisidir. Yine bu dönemde göçün en temel nedenlerinden biri arasına girmiştir. at yetiştiriciliği ile meşgul olanlar yeni otlak arayışı ile farklı bölgelere göç hareketleri gerçekleştirmiştir, hem de at yetiştiriciliği yeni göçlere kolaylık sağlamıştır. Bununla birlikte 11. ve 12. yüzyıllar arasında göçebe hayvancılık ve hayvan yetiştiriciliği değişime uğramıştır. Zengin olan aileler boylardan ayrılmış ve ağıl şeklinde göç ortaya çıkmıştır. Zengin ailelerin böyle bir değişime ihtiyaç duymasının nedeni büyük kafilelerle uzun süren yolculuklarda at başta olmak üzere büyük baş hayvanların farklı nedenlerden dolayı telef olmasıdır. Bu yüzden hayvancılık ve göç sebebiyle boylar parçalanmaya başlamıştır. Bulundukları boydan ayrılan zenginler yeni bölgelere yerleşmiş ve kendi boylarını kurmuştur. Bu durum sınıfsal ayrım ve bir anlamda feodal sistemin ilk örneklerini oluşturmuştur. Bununla birlikte artık ortak mülkiyet anlayışı yerini özel mülkiyete bırakmış ve soyluluk kavramı toplum içerisinde oluşmaya başlamıştır.[205]

Bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere, hayvancılık Türkler için sadece gelir kaynağı olmamış, aynı zamanda dönemsel olarak sosyoekonomik ve siyasi dönüşümün yaratıcısı olmuştur. Özellikle hayvancılık hususunda yaşanan buhranlar, çeşitli siyasi grupların oluşmasına, devletlerin parçalanmasına ya da yeni devletlerin kurulmasına yol açmıştır.[206] Bu gelişmelerden yola çıkarak Türkler arasında diğer milletlerde olduğu gibi iktisadi gelişmelerin hem sınıfsal güç dengelerinde hem de devlet yapılanmasında doğrudan etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Hayvancılığın ardından Türkler arasında orta çağın sonuna kadar yürütülen tarımsal faaliyetlere bakıldığında iki farklı biçimde gerçekleştirildiği görülmektedir. Bunlardan ilki vadilerde görülen basit ve ilkel tarım metotları, ikincisi ise verimli arazilerde görülen ve dönemin şartlarına göre daha gelişmiş tekniklere dayanan tarımdır.[207] Tarımsal üretimi güçlendirmek için Timur döneminde sulama kanalları inşa edilmiş, kanallar boyunca şehir ve kasabalar kurulmuştur. Bu duruma Batı Azerbaycan'ın Muğan bölgesinde iki büyük kanal inşa edilmesi ve bölgede yeni kasabaların kurulması örnek verilebilir.[208]

Türkistan'ın sahip olduğu nehirler ve bu nehirlerin havzası içerisinde bulunan araziler

[205] Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, c. 2 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978), 1022-23.
[206] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:107.
[207] Roux, *Türklerin Tarihi- Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 127.
[208] A.Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 3. bs (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 178.

asırlar boyunca Türkistan'ın bereketli toprakları olarak görülmüştür. Örneğin 13. yüzyıl boyunca Harezm, her bir karış toprağının dahi ekildiği bir bölge olarak kayıtlara geçmiştir. Günümüzde Özbekistan sınırları dahilinde bulunan Ürgenç ise aynı yüzyılda Timur tarafından tamamen yıkılmış ve toprakların tamamına arpa ekilmiştir. Aynı şekilde Dargan ve çevresindeki illerde 16. yüzyıl esnasında karpuz ve kavun gibi meyveler ve çok çeşitli sebzelerin yetiştirildiği bilinmektedir. Tarımsal üretimde verimliliğin yaşandığı bu dönemde Türkistan'da gerek halkın gerekse yöneticilerin refahının büyük bir bölümünü tarımdan elde edilen gelirle sağladığını söylemek mümkündür. Fakat 16. yüzyılın sonlarında Amuderya Nehri'nin yön değiştirmesi bu zenginliği yok ederek bir felakete yol açmıştır. Ürgenç gibi önemli tarım şehirlerinde susuzluk baş göstermiş, tarımsal üretimde sağlanan yükseliş yerini düşüşe bırakmıştır. Özellikle Abdullah Han bu durum karşısında bir dizi çalışma yürütmüş olsa da sonuç alınamamıştır.[209]

Yaşanan bu gelişmelerin ardından 17. yüzyıla gelindiğinde tarımsal üretim yalnızca yerli halkın geçimini karşılayacak seviyelere kadar gerilemiştir. Yöneticiler, önde gelen din adamları ve alimlerin özendirmesine rağmen üretim istenilen düzeye yükseltilememiştir. Söz konusu dönemde Maveraünnehir bölgesinin en önemli şeyhlerinden biri olarak görülen Makd-düm-i Azam, hem göçebe hem de yerleşik nüfus için Türkçe ve Farsça vaaz vermiş, vaazında sofuluğun pamuk temizlemek olduğunu, en has müridinin ise tarımla uğraşanlar olduğunu söylemiştir.[210] Ancak bunlar istenilen olumlu sonuç için yeterli olmamıştır.

Görüldüğü gibi Türkistan başta olmak üzere Rusya Türklerinin yerleştiği coğrafyalarda tarihi süreçte tarımsal faaliyetler dalgalı bir seyir izlemiştir. Özellikle Türkistan'da akarsu ve nehirlerde yaşanan değişiklikler doğrudan tarımsal üretim üzerinde etkili olmuştur. Akarsuların debisinde, yönünde ve rejimlerinde bir değişiklik yaşanması dönemsel olarak tarımsal üretimde aşağı yönlü bir harekete yol açmıştır. Bu duruma karşılık bazı önlemler alınmasına ve çeşitli girişimlerde bulunulmasına rağmen kimi zaman başarılı bir sonuca ulaşılamamıştır.

Tarımın ardından Türkler için en önemli bir diğer iktisadi faaliyet olan ticaretten söz edildiğinde ise hiç şüphesiz akla İpek Yolu gelmektedir. Coğrafi Keşiflere değin hem

[209] Vasilij Vladimiroviç Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, çev. Seyfettin Erşahin ve Tungysh Abylov Abylov (Ankara: Akçağ Yayınları, 2020), 95-105.
[210] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:180.

uluslararası ticaretin en önemli vasıtası hem de bölgenin zenginliğinin önemli kaynaklarından biri olan İpek Yolu yalnızca Çin ipeğinin değil, maden, değerli taşlar, diğer kumaş türleri, Sibirya kürkü ve baharatların da yolu olmuştur.[211] Bu tip ürünlerin yanı sıra Semerkant ve Harezm'den, Bağdat başta olmak üzere birçok ülkeye kâğıt, badem tatlısı, misk ve karpuz ihracatının da sağlandığı güzergâh olarak tarihe geçmiştir.[212] Bu bağlamda İpek Yolu olarak adlandırılan rotanın aslında çok çeşitli ürünleri taşıyan kervanlar tarafından kullanılan ticaret güzergahları olduğunu belirtmek gerekir.

Asya-Avrupa-Afrika arasında uluslararası ticaretin aracı olan İpek Yolu'nda gerçekleştirilen ticaret 12. yüzyıla kadar bölgenin zenginliğine katkı sağlamıştır. Bu dönemde mal taşıyan kervanların durak noktaları üzerinde yer alan pazarlarda, hayvan, deri, kürk, hububat ve hatta köle ticareti yapıldığına dair bilgilere ulaşılabilir. Söz konusu ticarette en dikkat çeken husus ise Harezm'de oldukça yaygın olan köle ticaretidir. Yine aynı dönemde ticaret kervanlarının gerçekleştirdiği ticaret ile birlikte vergi gelirleri de zenginlik için kayda değer bir paya sahiptir. Ayrıca bu dönemde halktan ağır ve yüklü miktarda vergilerin alınmadığı bilinmektedir. Bu sayede sanayi ve ticari faaliyetlerin gelişmesine katkı sağladığını belirtmek gerekir. Ancak buradaki olumlu tablo her zaman devam ettirilememiştir. İstikrarsızlığa bağlı olarak iktisadi açıdan yönetimin zorlaştığı dönemlerde, kimi zaman halktan alınan vergilerin çok yüksek düzeylere çıkarıldığını söylemek gerekir. Vergi gelirleri konusunda gümrük vergisinin hatırı sayılır bir payı olması ve gümrük vergisi tahsisi için gümrük müfettişliği kurumunun oluşması bir diğer önemli noktadır. Ceyhun geçitlerinde Türklerin gümrük vergisi uygulamasında bulunduğu ve yine müfettişlik kurumunun bu bölgede ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu uygulama köle ticaretinde de ortaya çıkmıştır. Hatta Türk köleler için özel izin alınmış ve bu izin için 70-100 dirhem arasında vergi uygulanmıştır.[213]

Rusya Türklerinin yerleşim gösterdiği coğrafyada sanayi üretiminin dönemin şartlarına göre oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir. Üretimde özellikle demir, altın, tunç ve bakır gibi madenler ön plana çıkmıştır. Hatta öyle ki demircilik konusunda

[211] Roux, *Türklerin Tarihi- Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 125-26.
[212] Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 253-54.
[213] Barthold, 255-58.

ustalaşan Altay Türkleri güçlerini buradan almıştır. Bununla birlikte bir diğer önemli sanayi kolu dokumadır. Dokumacılıkta Türkler ve İranlıların kendine has halıları, bu dönemin önemli sanayi faaliyetleri arasında yer almıştır.[214] Sanayi üretiminde Çin'den öğrenilen tekniklerin katkısının yadsınamayacak kadar büyük olduğunu belirtmek gerekir. Diğer yandan bu dönemde üretimi gerçekleştirilen en önemli sanayi malları; Zerefşan'da üretilen ipekli ve yünlü togan kumaşlar, Fergana'da üretilen madeni eşya ve silahlar olarak sıralanabilir. Aynı zamanda bu ürünler ticarette diğer ürün gruplarına nazaran büyük bir paya sahip olduğu için ticari faaliyetler açısından da önemlidir.[215]

Yüzyıllar içerisinde iktisadi faaliyetlerin gelişimine bakılacak olursa bölgede hem maddi hem de manevi anlamda refahın en önemli kaynağını ticaretten elde edilen zenginlik sağlamıştır. Coğrafi Keşiflerin gerçekleştirilmesi, kara ticaretinin önemini yitirmesi ve uluslararası ticaretin yön değiştirmesi, özellikle Türkistan için iktisadi yıkıma yol açmıştır. Sadece emtia ticaretinin değil fikirlerin de bölgeler arasında taşınmasını sağlayan İpek Yolu, şüphesiz Coğrafi Keşiflere kadar bölgenin iktisadi anlamda can damarlarından birini oluşturmuştur. Ayrıca Türkler asırlar boyunca bu yol üzerinde hakimiyet kurarak uluslararası ticaretin belirleyicisi olmuştur. Türklerin uluslararası ticaretteki baskın rolü Hun devrine kadar uzanmaktadır. Hunlar döneminde ticarette Türkler gitgide önemli bir hal almaya başlamış ve bu durum en başta Çin'i rahatsız etmiştir.[216] Hun devrinde başlayan üstünlük, kara ticaretinin öneminin azalması ve Batı'nın coğrafi keşiflerde bulunduğu döneme kadar devam etmiştir. 16. yüzyıldan sonra ise hem iç hem de dış ticaret tamamen durma noktasına gelmiş ve yerli halk geçimini tarım ve hayvancılık üzerinden sağlamıştır.[217]

Türklerin 14. yüzyılda, dönemin deniz ticaretinde önemli bir merkezi olan Karadeniz kıyılarında ticari faaliyetlerinin yoğunlaştığı bilinmektedir.[218] Fakat deniz ticareti konusunda Türklerin o dönem herhangi bir üstünlüğü olmadığı gibi egemenliği altında bulunan kıyılarda da farklı milletler deniz ticaretinde üstünlük sağlamıştır. Özellikle 11. yüzyıldan beri Hazar kıyılarının hakimiyetini Türkler elinde bulundurmasına rağmen denizcilik konusunda ilerleme kaydedilememiştir. Aynı şekilde Kırım Yarımadası ve Kuzey Karadeniz'in diğer liman bölgelerinde de Türkler etkin bir

[214] Roux, *Türklerin Tarihi- Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, 127.
[215] Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 254.
[216] Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen (İstanbul: Pegasus Yayıncılık, 2018), 71.
[217] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:180.
[218] Frankopan, *İpek Yolu*, 198.

şekilde deniz ticaretinde yer alamamıştır. Bu bölgelerde Venedik ve Ceneviz tacirleri deniz ticaretinin kontrolünü elinde bulundurmuştur.[219] Netice itibariyle Coğrafi Keşiflerle birlikte asırlar boyunca uluslararası düzlemde önemli bir aktör olan Türkler üstünlüğü kaybetmeye başlamıştır. Diğer yandan kara yolu ticaret güzergahları Türkistan'ın dünya ile fikri münasebetini sağladığı için ticaret güzergahlarındaki değişim bu durumu da olumsuz etkilemiştir. Özellikle Hotan, Kaşgar, Semerkant, Belh, Herat, Nişabur ve Rey gibi önemli merkezlerin dünya ile olan bağları zayıflamaya başlamıştır.[220]

Bir yandan İpek Yolu ticaretinin yok oluşu diğer yandan deniz ticaretinin önem kazanması özellikle Türkistan'ın iktisadi anlamda gerilemesine yol açmıştır. Ancak Kazan ve Kırım çevresi gibi denize kıyısı olan kuzey Türklerinde bu durum daha farklı etki göstermiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Türkili'nin kuzey bölgelerinde ticari faaliyetler artış göstermiştir. Rus tüccarlarla artan rekabet, şimaldeki Türklerin yabancı dil bilgisi ve yeni ticari faaliyetlere hâkim oluşu diğer bölgelerle aracılık faaliyetleri yürütmesini sağlamıştır. Bu nedenle 18. yüzyıl sonunda kuzeydeki Türklerin iktisadi faaliyetlerde artan bir etkinliği söz konusu olmuştur. Yine bu dönemde Kazan şehrinde sabun, deri, mum ve kumaş gibi malların üretimi için açılmış imalathaneler oldukça fazla sayıdadır. Sadece Kazan şehrinin merkezinde değil çevresindeki köylerde de imalathanelerin gitgide yaygınlaştığı bilinmektedir.[221]

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Rusya Türklerinde içsel ve dışsal nedenlere bağlı olarak iktisadi faaliyetlerde önemli değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle orta çağ boyunca Avrupa karşısında siyasi ve iktisadi gücü elinde bulunduran bölge, orta çağın sona ermesinden sonra yavaş yavaş bu niteliğini kaybetmeye başlamıştır. Coğrafi keşiflerin ardından ticaret yollarının değişmesi, özellikle refahın en önemli kaynağının ticaret olduğu Türkistan'da hem maddi hem de manevi zenginliğin azalmasına yol açmıştır. Diğer yandan Avrupa'da Sanayi Devrimi yaşanırken bu süreçten uzak kalınması ve teknik ilerlemenin kaydedilemeyişi gerilemenin daha da hızlanmasına neden olmuştur. Son olarak Çarlık Rusya'nın Türklere karşı bir güç olarak tarih sahnesine çıkışı gerek siyasi gerekse iktisadi olarak

[219] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:114-15.
[220] Togan, 1:121.
[221] Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, 2. bs (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966), 114.

yeni bir dönemi başlatmıştır.

2.3. Rusya'nın Bölgeye Yönelik Politikaları ve Bölgeyle İlişkileri

Türkler ve Ruslar arasındaki ilişkiler, tarihi olarak oldukça eskilere dayanmaktadır. Altın Orda döneminde Türklerin hakimiyeti altında varlığını sürdüren Ruslar, Altın Orda'nın yıkılmasının ardından güçlenmiş ve Türk hakimiyetinde bulunan coğrafyaları ele geçirmeye ve hakimiyet tesis etmeye başlamıştır. 16. yüzyılda başlayan bu süreç, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar, güçlü bir şekilde devam etmiştir. 1991 yılından sonra bazı bölgelerde fiilen Rus hakimiyeti son bulmuş olsa da günümüzde Kırım başta olmak üzere çeşitli Türk coğrafyalarında işgal devam etmektedir. Ayrıca Rus hakimiyetinin son bulduğu bölgelerde hala Rusya nüfuzunun etkili olduğundan bahsedilebilir.

2.3.1. Rusya ve Bölge Arasında İlk İlişkiler

Rusya ve Türkler arasındaki ilk ilişkiler Göktürkler dönemine kadar uzanmaktadır. Moskova Knezliği kurulmadan önce dağınık bir coğrafyada herhangi bir siyasi oluşum gösteremeden yaşayan Slavlar, ilk olarak Göktürk Hanlığı dönemlerinde Pannoya merkezli Avar İmparatorluğu hakimiyetinde varlıklarını sürdürmüştür. Daha sonra Avarların Slav bölgelerinden çekilmesiyle birlikte bu defa Hazar Kağanlığı Slavları hakimiyeti altına almış ve varlıklarını sürdürmüştür.[222]

Avar ve Hazarların Slavlar üzerindeki hakimiyetinin ardından Rusya coğrafyasında Slavlar, kendi şehir ve kasabalarını kurmaya başlamıştır. Bu bölgede kurulan ilk kasaba Novgorod ve ilk şehir Yuri tarafından kurulan Moskova'dır.[223] Moskova'da knezliğin kurulması 13. yüzyıla tekabül eder. Bu yüzyılın ikinci yarısında Büyük Knez Yaroslav Vsevolodoviç ve oğullarının oluşturduğu feodal sistemin bir sonucu olarak Moskova bir knezlik olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Moskova Knezliğinin ilk knezi ise Çarlık Rusya'nın soyunun başlangıcı olan Daniil Aleksandroviç'tir. Bu dönemde Slavlar tarafından kurulan diğer knezlikler, Moskova Knezliği ile siyasi birliktelik sağlamış ve Çarlık Rusya'nın temelleri atılmıştır.[224]

Ruslar ve Türkler arasındaki ilişkiler bu dönemde oldukça önemlidir. Cengiz Han

[222] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 5.
[223] Cezmi Türk, *Dünyanın Çatısı Turan ve Rus Kafası* (İstanbul: Toprak Yayınları, 1964), 8,23-24.
[224] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 115-16.

1233 yılında Rusya topraklarına seferler başlatmış ve bu dönem Ruslar için iç kargaşaların yaşandığı bir dönem olurken bir yandan da Moğol ve Tatar akınları baş göstermiştir. Ancak Ruslar üzerine asıl önemli seferler, Altın Orda Devleti döneminde ülkenin başında bulunan Batu Han tarafından yapılmıştır. Batu Han 1230'larda Rus topraklarına seferler düzenlemiş ve Moskova Knezliği'ni yenilgiye uğratmıştır. Altın Orda için "*bir an önce alınıp geçilmesi gereken topraklar*" olarak görülen ovalar ele geçirilmiş, Batu Han Don Volga'yı kontrolü altına alarak Altın Orda Devleti'nin bu bölgeye yerleşmesini sağlamıştır.[225]

Altın Orda hakimiyeti döneminde Ruslara dini ve kültürel açıdan herhangi bir asimilasyon politikası uygulanmadığı gibi özellikle dini açıdan geniş kapsamlı bir dizi hürriyet sağlanmıştır. Altın Orda hanları Saray şehrinde Rus piskoposluğu kurulmasına izin vermiş ve piskoposun dini yayma ve yaşatma hakkına karışılmamıştır. Fakat devlet yönetimi ve kurumlarla ilgili olarak böyle bir ayrıcalık tanınmamıştır. Devlete ait tüm kurumlar Altın Orda hanına bağlı kalmıştır. Ayrıca hanın onayı olmadan tahta yeni bir dük geçmesine izin verilmemiş ve taç giyme töreni düzenlenememiştir.[226]

Moskova Knezliği'nin Altın Orda hakimiyetinden çıkışı 14. yüzyılda yaşanan gelişmelerin neticesidir. Altın Orda Devleti'nde yaşanan iç kargaşalar Rusların bu durumu fırsata çevirmesini sağlamıştır. Altın Orda hakimiyetini yıkmak için önemli girişimlerden biri Büyük Dük Dimitri tarafından gerçekleştirilmiştir. Büyük Dük Dimitri, Altın Orda ile savaşa girmiş ve bu savaşı kazanmıştır. Ancak zafer uzun soluklu olmamış, Toktamış'ın Altın Orda tahtına geçmesiyle beraber Moskova yönetimi yeni bir savaşı göze alamayarak geri çekilmiştir. Bu durumla birlikte Moskova Knezliği tekrar kontrol altına alınmıştır.[227] Moskova Knezliği'nin Altın Orda egemenliğine son verme girişimleri bu denemenin ardından sonuçsuz kalsa da 15. yüzyılda tekrar gündeme gelmiştir. Altın Orda topraklarında iç kargaşaların tekrar gündeme gelmesi Rusların Altın Orda hakimiyetini sona erdirmeleri için yeni fırsatlar doğurmuştur.

Altın Orda Devleti'nde Seyyid Ahmed'in 1465 yılında ölümünün ardından oğulları

[225] Türk, *Dünyanın Çatısı Turan ve Rus Kafası*, 24-26.
[226] George Vernadsky, *A History of Russia*, New Revised Esition (New Haven: Yale Universty Press, 1943), 51.
[227] Vernadsky, 53-54.

arasında taht mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Bu durum Ruslar için Altın Orda'nın büyük bir güç olmaktan çıkması anlamı taşımıştır. Nihai olarak Ruslar kendiliğinden egemenliklerine kavuşmuş ve bu devirden sonra müstakil bir Hristiyan devlet olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.[228] Bağımsızlığını kazanan Moskova Knezliği'nin ilk işgal girişimleri arasında Kazan şehrinin ele geçirilmesi yer almaktadır. Bu girişimlerden II. Vasil döneminde Ruslar Kazan şehrine saldırmış ve tüm şehir Ruslar tarafından yakılmıştır.[229]

Görüldüğü üzere Türkler ve Ruslar arasındaki ilk ilişkiler Avarlar ve Hazarlar dönemine kadar uzanmaktadır. Moskova Knezliği Altın Orda Devleti'nin varlığı süresince bu devletin hakimiyeti altında bulunmuştur. Ancak Altın Orda Devleti'nde yaşanan taht mücadeleleri ve bu durumun neticesinde devletin hanlıklara bölünmesi Moskova Knezliği'nin bağımsızlığa giden sürecini hızlandırmıştır. Yaklaşık iki yüz yıllık Altın Orda hakimiyetinin ardından Moskova'nın bağımsızlığı, Kazan'ın işgali ile sonuçlanmıştır.

2.3.2. Çarlık Rusya Dönemi

Moskova Knezliği'nin bağımsızlığının ardından Rus ve Türk ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde uzun yıllar Türk hakimiyeti altında varlığını sürdüren Moskova Knezliği, sınırları genişletmiş, önce Çarlık rejimi ilan edilmiş ve ardından Rusya İmparatorluğu'nun temelleri atılmıştır. Kazan şehrine Moskova Knezliği tarafından düzenlenen seferlerin ardından Çarlık Rusya döneminde İdil-Ural işgal altına alınmış, diğer Türk illerinin zaptına giden yol açılmıştır. Nihai olarak bu dönem, SSCB'nin kurulmasına kadar geçen süreçte İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'ın sistematik Rus işgaliyle karşı karşıya kaldığı dönem olmuştur.

Moskova Knezliği'nde Büyük Knez III. Vasili'nin ölümünün ardından tahta, 1547'de oğlu IV. İvan geçmiş ve kendisini "*Çar*" ilan etmiştir. Bu gelişme Çarlık Rusya'nın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Tarihte "korkunç" lakabıyla anılan IV. İvan, tahta geçmesiyle birlikte Kazan üzerine seferler düzenlemiş, 2 Ekim 1552 yılında kesin olarak Kazan Hanlığı'na son vermiştir. Bunun ardından 1556 yılında ise Astrahan şehrine girmiş ve Astrahan Hanlığı'nı işgal ederek İdil-Ural Havzasının hakimiyetinin tamamen Rusların eline geçmesini sağlamıştır. Ayrıca dönemin en önemli ticaret yolu

[228] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 115-16.
[229] Türk, *Dünyanın Çatısı Turan ve Rus Kafası*, 38-37.

olarak kabul edilen İdil-Volga Nehri'nin kontrolünün sağlanması iktisadi olarak Rusların lehine sonuçlanmıştır.[230]

Korkunç İvan'ın Altın Orda topraklarını birer birer ele geçirmesi neticesinde Ruslar, Çeçenistan'la sınır olan Terek nehrine ulaşmıştır. Ayrıca bu işgaller Olivier Roy'un deyimiyle birer Haçlı Seferi mahiyeti taşımıştır. Çünkü işgal edilen bölgelerdeki Türk ve Müslüman nüfus, alt tabaka olarak kabul edilmiş ve Hristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır.[231] Diğer yandan Kazan'ın işgalinin ardından imzalanan anlaşmayla bölge bir sömürge haline dönüştürülmüştür. Anlaşma Kazan Türklerinin topraklarının paylaşımına ilişkin; Ruslarla mücadele eden bey ve mirzaların topraklarının Rus hazinesine geçirilmesi, Kazan Hanları'na ait tüm mülkiyetin Çar'ın mülkiyeti nakledilmesi ve Kazan Hanlığı sınırlarından itibaren 30-40 kilometrelik alanda bulunan arazilerin, Türk-Müslüman yerlilerden alınarak Rus köylülerinin buraya yerleştirilmesi şeklinde maddelere sahiptir. Ayrıca bu anlaşmanın ardından Rus köylülere bölgede dağıtılan araziler yaklaşık bir milyon dekarı bulmakla birlikte Kazan'ın en verimli arazilerinden oluşmaktadır. Bu miktar 1567 yılından sonra artmış ve verimli arazilerin büyük çoğunluğuna Rus köylüler yerleştirilmiştir. İşgalin ardından Kazan Hanlığı topraklarındaki çiftliklere bakıldığında ise Ruslara ait çiftlik sayısı 700leri aşarken Türklere ait sadece 200 çiftlik bulunduğu kayıtlara geçmiştir.[232]

Çarlık Rusya'nın ilk yıllarında stratejik manada büyük önem taşıyan Kazan ve Astrahan'ın işgalinin ardından 17. yüzyıla kadar Rus yayılmasının durakladığı görülür.[233] 17. yüzyılda I. Petro'nun tahta geçmesiyle birlikte Çarlık Rusya artık yerini Rusya İmparatorluğu'na bırakmıştır. Korkunç İvan'ın fethetmeyi planladığı tüm bölgeleri ele geçiren I. Petro, Rusya sınırlarını Baltık Denizi sahillerine kadar ulaştırmıştır. Buna binaen kendisine senato tarafından "*Bütün Rusya İmparatoru"* ve *"Vatanın Babası"* isimleri verilmiştir. Ayrıca 1721 yılında Rusya İmparatorluğu ilan edilmiştir.[234] Rusya İmparatorluğu'nda Petro saltanatı, Ruslar için yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Çünkü bu dönemde yönetim, yargı, ordu ve toplum

[230] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 143-54.
[231] Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı, 5. bs (İstanbul: Metis Yayınları, 2018), 59.
[232] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXIII, sy 3-4 (Aralık 1965): 94-95.
[233] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 59.
[234] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 247-49, 261-262.

yeniden örgütlenmiş, sanayi ve ticari anlamda büyük gelişmeler yaşanmıştır.[235]

İdil-Ural havzasının işgal sürecinin tamamlanmasının ardından Ruslar iki bölge üzerinden işgallere devam etmiştir. Bunlardan ilki Kafkasya, ikincisi ise Türkistan topraklarıdır. Kafkasya gerek jeopolitik gerekse sahip olduğu yeraltı kaynakları ile birçok sömürgeci devletin çıkarları için önemli bir bölgedir.[236] Kazan ve Astrahan'ın işgalinin ardından Kuzey Kafkasya'da Çerkezler ve Gürcüler içerisinde Rus egemenliği taraftarlığına yönelik etkiler oluşmaya başlamıştır. Rusların himayesi altına girmeyi teklif eden gruplar, aynı zamanda Rusların, Osmanlı ve Türk gücüne bölgede son vermesine yönelik isteklerde bulunmuştur. Fakat bu dönemde Rus yönetimi Osmanlı ile dengeli bir ilişki kurmak istediği için bu talepleri reddetmiş, bölgedeki Çerkez ve Çeçenlerin Kırım Türklerinin baskısına karşı korumaya alınacağını belirtmiştir.[237]

Kafkasya'da Rusların ilerleyişi 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından hızlanmıştır. Çünkü Rus İmparatorluğu bu antlaşma sonucunda Kırım'ı işgal etmiş, Kuzey Karadeniz'de üstünlük sağlamış ve Orta Kafkasya'ya yönelmiştir. İlk olarak Azerbaycan toprakları üzerine askerî harekât düzenlenmiş ancak İran bölgeden Rus İmparatorluğu'nu çıkarmak için direnmiştir. Hatta bunun için Batı desteğini almış olsa da Ruslar savaşın galibi olmuş ve taraflar arasında 1828 yılında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın sonucunda Ruslar Kafkasya'yı ele geçirmiştir.[238] 19. yüzyılda Rus fethinin ana hedefi olan Kafkasya'da işgal süreci çok uzun zaman almış ve yerli halk büyük bir direniş göstermiştir. Rusların lehine sonuçlanan savaş neticesinde Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kitlesel göç hareketleri ortaya çıkmıştır.[239]

Ruslar, fiilen işgal ettikleri Kafkasya'da varlıklarını pekiştirmek ve sömürgecilik faaliyetlerine hız vermek için farklı stratejiler denemiştir. Fakat bunun için coğrafi şartlar bakımından Kuzey Kafkasya'nın pek elverişli olduğu söylenemez. İşgalden sonraki dönemlerde Rusların varlığı daha çok ufak çaplı askeri birlikler ve bazı kurumlarla ortaya çıkmaya başlamıştır. Rus emperyalizmine karşı tepkiler ilk

[235] Vernadsky, *A History of Russia*, 92.
[236] Khajor Verdieva, "The Russian Empire's Migration Policy in The Caucasus", *The Caucasus Globalization* 1(15) (2007): 130.
[237] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 155.
[238] Verdieva, "The Russian Empire's Migration Policy in The Caucasus", 130.
[239] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 60.

dönemde daha çok dini çevreler tarafından gösterilmiştir. Fakat bu dönemde doğrudan bir asimilasyon ya da yok etme politikası uygulanmadığı için Rus varlığına yönelik kayıtsızlık halinin hâkim olduğu söylenebilir.[240]

Tüm bunların yanı sıra Rus emperyalizminin Kafkasya'da işleyişine bakıldığında dikkat çeken bazı uygulamalar göze çarpmaktadır. Çarlık yönetimi işgal ettiği diğer bölgelerde uyguladığı politikalara benzer bir sistem yürütmüştür. Bunlardan en önemlisi misyonerler yoluyla bölgeyi Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikasıdır. Ancak ilk etapta bu politika başarısız olmuştur. Çünkü Rus hükümeti bölge halkının sosyoekonomik ve kültürel yaşayış biçimini göz ardı etmiştir. Bu nedenle çok sayıda girişim sonuçsuz kalmıştır. Bunun ardından Rus İmparatorluğu bölgeye Alman ve Ermeni nüfusun yerleştirilmesini bir strateji olarak kullanmıştır. Başlangıçta Alman koloniler bölgeye yerleştirilmiş ancak istenilen başarı elde edilememiştir. Bunun ardından bölgeye yaklaşık 200.000 Ermeni yerleştirilmiştir. 19. ve 20. yüzyıllar arasında özellikle Kuzey Kafkasya'ya hükümet tarafından Ermeni akını devam ettirilmiştir. Bunun sonucu olarak 20. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki Ermeni nüfusunun 1.000.000'u aştığı kayıtlara geçmiştir. Ancak tüm çabalara rağmen Rusya İmparatorluğu izlediği göç politikası ile Kafkasya halkını tamamen Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma hususunda başarı yakalayamamıştır.[241]

Rusya İmparatorluğu'nun işgallerinde hedefler arasında bir diğer bölge Türkistan olmuştur. Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesinde birçok farklı neden rol oynamıştır. Bu nedenlerden ilki Rusya ve Britanya arasında Asya'da süregelen rekabettir. Bundan dolayı Ruslar, işgalin ilk dönemlerinde bölgeyi askeri bir üs olarak kullanmayı planlamıştır. Örneğin Kazak bozkırlarının işgalinde Ruslar, bu bölgeyi sınırlarını güvenceye alma ve doğunun pazarlarına ulaşma hedefiyle hareket etmiştir.[242] James Long, Türkistan'ın işgaline ilişkin, Rusya İmparatorluğu'nun başlıca hedefleri arasında Hindistan faktörünün ve Kaşgar üzerinden Çin'e ulaşma gayesinin yer aldığını ifade etmiştir.[243] Tüm bunların yanı sıra Rusya İmparatorluğu'nun Avrupa'da yaşadığı diplomatik ve askeri başarısızlık ve buna bağlı içerde yaşanan kriz de işgalde

[240] Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemercier-Quelguejay, *Step'te Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel (Ankara: Selçuk Yayınları, 1981).
[241] Verdieva, "The Russian Empire's Migration Policy in The Caucasus".
[242] David MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", *The Russian Review* 2, sy 33 (Nisan 1974): 168.
[243] James Long, "The Russia an Advance in Central Asia, In Its Commercial Aspects Towards India and The East", *Journal of The Society for Arts* 1177, sy 23 (Haziran 1875): 644-46.

etkili olmuştur. Türkistan topraklarının fethedilmesiyle, Rusya İmparatorluğu Avrupa karşısındaki başarısızlığını topluma unutturmayı ve sınırların genişlemesiyle hoşnutsuzluğu sonlandırmayı hedeflemiştir.[244]

İşgalin ilk yıllarında Britanya ile rekabet gibi sebeplerle Rusya İmparatorluğu'nun hedefi olan Türkistan, daha sonrasında hammadde kaynağı, pazar ve Rus köylüleri için toprak kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. İşgalin sürdüğü yüzyıl boyunca Rus tüccarlar Türkistan'da hammadde, pamuk, yün, kilim ve değerli madenler karşılığında Rus tekstil ürünleri, madeni eşyalar ve şeker ticareti gerçekleştirmiştir. Bu dönemde bölgeyle İmparatorluğun merkezi arasında mesafenin fazlalığı ve iletişim zorluğu bir engel oluşturmuş olsa da yine de ticaret kesintiye uğramamıştır. Hatta Hint ve İngiliz malları dahi Rus mallarının Türkistan iç pazarlarından atılmasına neden olamamıştır.[245]

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kapitalizmin hızla geliştiği Rusya İmparatorluğu'nda, Rus tüccarlar sanayi mallarının ihracatında Türkistan'a yönelmiştir. Çünkü Avrupa'da özellikle Fransız ve İngiliz malları ile Rus mallarının rekabet etmesi imkânsız ve kendi iç pazarları yetersiz görülmüştür. Bu durum tüccarlar tarafından gerek Türkistan'ın kendi iç pazarı gerekse bu yolla Doğu'nun pazarlarına erişim olanağı, Türkistan'a yönelik ilginin artmasına yol açmıştır. Bu sebeple yönetim üzerinde Türkistan'ın işgali için baskı oluşturulmaya başlanmıştır. Tüm bunlarla birlikte her ne kadar coğrafi şartlar ve maliyet açısından ulaşım zorlu olsa da 1849-1862 yılları arasında Rusya İmparatorluğu'ndan Türkistan'a emtia ihracatı yaklaşık 8 kat artış göstermiştir.[246]

Rusya İmparatorluğu 19. yüzyılın sonunda neredeyse tüm Türkistan'ı egemenliği altına almış durumdadır. Genel itibariyle fetih süreci Rusya İmparatorluğu için zorlu bir süreç olarak görülmemiştir. Çünkü Hanlıkların birçoğu iç karışıklıklarla mücadele ederken bir yandan da geri kalmış ekonomik vaziyet, halkın geneline hâkim olan huzursuzluk ve modern savaş tekniklerinden yoksunluk Rus güçlerinin işlerini

[244] Dieter Heinzig, "Russia and the Soviet Union in Asia: Colonialism and Expansionism", *Contemporary Southeast Asia* 4, sy 4 (Mart 1983): 423.
[245] MacKenzie, "Turkestan's Significance to Russia (1850-1917)", 168.
[246] A.M Aminov, *Èkonomičeskoe razvitie Srednej Azii (so vtoroj poloviny XIX stoletija do Pervoj mirovoj vojny)* (Tashkent: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Uzbekskoj SSR, 1959), 66; Long, "The Russia an Advance in Central Asia, In Its Commercial Aspects Towards India and The East", 645.

kolaylaştırmıştır.[247] Ancak işgallerin ardından bölgenin sömürgeleştirilmesi ve fetihlerin kalıcılığı hakkında sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle fethedilen bölgenin yönetimi organizasyonunun ne şekilde olacağı tartışma yaratmıştır.[248]

Rusya İmparatorluğu'nun Kazan'dan tüm Türkistan'ı işgaline kadar geçen süreçte en önemli politikası, Rus köylülerin fethedilen topraklara yerleştirilmesidir. İdil-Ural havzasında ele geçirilen topraklar, adeta Rus köylü akınına uğramış ve en verimli arazilere el konulmuştur. Aynı şekilde işgal edilen diğer topraklarda da aynı siyasete devam etmiş, bu şekilde bölgeyi sömürgeleştirirken yerli halkın her manada yok olmasını hedeflemiştir. Bunun dışında neredeyse her bölgede Çarlığın izlediği politikalar aydın sınıfın yok edilmesi, İslam inancına karşı adeta bir savaş açılarak halkın Hristiyanlaştırılması, bölge halkını kültürel anlamda yok etmek ve dolayısıyla sömürge bir halk yaratmak şeklindedir.[249]

İşgal edilen bölgelerde yönetimi kolaylaştırmak için bazı organizasyonlar oluşturulmuştur. Kafkasya bölgesinin idaresi için "*Kafkas Oblastı*"nı[250] kurmuştur.[251] 21 Ekim 1868 tarihinde İmparatorluğun yayınlamış olduğu nizamname ile Ural-Turgay bölgeleri "*Orenburg Valiliği*" ve Akmolla-Semipalatinsk bölgeleri *"Batı Sibirya Genel Valiliği"* kurularak yönetilmeye başlanmıştır. 21 Ekim tarihli nizamnamenin ardından aynı yıl 25 Mayıs tarihinde çıkarılan bir nizamname ile bu bölgeler *"Step Genel Valiliği"* kurularak birleştirilmiştir. Türkistan topraklarında Hokand Hanlığı'na ait ilk işgal edilen topraklar Orenburg Valiliği'ne bağlanmıştır. Diğer yandan Sir Derya, Yedi Su ve Semerkant için "*Türkistan Genel Valiliği*" kurulmuştur. Hokand Hanlığı'nın tamamen işgal edilmesiyle birlikte hanlık toprakları "*Fergana Bölgesi*" olarak ayrılmıştır. Hive Hanlığı ve Türkmen toprakları işgalin ilk yıllarında Kafkas Valiliği denetiminde "*Amu Derya Şubesi*" kurularak yönetilmiş, 1887 yılına gelindiğinde bu şube "*Sir Derya Bölgesi*"ne dahil edilmiştir. Ayrıca 6 Şubat 1890 tarihinde alınan kararla "*Hazar Denizi Civarı Müstakil Bölge Birliği*"

[247] Helene Carrere d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", içinde *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, edt. Edward Allworth, 3. bs (Durham and London: Duke University Press, 1994), 149.
[248] Helene Carrere d'Encausse, "Organizing and Colonizing the Conquered Territories", edt. Edward Allworth, 3. bs (Durham and London: Duke University Press, 1994), 151.
[249] Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay, *Step'te Ezan Sesleri*, 9-10.
[250] Eyalet veya bölge anlamına gelmektedir.
[251] Artur Tsutsiyev, *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774–2004)* (Moskova: Yevropa Izdatel'stvo, 2006), 14.

kurulmuş ve Fergana Bölgesi'yle birlikte Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır.[252]

Türkistan'da Rus fethini kalıcı bir hale getirmek ve sömürgeciliği hızlandırmak için kurulan bu organizasyonlara bütçenin oluşturulması, diğer devletlerle bölge arasındaki ilişkiler, vergilerin toplanması ve yargılama gibi geniş ölçekli yetkiler verilmiştir. Ancak buna rağmen bölge halkının geleneksel yaşam tarzına ve kurumlarına ilk dönemlerde müdahale edilmemiştir. Her ne kadar üst düzey yargıçlar Rus yetkililerden oluşsa da özellikle bölgedeki Ruslar ve yönetime ilişkin bir mesele olmadığı sürece yargılama konusunda Türkistan ahalisi kısmi bir bağımsızlığa sahip olmuştur.[253] Ayrıca küçük idari yapılarda da bu durumun geçerli olduğu görülebilir. Örneğin elli aileye kadar yönetimden sorumlu aksakallar Türkistanlılar arasından seçilmiştir. Fakat seçilen aksakallar, Rus üst düzey yetkililer tarafından mutlaka onay almak zorunda olmuştur.[254]

Uzun bir süre kısıtlı müdahalelerle bölgeyi yönetmeye çalışan Rusya İmparatorluğu, yerel atamalara müdahale etmeye başladıktan sonra yolsuzluk ve yozlaşma artmaya başlamıştır. Çünkü yapılan atamalar Rus yetkililere yakın isimler arasında seçilerek gerçekleştirilmiştir. Bunun üzerine bölgenin yönetiminin yeniden şekillendirilmesi ve güçlenmesi gerekliliği düşüncesi oluşmaya başlamıştır. Bu kapsamda kurulan Türkistan Valiliği 1898 yılına gelindiğinde yönetiminde değişikliklere gidilip yeniden organize edilmiştir.[255]

Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan'ı işgal etmesi neredeyse üç asır devam etmiş ve işgal sürecinin ardından ele geçirilen bölgeler sömürgeleştirilmeye başlanmıştır. Yeraltı kaynakları açısından zengin bölgede, Ruslar değerli madenleri keşfetmeye başladıktan sonra bu madenlerin kullanılması ve işlenmesine yönelik politikaları hayata geçirmiştir. Rus işgaline kadar sadece ilkel yöntemlerle sanayi üretiminin söz konusu olduğu bölgede çeşitli sanayi kollarında üretim tesisleri açılmış, sanayi modernleştirilmeye çalışılmıştır.

Rusya İmparatorluğu emperyalizminin Türkistan'da zirve noktaya çıkışı 1865 yılından sonra olmuştur. Rusların işgal ettikleri bölgeleri sömürgeleştirmesi kale yapımı için araziye el konulması ve Rus tebaanın el konulan arazilere yerleştirilmesi ile

[252] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 157-58.
[253] Carrere d'Encausse, "Organizing and Colonizing the Conquered Territories",152,154.
[254] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 157.
[255] Carrere d'Encausse, "Organizing and Colonizing the Conquered Territories", 154-57.

sağlanmaya çalışılmıştır. İlk olarak 1743 yılında Orenburg Kalesi yapılmış ve 1865 yılından sonra bu süreç hızlanmıştır.[256]

Ruslar ilk olarak Kazak bozkırlarında endüstriyi geliştirmeye başlamıştır. Altay dağlarında bakır, gümüş ve kurşun ve Karağandı şehri yakınlarında kömür yatakları keşfedilmiştir. Bu keşiflerin ardından madenlerin işletilmesi için gerekli tesisler ve fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. Yeni kurulan bu fabrikalarda ortalama 600-800 arasında işçi istihdam edilmiş, ancak geneli Ruslardan oluşmuştur. Kazakların yalnızca ilkbahar ve yaz aylarında çalışması ve diğer aylarda kışlıklara göç etmesinden dolayı, kurulan fabrikalarda çalıştırılmadığı bilinmektedir.[257]

Bölgede endüstrileşmenin en fazla göze çarptığı sektör tekstil olmuştur. Bu gelişme öncesinde Türkistan'da pamuk, küçük aile çiftliklerinde üretilen ve ilkel yöntemlerin kullanıldığı emek yoğun bir sektördür.[258] 1860 ve 1862 yılları arasında Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle Avrupa'nın pamuk için hammadde deposu olarak Asya'ya yönelmesi Türkistan'ın önemini artırmıştır.[259] Bunun yanı sıra Ruslar için Britanya'dan gelen pamuk yerine Türkistan pamuğu bir alternatif olarak görülmüştür. Fakat Türkistan pamuğu söz konusu dönemde oldukça maliyetlidir. Özellikle ulaşımın zor olması ve iklim gibi dış etkenlerden dolayı hasat edilen pamuğun büyük çoğunluğu merkeze ulaşıncaya kadar zarar görmesi maliyetleri oldukça yüksek seviyelere çıkarmıştır.[260]

1873 yılına gelindiğinde Türkistan'daki tüm arazilerin mülkiyeti Rusya İmparatorluğu'na devredilmiştir. Bu uygulamanın arka planındaki amaç ileriki dönemlerde yasal mülkiyeti elinde bulunduran Türkistan halkının herhangi bir direniş göstermesi halinde, Rusların bölgede sömürgeci faaliyetlerinin son bulmasına yönelik endişesidir.[261] Bu uygulama kısa bir süre sonra yürürlükten kaldırılmış yerine 1886 yılında yeni bir kararname ile toprakta özel mülkiyet hakkı tanınmasına yönelik karar alınmıştır. Fakat 1909 yılında bu uygulama neticesinde alınan sonuçlara bakıldığında Fergana, Sir Derya ve Semerkant oblastlarının ekilebilir tarım arazilerinin yalnızca

[256] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 160-61.
[257] Ian Murray Matley, "Industrialization (1865-1964)", içinde *Central Asia: 130 Yeras of Russian Dominance, A Historical Overview*, kitap edt.ü Edward Allworth, 3. bs (Durham and London: Duke University Press, 1994), 309-15.
[258] John Whitman, "Turkestan Cotton in Imperial Russia", *The American Slavic and East European Review* 2, sy 15 (Nisan 1956): 190.
[259] Carrere d'Encausse, "Systematic Conquest, 1865 to 1884", 131.
[260] Whitman, "Turkestan Cotton in Imperial Russia", 192.
[261] Whitman, 196.

%1'i özel mülkiyet olarak kayıtlara geçmiştir. Bunun nedeni tarım arazilerinde özel mülkiyeti öngören kanunun yasal prosedür ve diğer işlemlerinin Türkistan halkı için oldukça karışık ve anlaşılmaz olmasıdır.[262] Rusya İmparatorluğu, 1900'de pamuk ekimi ve üretimini artırmak için demiryolu ve tarifelerde çeşitli politikaları yürürlüğe koymuştur. Ayrıca gelir ve diğer önemli ihtiyaçlar için üreticinin motivasyonunu artırmayı planlamış, özel teşebbüsün bu sektörde gelişmesini arzulamıştır.[263]

Türkistan'da pamuk üretimini artırmak ve daha fazla verim almak için Rusya İmparatorluğu Merv şehrinde örnek bir üretim bölgesi oluşturmuştur. 1880'lerde binlerce ton pamuk tohumu Amerika'dan ithal edilerek bölgeye getirilmiştir. Yeni bir sulama sistemi inşa edilmiş ve diğer bölgelerde pamuk üretimini teşvik edebilecek modern bir işletme kurulmuştur. Buna ek olarak yine Rusya İmparatorluğu Amerika'dan uzmanlar getirerek pamuk üretiminde verimliliği ve kârlılığı artırmak için çalışmalar başlatmıştır.[264]

Rusların, Kırım, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'ı işgalleri sırasında bölge halklarının tamamen pasif bir aktör olmadığı vurgulanabilir. Çarlık Rusya tarafından işgal edilen Türk topraklarında ilk direniş Kazak bozkırlarında Küçük Cüz Başbuğu olarak bilinen Sırrım Batır tarafından gerçekleştirilmiştir. 1783 ve 1798 yılları arasında Rus güçlerine karşı büyük bir bağımsızlık mücadelesi, Rus generalinin esir alınmasıyla birlikte başarı yakalamış ve Sırrım Batır Han, Rusların hanlığın iç işlerine karışmasına engel olmuştur.[265]

Kafkasya'da 18. yüzyılda Rusların ilhakıyla birlikte sömürgeci faaliyetlerin artmasının hemen sonrasında Kafkasya halklarının direnişi başlamıştır. Bunlar içerisinde en önemlisi "*Gazavat*" adıyla bilinen Şeyh Mansur önderliğinde başlayıp Şeyh Şamil ile şekillenen direniş hareketidir.[266] Kafkasya ve Türkistan bozkırlarında Çarlık yönetiminin son evresine kadar çeşitli direniş hareketleri ortaya çıkmıştır. Ancak 1911 yılı "Milli Kurtuluş Hareketi" en önemli mücadelelerden biri olarak gösterilir. 1917

[262] S Bakhrushin, V. Nepamnin, ve V. Shishkin, *Istorija Narodov Uzbekistana* (Tashkent: SSSR Fanlar Akademiyası Nashriyatı, 1947), 258-59.
[263] Whitman, "Turkestan Cotton in Imperial Russia", 199.
[264] William Eleroy Curtis, *Turkestan Heart of Asia* (New York: George H. Doran Company, 1911), 68.
[265] Abdulhalûk Çay, "Basmacılar Hareketine Kadar Türkistan'daki Türk Kurtuluş Hareketlerine Kısa Bir Bakış", içinde *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, kitap edt.ü Joseph Castagne, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bige Kültür Sanat, 2015), 74.
[266] Mustafa Budak, "Şey Şâmil (1797-1871)", içinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2010).

yılına gelindiğinde neredeyse tüm Türkistan topraklarına yayılan bu direniş, Rus emperyalizmine karşı halkın büyük bir çoğunluğunun desteğini alarak büyümüştür. Bunun karşılığında Çarlık sıkıyönetim ilan etmiş ve Vali General Kuropatkin komutasındaki Rus birlikleri çıkan isyanı kanlı bir şekilde son buldurmayı amaçlamıştır. Müdahaleler sırasında binlerce Türk katledilmiş ve yine yüzbinlerce Kazak-Kırgız Doğu Türkistan'a göç etmiştir. Bolşevik İhtilali'ne kadar bölge bölge devam eden bu direnişin yerini daha sonrası Basmacı Hareketi almıştır.[267]

Çarlık Rusya'da son dönemde tahta geçen Çarlar her ne kadar Rus gücünün artırılması ve mutlakîyet rejiminin kuvvetlendirilmesi için çaba göstermiş olsa da gerek iç gerekse dış siyasette yaşanan gelişmeler ülke içerisinde ihtilallere zemin hazırlamıştır. Özellikle Rusların Japonlarla yapmış olduğu savaşı kaybetmesi sonrasında bu ihtilaller için gerekli ortamı hazırlamıştır.

Rusya'nın Uzakdoğu'da kolonyalist politikalarının baskın hale gelmesi ve nüfuzunun artması, Japonları rahatsız etmiş ve Ruslara karşı savaşa sevk etmiştir. 1904 yılında Japonlar, İngilizler ile ittifak kurarak Ruslara karşı bir savaş başlatmış, Rus güçlerini bozguna uğratarak Rusların ağır bir yenilgi almasını sağlamıştır. Bu sayede Rusların Uzakdoğu'daki ilerleyişi son bulmuştur. Diğer yandan Rusların bu yenilgisi ülke içerisinde de birtakım gelişmelere de yol açmıştır.[268]

Rus-Japon savaşında alınan yenilgi ve Çarlık topraklarındaki işçiler arasında Çar aleyhindeki hareketlilik reform taleplerini artırmıştır. Ayrıca bu dönemde tahtta bulunan II. Nikola, ülkeyi baskıcı bir anlayışla yönetmekle birlikte reform taleplerine karşı gücünün sarsılmasından dolayı bir korku beslemiştir.[269]

1905 ihtilali öncesi, ilk hareketlilik işçiler arasında yaşanmıştır. Aynı yıl Petersburg'da bulunan bir lokomotif fabrikasında birkaç işçinin işten çıkarılmasının neticesinde grev başlamış ve kısa sürede 150,000 kişinin katıldığı büyük bir işçi ayaklanması ortaya çıkmıştır. İşçilerin uzun süredir mevcut hakları ve vaziyetlerinden dolayı memnuniyetsiz olmasının etkisiyle tarihte *"Kanlı Pazar"* olarak anılacak 22 Ocak 1905 olayları sirayet etmiştir. Çar'ın kışlık sarayına ulaşmak üzere çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu binlerce işçi büyük bir yürüyüş başlatmıştır. II. Nikola'nın

[267] Çay, "Basmacılar Hareketine Kadar Türkistan'daki Türk Kurtuluş Hareketlerine Kısa Bir Bakış", 78-79.
[268] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 370-71.
[269] Marcel Liebman, *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*, çev. Semih Tiryakioğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 19.

emriyle bu yürüyüşü engellemek için kurulan askeri birlik sarayın hemen yakınlarında işçi grubunun üzerine ateş açmış ve yüzlerce işçinin ölmesine neden olmuştur. Yaşanan bu vahşet Çarlık Rusya'sında geniş çaplı grevlerin fitilini ateşlemiştir.[270]

1905'te gitgide artan grev ve protestolar neticesinde 30 Ekim 1905 tarihinde Çar hükümeti, Ekim Manifestosu'nu yayınlamak zorunda kalmıştır. Bu manifestoda alınan kararlar ile sivil hak ve özgürlükler, örgütlenme ve protesto hakları tanınmıştır. Ayrıca seçimler ile birlikte oy verme sürecinin demokratik bir süreç haline getirilmesi ve Duma'nın onayı olmaksızın hiçbir kanunun çıkarılamayacağına yönelik kararlar alınmıştır. Yayınlanan manifesto ile birlikte liberal muhaliflerin istekleri yerine getirilmiştir. Ancak sosyalist cephe açısından aynı durum söz konusu değildir. Yayınlanan manifestonun liberaller ve hükümet arasında sosyalistlere karşı bir ittifakın zeminini oluşturduğu da söylenebilir. Sonuç olarak işçi sınıfı ve sosyalist gruplar manifestoya karşı çıkmış ve 1917 ihtilali için temeller atılmaya başlanmıştır.[271]

Ekim Manifestosu'nun ardından Rusya'da kısmi bir meşrutiyet döneminin başladığı söylenebilir. Bu dönemden itibaren meşruti bir yönetim anlayışını benimseyen Çarlık Rusya'da Bolşevik Devrimi'ne kadar çok kez Devlet Duması açılmış, çeşitli siyasi partiler kurulmuş ve en önemlisi Rusya Türkleri Duma'da siyasi partilerle iş birliği yapmış ve vekil olarak yer almayı başarmıştır. Bu dönemde Devlet Duması başta olmak üzere yönetimde Rusya Türkleri ve diğer azınlık gruplara karşı Rus milliyetçiliği yükselmiş, Rusya Türkleri üzerinde baskılar artmıştır.[272]

Tarihsel sürecin işleyişinden görülebileceği üzere Altın Orda Devleti'nin yıkılışının ardından güç kazanan Moskova Knezliği belli aralıklarla Türk topraklarına karşı saldırıya geçmiş ve 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar Deşt-i Kıpçak, Kafkasya ve Türkistan topraklarını işgal etmiştir. İşgal girişimleri kimi zaman istikrarlı bir şekilde devam ederken kimi zaman kesintiye uğramıştır. Üç asrı aşkın bir süre nihâyetinde bu coğrafyalarda yaşayan Türk-Müslüman nüfus Rus yayılmacılığı ile karşı karşıya kalmıştır. Diğer yandan Rus yönetiminin işgal ettiği topraklarda tek tip bir kolonizasyon politikasının uyguladığından bahsetmek mümkün değildir. İşgal edilen topraklardaki bölge halkına yönelik, coğrafi şartlar ve zamana bağlı olarak

[270] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 380-81.
[271] Vernadsky, *A History of Russia*, 188.
[272] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 391-402.

kolonizasyon için uygulanan politikalar değişiklik göstermiştir. Bütün zorluklar ve politika değişikliklerine rağmen bölge halkları 20. yüzyılın ilk çeyreğinde artık bir sömürge toplum haline getirilmiştir.

20. yüzyılın ilk yıllarının ardından Rusya İmparatorluğu için yeni bir dönem başlamıştır. Bir yandan Rusya'da kapitalizmin yükselmesi yeni toplumsal sınıfları yaratırken diğer yandan Rus-Japon Savaşı'yla alınan yenilgi, düşünce ortamında, İmparatorluk topraklarında farklı fikir grupları arasında bir mücadele başlatmış ve bu mücadeleye Ekim Devrimi'yle birlikte Sovyetler Birliği'nin kuruluşuna eşlik etmiştir. 1905 İhtilali sonrası oluşan geçici özgürlük ortamı Rusya Türkleri üzerindeki baskıyı azaltırken fikri hareketliliğin artmasını sağlamıştır. Fakat bu durum uzun sürmemiş, Duma içerisindeki gruplar dahil olmak üzere Rusya Türklerine karşı söylemler ve politikalar eskisinden daha sert biçimde gün yüzüne çıkmıştır.

2.3.3. SSCB Dönemi

Çarlık Rusya içerisinde gelişen siyasi ve fikri hareketler, 1905 ihtilalini beraberinde getirmiş ve yönetimi bazı alanlarda reform gerçekleştirmeye itmiştir. Ancak tüm bunlar Bolşeviklerin taleplerini karşılamamış ve sosyalist hareketlerin önüne geçememiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği dönemde Bolşevikler ihtilal gerçekleştirmiş ve Sovyetler Birliği'nin kuruluş süreci başlamıştır. Yıllarca Çarlık rejiminin izlediği baskıcı siyasete maruz kalan Rusya Türkleri için devrimin ilk yılları otorite boşluğunun da etkisiyle bağımsızlık fikrini canlandırırken neticede Sovyetlerin kurulmasının ardından 1991 yılına kadar sürecek esaretin başlangıcı olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya'da Bolşevikler dağılma noktasına gelmiş ve 1917 yılına kadar faaliyetlerinde etkili olamamıştır. Bu dönemde yurtdışına kaçmış olan Lenin faaliyetlerine devam etmiş ve kaleme aldığı eserleri gizli bir şekilde Rusya'ya sokmayı başarmıştır. Lenin'in asıl amacı hali hazırda devam eden savaşın bir iç savaşa dönüşmesi ve mevcut rejiminin yıkılmasıdır. Bu amacı doğrultusunda yürütülen faaliyetlerin neticesinde 27 Şubat 1917 tarihinde ilk Bolşevik devrimi gerçekleşmiş, Bolşevikler büyük şehirlerin çoğunluğunu ele geçirmiştir.[273] Şubat İhtilali'nin ardından geçici bir hükümet kurulmuş ve Çarlık topraklarındaki kaosun önüne geçilmeye çalışılmıştır. İlk ihtilalin ardından Nisan 1917'de Lenin, Rusya'ya

[273] Kurat, 429-34.

dönmüş ve artık Bolşevikler diğer gruplarla tamamen ilişkilerini keserek komünist programa uygun parti kurarak hâkimiyetlerini ihdas etmiştir.[274]

Ekim 1917'de Bolşevikler artık askeri gücü ellerine geçirmiş, aynı yıl Kasım ayında tüm hükümet binaları Bolşevik askerler tarafından işgal edilmiştir. Bu girişimler Bolşeviklerin son devrim girişimi olmuştur. Petrograd'da hükümet binasının ele geçirilmesinin ardından şu taleplerde bulunmuşlardır:[275]

1. Hızlı bir şekilde barış görüşmelerinin başlatılması
2. Büyük mülklerin bölünmesi
3. Fabrikaların işçilerin kontrolüne verilmesi
4. Sovyet Hükümetinin kurulması

Tüm bu yaşananlar neticesinde artık Çarlık rejimi tamamen sonlandırılıp tüm iktidar Lenin'in önderliğinde Bolşeviklere geçmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya ekonomik bir buhranın içerisinde girmiştir. Kurulan demiryolları sistemi bozulmuş ve yakıt üretiminde azalma meydana gelmiştir. Bununla birlikte en önemlisi gıda stokları tükenmiş ve üretimde ciddi düşüş yaşanmıştır. Her ne kadar hükümet bu duruma yönelik önlem almaya çalışsa da tüm politikalar kâğıt üzerinde kalmıştır. Bu durum halk içerisinde büyük bir huzursuzluğa neden olmuştur. Bir yandan Çarlık ekonomisi çökerken diğer yandan burjuvazi içerisinde karaborsa gibi uygulamalar baş göstermiştir.[276]

Çarlık ekonomisinde yaşanan durum Rusya Türkleri üzerinde de önemli bir tesir yaratmıştır. Özellikle Türkistan'ın tüm gelir kaynakları içerisinde en önemli rol pamuk üretimindedir. Pamuk ihracatının savaş dolayısıyla durması ve fiyatların Çarlık hükümeti tarafından dondurulması Türkistan'ın yoksulluğa mahkûm edilmesine yol açmıştır. Tahıl ürünleri başta olmak temel tüketim ürünlerinde ciddi fiyat artışları Türkistan ahalisinin geçimini asgari düzeyde bile sağlayamamasına yol açmıştır. Ayrıca vergilerde yüksek oranda artış ve başta hayvanlar olmak üzere mallara el konulması gibi uygulamalar bu durumu kötüleştirmiştir.[277] Bunun yanı sıra özellikle

[274] Vernadsky, *A History of Russia*, 239.
[275] Vernadsky, 254.
[276] M Gorkiy vd., *1917 Sovyet Devrimi*, çev. Alaattin Bilgi, c. 1 (İstanbul: Evrenel Basım Yayın, 2004), 305-7.
[277] Pierce Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1960), 267.

Kırım, Kazan ve Türkistan bölgelerin en verimli araziler işgalin ardından Rusya Türklerinin elinden alınarak Rus köylülere dağıtılmıştır. Bu durum bölgede yoksulluğun artmasına yol açmıştır. Çarlık Rusya işgallerin ilk yıllarında Rusya Türklerini askerlikten muaf tutmasına rağmen savaşın gidişatına bağlı olarak bu durum değişmiş ve II. Nikola'nın çıkardığı kararname ile geri hizmetlerde görevlendirmek suretiyle 19-43 yaş arasındaki Türklerin askerliğe alınmasına karar verilmiştir.[278] Yaşanan bu gelişmeler 1916 yılında Türkistan'da büyük bir isyan başlamasına yol açmıştır.

Çarlık yönetiminin seferberlik ilanı ardından Rusya Türklerinin önde gelenleri arasında farklı fikirler ortaya çıkmıştır. Münevver Kari ve Osman Hoca gibi aydınlar bu karara karşı çıkmış ve uygulandığı takdirde ayaklanma başlatılması gerektiğine karar vermiştir. Ancak Kazak aydınları içerisinde Alaş Orda Hareketi'nin önde gelenleri içerisinde Ahmet Baytursun ve Alihan Bökeyhan, Avrupa silahlarını ve savaş tekniklerini öğrenmek için Türkistanlıların askere gitmesinin gerektiğini düşünmüştür. Fakat bu tartışmalar devam ederken Türkistan'da Temmuz 1916'da halk beklenmedik bir hızla tepki vererek milli bir ayaklanma başlatmıştır.[279]

1916 yılında başlayan isyan farklı bölgeleri de etkilemiş ve Ruslar tarafından işgal edilen Türk topraklarında büyük bir mücadele baş göstermiştir. İsyanların arka planında sadece seferberlik kararı değil Rusların bölgeye yönelik sömürgeci politikaları da yer almıştır. Örneğin Hive halkının ayaklanmasında Rus sömürgeciliği, rüşvet, yüksek vergiler ve su kullanım hakkında bozulmalar isyanın en temel sebepleridir.[280]

Rusya Türklerinin topyekûn Rus emperyalizmine başkaldırdığı bu isyan ilk olarak Hocend'de ortaya çıkmış, ardından Semerkand, Fergana, Sırderya, Kazak bozkırları ve Hazar ötesine kadar yayılmıştır. Rus hükümeti isyanları bastırmak için sıkıyönetim ilan etmiş ve General Kuropatkin'i Türkistan Genel Valisi ilan etmiştir. İsyanı bastırmak için en acımasız yöntemlere başvuran General Kuropatkin komutasındaki askerler isyan bölgelerine müdahale etmiştir. Müdahale neticesinde yaklaşık 673.000 Kazak, askeri birlikler tarafından öldürülmüştür. Ayrıca bu müdahalelerde Yedisu

[278] Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 427.
[279] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 206-7.
[280] Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 4. bs (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 291.

nüfusunun %30'unun Rus askeri birlikler tarafından katledildiği bilinmektedir.[281] Bunun yanı sıra bazı Kazak ve Kırgız göçebeler, hayvanları ve eşyaları ile Çin'e kaçmak zorunda kalmıştır. Ancak Kırgızlar, sınır hattındaki göçebeler tarafından malları yağmalanarak Doğu Türkistan'a gitmek zorunda kalmışlardır.[282]

1916 yılında kanlı bir şekilde bastırılan isyanın ardından Çarlık Rusya'da Bolşeviklerin başlattıkları ihtilal hareketleri Türkistan ve diğer işgal altındaki Türk yurtlarında yönetim açısından bir boşluk doğurmuştur. Yaşanan gelişmeler, Rus idarecilerin sömürge topraklarında nasıl bir yol izleyeceği konusunda belirsizlik yaratmıştır. Bu duruma ilişkin Mustafa Çokayoğlu, hatıralarını kaleme aldığı eserde, Türkistanlı işçileri taşıyan trenin gidecekleri istasyona varmadan vagonlarla bırakılıp unutulduğunu aktarmaktadır. Yine Çokayoğlu, 1917 yılında gelişen hadiselerin neticesinde Türkistan'ın tamamen unutulduğunu ifade etmektedir.[283]

Bolşeviklerin tamamen iktidarı ele geçirdiği döneme kadar Rusya Türkleri ve özellikle Ceditçi aydınlar üzerinde baskı azalmıştır. Bu durum Rusya Türklerinin faaliyetlerini artırmasını ve daha örgütlü bir mücadele vermesini sağlamıştır. Ancak bu durum çok geçmeden sona ermiş, Çarlık Rusya'sının sömürgesi haline gelen topraklar artık Sovyetler Birliği'nin bir sömürgesi haline dönüşmüştür. Rusya Türkleri için yalnızca rejimin adı değişmiş, Sovyetler Birliği ile esaret devam etmiştir.

Şubat 1917'de gerçekleşen ilk Bolşevik İhtilali sonrası kurulan geçici hükümet, Çarlık Rusya topraklarının her yanında tüm kadroları değiştirmiştir. Ayrıca 20 Mart 1917 Kararnamesi ile Rus topraklarında tüm vatandaşların eşit olduğuna dair bir madde eklenmiş bu durum sömürge toplumlar için bir umut kaynağı olmuştur. Bu kararnamenin ardından kısa süreli bir hürriyet ve demokrasi atmosferi oluşmuştur.[284] Kısa süreli de olsa demokrasi ve özgürlük atmosferi altında Rusya Türklerinin Ceditçi aydınlar önderliğinde örgütlenişini ve başta siyasi faaliyetler olmaz üzere bir dizi girişimde bulunmasını sağlamıştır.

Bolşeviklerin ihtilalin ilk yıllarında Rusya Türkleri ve azınlıklara yönelik eşitlikçi tutumu çok geçmeden değişiklik göstermiştir. Bu durumun yanı sıra gerek Ceditçi

[281] Çay, "Basmacılar Hareketine Kadar Türkistan'daki Türk Kurtuluş Hareketlerine Kısa Bir Bakış", 79.
[282] Johannes Benzing, "Das turkestanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit", *Die Welt des Islams*, sy 19 (1937): 122-23.
[283] Mustafa Çokay, *1917 Yılı Hatıra Parçaları* (Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı, 1988), 13.
[284] Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 307.

aydınlar içerisinde gerekse halk içerisinde Bolşevizm, Leninizm, Marksizm, Komünizm ve Sosyalizm gibi kavram oldukça yenidir. Bu nedenle yeni yönetimin Rusya Türklerinin kaderini nasıl değiştireceği konusunda bir fikir oluşturulamamıştır.[285]

Lenin, *"Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*" ve *"Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı"* eserleri kurulacak yeni rejimin Rusya Türkleri ve diğer azınlık milletlere yaklaşımı konusunda bilgiler vermektedir. İlk olarak *"Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı"* adlı eserinde Lenin, proletaryanın vermiş olduğu sınıf mücadelesi için milliyetçiliğin bir engel olduğunu, bu yüzden de milliyetçiliğe karşı topyekûn bir mücadele verilmesi gerektiğini vurgular. Ayrıca milliyetçilik proletarya arasında sınıf savaşının birliğine zarar vermektedir. Diğer yandan aynı eserde Çarlık Rusya'sının sömürgeci politikalarını eleştirerek bir başka milleti ezen bir devlet aygıtının kurulacak yeni rejimde yerinin olmadığını vurgulamaktadır. Kurulacak yeni sistemin demokratik merkeziyetçi bir yapıya sahip olması gerektiğini belirten Lenin, küçük gruplar halinde bir mücadelenin sonuç vermeyeceğini, ancak tüm ezilenlerin bir arada zafer kazanacağını iddia etmektedir. Fakat halkların işgal ve zora dayanan bağlarla ilişkilerine karşı çıkmış, gerekirse ulusların bağımsızlık talep etmelerini savunacaklarını eserinde dile getirmiştir.[286]

Yine Lenin'in diğer yandan Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi eserinde, Çarlık topraklarında yaşayan diğer ulusların ayrılma ve bağımsızlık hakkının olması gerektiğini, Rusların bu halklara karşı özgürlükçü bir yaklaşım sunması gerektiğini ifade etmiştir.[287] Lenin bir diğer eseri Ulusal Sorun ve Ulusların Kurtuluş Savaşları'nda ise kültürel özerkliğin yersiz bir talep olduğunu ifade etmiştir. Bir devlet sınırları içerisinde yaşayan milletlerin kültür ve özellikle eğitim açısından özerk olmasının proleter sınıf savaşları için karşı çıkılması gerektiğini belirtmiştir.[288]

Lenin'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere ilk bakışta Çarlık Rusya'sının işgali altındaki topraklarda ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı vardır. Fakat bu durum sınıf

[285] A. Ahat Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 2. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 29.
[286] Vladimir İlyiç Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, çev. Muzaffer Erdost, 8. bs (Ankara: Sol Yayınları, 1992), 104-20.
[287] Vladimir İlyiç Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, çev. M Ardos, 2. bs (Ankara: Sol Yayınları, 1975), 174.
[288] Vladimir İlyiç Lenin, *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, çev. Yurdakul Fincancı, 2. bs (Ankara: Sol Yayınları, 1993), 96-97.

mücadelesi ve proletaryanın bu mücadeledeki başarısını etkileyeceği için karşı çıkılmaktadır. İşçi sınıfının birlikte ve örgütlü mücadelesi için tüm toplumların bölünmeden birlikte hareket etmesi gereklidir. Kültürel özerklik hususuna tamamen karşı çıkılmaktadır. Bu durumda Rus olmayan milletler yeni kurulacak devlet içerisinde asimile edilecek ve kültürel bir bağımsızlık talep etme hakları olmayacaktır.

Bütün bunlarla birlikte 15 Kasım 1917 tarihinde Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan "*Rusya'daki Ulusal Toplulukların Haklar Bildirisi*" yayınlanmıştır. Bu bildiride Çarlık Rusya'sının diğer milletlere olan politikaları eleştirilmiş ve bunun terk edileceği söylenmiştir. Ulusal ve toplumsal eşitliğin sağlanması, farklı azınlık gruplara uygulanan ayrıcalıkların sonlandırılması ve her millete kültürel açıdan özgürlük sağlanması gerektiğine ilişkin kararlar alınmıştır.[289]

Lenin'in görüşlerinde Rusya topraklarında bulunan diğer milletlere yaklaşım konusunda bir belirsizlik söz konusu olsa da eski rejimin aksine daha demokratik bir yaklaşım sunulacağı izlenimi yaratılmıştır. Bu durum bazı aydın kadroların Bolşeviklere fikri anlamda yakınlaşmasını sağlamıştır. Fakat bunlara rağmen Çarlık rejimindeki istikrarsız politikalar yeni kurulan hükümet için de geçerlidir. Kültürel özerklik kavramına karşı çıkan Lenin, bir başka söyleminde kültürel ve dini açıdan özgürlüğün sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum Bolşeviklerin milletler sorununa karşı belirsizliğinin açık göstergesi olarak değerlendirilebilir.

İhtilalin ilk yıllarında alınan kararlar neticesinde Rusya Türkleri otoriter boşluktan istifade ederek bağımsızlık taleplerini dile getirmiş ve milli otonom devletler kurmuştur. Bu devletler Ceditçi aydınlar öncülüğünde Türkistan, Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'da ortaya çıkmış, ancak çok kısa süreli olmuştur. Özellikle Stalin, kurulan yeni devletleri ve kurucu kadroları burjuva gruplar olarak görerek karşı çıkmıştır. İzin verilecek otonom devlet yapılanmasının yalnızca köylü ve işçi kadrolardan oluşması gerektiği, yani Sovyet tipi bir yapılanmaya izin verileceği konusunda ısrarcı olmuştur. Fakat otonom devletlerin ortaya çıktığı dönemde iç savaşın devam etmesi bir müddet bu yapılanmaya izin verilmesini sağlamıştır. İlk dönemlerde Bolşevik prensipleri kabul edenlere yönelik uzlaşmacı bir siyasi çizgi benimsenmiş olmasına rağmen ilerleyen dönemlerde bu tavır ortadan kalkmıştır.[290]

[289] Lenin, 294-95.
[290] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 32.

Ekim Devrimi'nin ardından Lenin, Rusya Türkleri içerisinde büyük bir kitlenin devrime ve sosyalizme karşı kayıtsız kalmasını ilerde kendilerine yönelik bir tehlike unsuru olarak görmüştür. Buna ilaveten 1917 yılında Sultan Galiyev başta olmak üzere pek çok aydının Bolşeviklerle iş birliği yaptığı ve sosyalist düşünce eğiliminde olduğu bilinmektedir. Rusya Türkleri ve diğer Müslüman milletlerin sosyalizm saflarında yer alması için Galiyev önderliğinde 1918 yılında *"Müslüman İşleri Merkez Komiserliği"* kurulmuştur. Bununla birlikte Azerbaycan Türklerinin ayrı bir komünist parti kurmasına Bolşevikler tarafından izin verilmiştir. Lenin iktidarının, ilk dönemlerinde din ve milliyet üzerinden açıkça saldırgan bir tutum izlemediği söylenebilir. Bunun başlıca nedeni ileriki dönemlerde Müslüman ve Türk nüfusun yoğunlukta olduğu ülkelerde Bolşevik Müslümanları kendi lehine kullanabilme düşüncesidir.[291]

1920'lere kadar Bolşevikler bölgeye yönelik büyük endişeler taşımamıştır. Fakat 1920'lerden sonra sosyalizm ve devrimin istenilen şekilde ilerlemeyişi Lenin ve diğer Bolşevik önderlerin bölgeye yaklaşımını değiştirmiştir. Bolşevizm'e karşı ilk dönemde Türkistan'da çok büyük direniş yaşanmamıştır. Ancak Basmacıların ortaya çıkışı ile Bolşeviklere karşı bir direniş ve kurtuluş hareketi ortaya çıkmıştır.[292]

1917 sonrasında Bolşeviklerin izlediği ılımlı politikalar neticesinde Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da otonom devletler kurmalarına izin verilmesi ulusal taleplerin karşılanmasında yeterli olacağı düşünülmüş ancak Rusya Türkleri arasında huzursuzluk ve ayaklanmalar devam etmiştir. Basmacılar Hareketi de bu dönemde Aralık 1917 tarihinde Fergana başta olmak üzere çeşitli merkezlerde Bolşeviklere karşı milli direniş hareketi başlatan çete tipi bir örgütlenmeyle ortaya çıkmıştır. Basmacılar bazı zamanlarda Bolşeviklere karşı Beyaz Ruslarla bile iş birliği içerisinde olmuştur.[293]

Bu hareket içerisinde halkın yoksul kesimleri, aşiret reisleri, mollalar ve milliyetçi gruplar yer almıştır. Ancak hareketin tek bir merkezden yönetilmemesi gibi faktörlerden dolayı Bolşeviklere karşı başarı kazanılamamıştır.[294] Basmacılar Hareketinin en önemli hususlarından birisi Türkiye'de bulunan bazı Türk subaylar tarafından desteklenmesidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) önderlerinden

[291] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 87-88.
[292] Djalili ve Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, 41-42.
[293] Joseph Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 90-91.
[294] Djalili ve Kellner, *Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*, 42.

Enver Paşa, 8 Kasım 1921 tarihinde Basmacılara katılmış ve kısa sürede hareketin liderlerinden biri haline gelmiştir. Enver Paşa, Basmacıların teşkilatlanacağı ve tek bir merkezden yönetilerek başarıya ulaşacağını düşünmesine rağmen kendisini tanımayan yerli halkın bir kısmı bu fikre rağbet göstermemiştir. Enver Paşa ve Basmacıların bu faaliyetleri Bolşevikler için Pantürkizm ve Turancı bir tehdidin doğuşu anlamına geldiği için Kızıl Ordu birlikleri harekete geçmiştir. Kızıl Ordu Birlikleri tarafından Enver Paşa komutasındaki Basmacılar 4 Ağustos 1922 tarihinde saldırıya uğramış ve Enver Paşa ile birlikte yanındaki Basmacılar şehit edilmiştir.[295]

Tüm bu gelişmelerin neticesinde Altın Orda Devleti'nin yıkılışından itibaren Rusların tarihi ideali gerçekleşmiş, Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan tamamen Rus hakimiyetine girmiştir. Çarlık döneminde başlayan uzun soluklu fetih hareketleri Sovyetler Birliği'nin kurulması ile neticelendirilmiştir. 1924 yılında Sovyetler tarafından bölgenin ulusal olarak bölünmesi günümüz Orta Asya Devletleri'nin ortaya çıkışı olarak kabul edilir. Sovyetler Birliği Türkistan'ı sadece idari olarak parçalamamış, dünya tarihinde hiçbir sömürgeci politikada görülmemiş bir şekilde dil, din ve tarih açısından da parçalamıştır.[296]

1924 yılında gelindiğinde Sovyetler, 1924 anayasası ile birlikte bölge öncelikle Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, Kazak ve Kara-Kırgız Özerk Cumhuriyetleri olarak dört parçaya ayırmıştır. Bu ilk bölünmenin ardından 1936 yılına kadar bölge farklı şekillerde idari olarak şekillendirilmeye devam etmiştir. Özbekistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti topraklarına dahil edilen Tacikler otonom bir cumhuriyet statüsünde 1936 yılına kadar varlık sürdürmüştür. Bölgeyi farklı şekillerde dizayn eden Sovyet rejimi 1936 yılına gelindiğinde Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak beş yeni devlet yaratmıştır. Bunların yanı sıra bölgede Karakalpaklara ise otonom cumhuriyet statüsü verilerek altıncı bir bölge ortaya çıkarmıştır.[297]

İdari olarak tasarlanan bölünmenin yanı sıra Stalin bölgeyi dini ve etnik olarak

[295] Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 8. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2021), 625-29.
[296] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 99-100.
[297] Teresa Rakowska-Harmstone, "Islam and Nationalism: Central Asia and Kazakhstan under Soviet rule", *Central Asia Survey* 2, sy 2 (1983): 28.

parçalamaya yönelik politikalar tasarlamıştır. Zaten 1922'den sonra Sovyetlerin İslam ve Türklük mevzularına bakışı da değişmeye başlamıştır. Sovyet teorisyenleri arasında bulunan Dimanstein, sınırlar içerisinde Müslüman ve Türk kesimde gitgide kuvvetlenen milliyetçiliğin büyük tehlike olduğunu ve tamamen ortadan kaldırılmadan müdahale edilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sovyet yetkililerinin önlem almaması durumunda bu hareketliliğin burjuvalar tarafından ayrılıkçı bir hale dönüştürüleceği konusunda uyarıda bulunmuştur.[298]

Çarlık rejiminde olduğu gibi Sovyet politikaları da dönemsel olarak farklı dini grupları desteklemek üzere tasarlanmıştır. Örneğin 1921-27 yılları arasında komünist mollalar desteklenirken bazen de bir Ceditçi aydın üst düzey görevlere atanmıştır. Fakat 1927 yılından sonra Stalin 1939 yılına kadar İslam'a karşı bölgede bir savaş açmış ve bölgeden İslami inancın silinmesi için farklı yollara başvurmuştur.[299]

Sovyetler Birliği için İslamiyet başta olmak üzere bir dinin bir topluluk tarafından yaşatılması çağdaşlaşma karşısında en büyük engel olarak görülmüştür. Bu nedenle ibadethane sayısı, nüfusu milyonları bulan Rusya Türkleri için oldukça az ve dağılımı dengesizdir. Sovyetlerde Müslüman halkın din işlerinden mesul olan dört kurum oluşturulmuştur. Bunlar Ufa Müftülüğü, Taşkent Müftülüğü, Buynask Müftülüğü ve Bakü Müftülüğüdür. Bunun yanı sıra İslami eğitim veren Sovyet denetiminde Mir Arab ve Barak Han medreseleri bulunmaktadır. Sovyet yönetimi dini olarak Rusya Türklerine verdiği bu imtiyazlarda kesin bir şekilde Müslümanları bir cemaat olarak görmemiştir. İslamiyet'in yaşatılmasına sadece ferdi düzeyde izin verilmiştir. Ancak ibadet hususunda yaklaşımları değişiklik göstermemiştir. Örneğin, Sovyet rejimine uygun olarak Kurban Bayramı'nın içeriği değiştirilmeye çalışılmış, bir hayvan kesmek yerine bu hayvanın maddi değerinin bir camiye bağış yapılması şeklinde ibadetin esası değiştirilmiştir. Diğer yandan Hac ibadeti için çok az Müslüman'a seyahat izni verilmiştir. Burada idarenin izni ise bir dine yönelik hoşgörüden ziyade uluslararası ilişkilerdeki kaygılardan kaynaklanmıştır.[300]

Etnik ve dini anlamda Sovyetlerin Rusya Türklerine yaklaşımının temelinde Türk milliyetçiliği, Pantürkizm ve Panislamizm gibi düşüncelerin yok edilmesi hedefi

[298] Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, *Step'te Ezan Sesleri*, 149.
[299] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 90-91.
[300] Helene Carrere d'Encausse, *Sovyetler'de Müslümanlar*, çev. Adnan Tekşen (İstanbul: Ağaç Yyaıncılık, 1992), 18-33.

vardır. Bu nedenle Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan bölgelerinde farklı boylar arasında etnik farklılıklar ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca Rusya Türkleri farklı lehçelere sahip olsa da hepsinin dili Türkçedir. Sovyetler bu noktada lehçeleri kullanarak yeni diller icat etmiştir. Böylelikle Sovyet sınırları içerisinde Türklerin parçalanmasını sağlamışlardır. Ayrıca Sovyet rejimi kendine gücünü kırabilecek iç tehditleri değil dış ülkelerle Rusya Türkleri arasında dini ve etnik bağların kopmasını hedeflemiştir. Bunun için kendisine rakip olarak gördüğü Türkiye ve İran karşısında etnik farklılıkları belirgin hale getirmiştir. Örneğin Türkiye tehdidine karşı Kürt, Ermeni ve Laz kimliklerini bir koz olarak görmüş, bunun için söz konusu etnik gruplar içerisinde kendi topraklarında yaşayanlara kültürel ayrıcalıklar tanımıştır. Böylelikle olası bir tehdit karşısında uluslararası arenada kendi lehine bir koz yaratmış olmayı hedeflemiştir.[301]

Kırım, Kazan ve Türkistan'dan farklı olarak Kafkasya'da milliyetçilik gibi kavramların önünü kesmekte zorlanmıştır. Bunun temel nedenleri arasında ilk olarak bölgenin merkezden mesafe olarak uzak olması ikinci olarak da Bolşevik güçlerin sayıca az olması olarak görülebilir. Bolşeviklerin Ekim Devriminden sonra uzun süren sakinlik bölgede 20 Mart 1918'de bozulmuş, Türk ve Müslüman gruplar Sovyet güçleri ile çatışmaya başlamıştır. Bolşevikler Ermeniler ve Sosyalist yerlilerle birlikte Azerbaycan halkına karşı bir ittifak kurmuştur. Yaklaşık üç gün süren çatışmada binlerce Türk ve Müslüman hayatını kaybetmiştir.[302] Tarihe 31 Mart katliamı olarak zuhur eden bu olayların ardından Azerbaycan Milli Şura'sı başkanı Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Rusya Türkleri hususunda uygulamış olduğu milliyetler politikası her bölge için farklıklar içeren bir mahiyete sahiptir. Ayrıca Kırım ve İdil-Ural'daki Türk nüfusun diğer bölgeler üzerindeki fikri etkilerini kırmak istemiştir. Bunun için 1939 yılında büyük temizlik operasyonuyla birlikte buradaki Türk nüfusun büyük bir bölümünü Türklükten çıkarıp Tatar sınıflandırmasına yerleştirmişlerdir. Milli modernleşme sürecinin ortaya çıkmasıyla birlikte yüzlerce gazetenin yayınlandığı bu bölgede gazeteler teker teker ortadan kaldırılıp Türkler arasındaki ilişkiyi kesmeyi amaçlamıştır.[303]

[301] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 107-9.
[302] Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, *Step'te Ezan Sesleri*, 105-6.
[303] Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, 152-53.

Sovyetler Birliği'nde 1924 yılı itibariyle lider olan Stalin, 1937 yılında komünizm aleyhinde propaganda yapan tüm düşmanların ülkeden temizlenmesi gerektiği emrini vermiştir. Bu emrin ardından temizlik operasyonlarını yürütecek kişi olarak Yejov göreve getirilmiş ve 1937 yılından 1939'a kadar adeta devlet eliyle birçok kesime türlü baskılar yapılmıştır. Temizlik operasyonları kapsamında Rusya Türklerine yönelik uygulamalar ise sadece baskı politikalarından ibaret olmamıştır. Rusya Türkleri içerisindeki milliyetçiler bu operasyonun kurbanları olmuştur. Özellikle Türkistan'da 350'yi aşkın şair ve fikir insanı tutuklanmış ve kurşuna dizilmiştir. Sovyet rejimi tarafından öldürülmeyenler ise yaş ve cinsiyete bakılmaksızın sürgüne yollanmıştır. Ceditçi düşüncenin Türkistan'daki önemli temsilcilerinden Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Süleyman Çolpan, Abdullah Kadiri ve Magcan Cumabay Sovyet rejiminin kurbanı olan milliyetçi aydınlardan yalnızca birkaçıdır.[304]

Sovyet rejiminin temizlik operasyonu adı altında 1937 ve 1939 yılları arasında yaptığı katliamlar şüphesiz gelecek yüzyıllar içinde bazı etkiler ortaya çıkarmıştır. Milliyetçi aydınların birer birer infaz edilmesi özellikle Türkistan'da millileşme sürecinin ortaya çıkışında engeller oluşturmuştur. Mevcut Sovyetleştirme politikaları ile nüfus üzerinde baskı kuran ve nüfusun belli bir kısmında etkili olan politikalar karşısında bağımsızlık yanlısı, milliyetçi ve aydın kesimin olmayışı günümüzde de etkisini hissettirmektedir.

Sovyetler Birliği'nin Rusya Türklerine yönelik politikaları bunlarla sınırlı kalmamıştır. Yapay sınırlarla bölgeyi idari olarak bölen ve bazı eğitim politikaları ile Ruslaştırma ve Sovyetleştirme güdüsüyle hareket eden rejim, bölgedeki otoritesini artırmak ve sömürge statüsünü devam ettirmek için farklı yollara başvurmuştur. Bunlardan ilki göçebelerin zorla yerleşik hayata geçirilerek sisteme entegre edilmesidir. Bunun yanı sıra katliam ve sürgün Sovyet kolonizasyonunun en önemli iki stratejisini oluşturmuştur. Stratejik öneme sahip bölgelerde Türk nüfus fiziki olarak ya katledilmiş ya da sürgün edilmiştir. Sovyet hükümeti bir nevi etnik temizlik yaptığı bölgelere ise Ukraynalı ve Rus nüfusu yerleştirmiştir.[305]

Kültürel ve toplumsal olarak bir Sovyet toplumu yaratma gayesiyle mevcut rejimin yürüttüğü politikalar şüphesiz iktisadi emellerine doğrudan hizmet etmiştir. Sovyetler

[304] Baymirza Hayit, *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar* (Ankara: Kardeş Matbaası, 1971).
[305] Baymirza Hayit, *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan* (İstanbul: Toprak Yayınları, 1962), 15-24.

Birliği, bölgenin ekonomik olarak sömürgeleştirilmesi için Rusya Türklerinin yaşadığı sahalarda ivedilikle şehirsel planlamalar yapmıştır. Bu planlamalar mukabilinde yeni şehirler yaratılmış, demiryolu ve otoyollar aracılığıyla ulaşım ağı geliştirilmiştir. Ancak bunlar bölgenin gelişmesi ya da kalkınmasına hizmet etmemiş büyük oranla Ruslaştırma politikasının birer tezahürü olmuştur. En önemlisi bu yeni şehirlere Rusya Türkleri değil siyasi gayeleri doğrultusunda Rus nüfus yerleştirilmiştir.[306]

Bunun yanı sıra Rusya Türklerine, merkezi yönetim, ordu, emniyet ve postacılık gibi alanlarda hiçbir istihdam alanı yaratılmamıştır. Rusya Türklerinin kendi bölgelerindeki kurumlarda çalışan Rus ve Türk sayısına bakıldığında dengesizlik görülmektedir. Örneğin Türkistan'daki devlet kurumlarında yaklaşık 3,000 Rus istihdam edilirken Türk çalışanların sayısı yaklaşık 300 kadardır. Diğer yandan Komünist Parti sekreterlerinden Brejnev, Kazak Türkleri içerisinde sanayi, tıp ve ziraat gibi alanlarda uzmanların olmadığını açıkça ifade etmiştir. Akademik sahada yine Rusların hakimiyeti mevcuttur. Üniversitelerdeki akademik kadroların yarıdan fazlası Rus kökenlilerden oluşmuştur.[307]

Sovyet sömürüsünün Çarlık Rusya'sından miras aldığı Ruslaştırma kapsamında ilk dönüşüme uğratılacak aracın dil olduğu söylenebilir. Sovyetler Birliği döneminde İlminski'nin dil ve eğitim politikaları devam etmiş ve okullarda Rusça zorunlu eğitim dili olarak kabul edilmiştir. Türkistan başta olmak üzere Rusya Türklerinin yerel dillerinin gelişmesine kati surette karşı çıkılmıştır.1926 yılından itibaren Türkçe kelimelerin birçoğu dilden çıkarılarak yerine Rusça kelimeler yerleştirilmiştir.[308]

Rusya Türkleri arasında milli hareketlerin oluşmasını engelleyen ve yapay sınırlar ile bölgeyi farklı ülkelere bölen Sovyetler Birliği, bununla yetinmemiş boylar arasındaki farklılıkları derinleştirerek manevi ve kültürel açıdan da bölgeyi bölmüştür. Bu duruma ilişkin Mustafa Çokayoğlu Yaş Türkistan'da kaleme aldığı makalesinde Rusların, sınırlarla ayırdığı Türklerin arasında ayrılığın yanı sıra rekabet tohumlarını da ektiğini ifade etmiştir. Öyle ki Kırgızların, kendi topraklarında okul açılmamasından Özbekleri sorumlu tutuğunu ve Özbeklerin Kırgızlar üzerinde baskı

[306] A.Zeki Velidî Togan, "Sovyetlerin Türkistanda Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları", *Dergi: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü*, sy 1 (1955): 5-21.
[307] Hayit, *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan*, 26-31.
[308] Togan, "Sovyetlerin Türkistanda Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları", 10-11.

kurduğunu iddia ettiklerinin altını çizmiştir.[309]

Çarlık döneminden itibaren Türkistan pamuğunun önemi gitgide arttığı için verimli arazilerin büyük bölümü pamuk ekimi için ayrılmıştır. Ekilebilir arazilerin pamuk ekimine ayrılması Türkistan'da tahıl üretimini olumsuz etkilemiş ve üretim ciddi bir düşüş yaşamıştır. Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından başlayan kıtlık ile birlikte hali hazırda tahıl stoku bulunmayan Türkistan'da açlıktan yaklaşık 2,5 milyon insan yaşamını yitirmiştir.[310]

Sovyet hükümeti kâğıt üzerinde kıtlıktan hayatları dahi tehlike altında olan halka yardım için "açlara yardım komiteleri" kurmuş, ancak perde arkasında Türk ve Müslüman halka herhangi bir yardım yapılmamıştır. Diğer yandan bu konuda hakkında en önemli iddia Sovyetlerin açlık siyasetinin kasıtlı olarak tasarlanmış olmasıdır. Böylelikle Rusya Türklerinin yaşadıkları bölgelerde nüfusun önemli bir kısmının açlıktan yaşamını yitirmesi, kendi rejimleri aleyhinde oluşabilecek bir gücü kıracaktır. Türkistan'da kurulan Sovyet Hükümeti yöneticilerinden Turar Rıskulov'un insanların açlıktan ölü etlerini yediğini, bunun için birbirlerini dahi öldürmeye teşebbüs ettiğini ifade ettiğini, Mustafa Çokay Yaş Türkistan'da kaleme almıştır. Rusya Türkleri Türkistan'da Sovyetlerin kasıtlı olarak izledikleri açlık siyasetinden yaşamlarını yitirirken verimli arazilerin işgalin ardından teslim edildiği Rus köylüler ellerindeki tahılların stoklandığı ve çürüdüğünü ilave etmektedir.[311]

Tarihsel süreçte Göktürkler döneminden itibaren Türkler ve Ruslar arasında ilişkilerin süregeldiği açıktır. Ayrıca asırlar boyunca Slavlar bir ulus olarak Türklerin boyunduruğu altında hayatlarını sürdürmüşlerdir. Fakat Altın Orda sonrası dönemde Türkler güçlerini bölgede kaybederken oluşan boşluktan Ruslar güçlenerek tarih sahnesinde yerini almıştır. Rusların güçlenmesinin ardından çeşitli bölgeler işgal edilmeye ve bu bölgeler sömürge haline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Çarlık devrinin bitimine kadar devam eden bu süreç Sovyet rejimiyle birlikte farklı nitelikler

[309] Mustafa Çokayoğlu, "Sovyetler'in Türkistan'da Uyguladıkları Milliyetleri Politikasının Teorik ve Pratik Yönleri", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, çev. A. Ahat Andican (Ankara: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 157.

[310] Mustafa Şahkuloğlu, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 248.

[311] Mustafa Çokay, "Türkistan'da Sovyet Hükûmeti'nin 'Açlık Siyaseti' (Turar Rıskulov'un Hatıraları)", içinde *Türkistan Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 276-80.

kazanarak devamlılık göstermiştir.

Ekim Devrimi ile Moskova'da değişen rejim ilk etapta Rusya Türkleri için Çarın baskıcı politikalarından ve emperyalizmden bir kurtuluş olarak düşünülmüştür. Ancak Bolşeviklerin iktidarının güçlenmesiyle birlikte esaret ve zulmün devam ettiği anlaşılmıştır. Devrimin ilk yıllarında otoritede var olan boşluk neticesinde bağımsızlık için Ceditçi aydınlar başta olmak üzere Rusya Türkleri içerisinde faaliyet gösterenler olmuş fakat 1924 yılı itibariyle bu ihtimal kesin olarak yok edilmiştir. Çarlık Rusya döneminde çeşitli asimilasyon politikalarına maruz kalan Türk nüfus Sovyet rejimiyle birlikte Sovyet insanı yaratma idealinden dolayı daha katı politikalara maruz kalmıştır. Bu politikalar sonucunda halkın önde gelen aydınları kurşuna dizilmiş, binlerce Türk yurtlarından edilerek sürülmüş ve açlıktan halkın ölmesine göz yumulmuştur. Ayrıca soy, dil ve din olarak aynı kökten gelen Türk halkı arasında var olan sosyokültürel farklılıklar derinleştirilerek Sovyet siyasetinin aracı haline gelmiştir. Böylelikle Özbek, Kırgız, Kazak ve Tatar gibi kavramlar ortaya çıkarılarak Türklük şuuru yok edilmiştir. Böylelikle bölge yalnızca idari olarak değil manevi olarak da parçalanmıştır. Sovyetlerin bu siyaseti 1924'ten itibaren başlamış ve 1991 yılında birliğin dağılmasına kadar devam etmiştir. Ancak uygulanan siyasetin etkileri bağımsızlık sonrası Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde ve ülke içi siyaset gibi alanlarda kendini göstermeye devam etmiştir.

15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen süreçte hem siyasi hem de iktisadi olarak çalkantılı bir sürece ev sahipliği yapmıştır. Siyasi ve iktisadi manada yaşanan olumsuzluk netice itibariyle sosyoekonomik gerilemeye yol açmıştır. Böyle bir atmosferde ilk defa Deşt-i Kıpçak coğrafyasında din ve eğitim alanında yenileşme fikri ortaya çıkmıştır. Mevcut sisteme karşı ilk eleştirilerin yükselmesi, ilerleyen yıllarda sosyoekonomik gelişme hedefine sahip bir uyanış hareketinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM BİR TÜRK MODERNLEŞMESİ OLARAK CEDİTÇİLİK

Avrupa'nın içinde bulunduğu aydınlanma süreci ve modernleşme hareketleri, Rusya Türklerinde farklı fraksiyonlarla kendini göstermiştir. Yenileşme hususunda ilk düşünceler, dini alanda görülmüş ve daha sonrasında bu gelişme Ceditçi düşüncenin doğuşuna vesile olmuştur. Ceditçilik ya da diğer ifade şekilleriyle Cedidizm ve Ceditçi düşünce, Kırım'da İsmail Gaspıralı öncülüğünde ortaya çıkan ve sosyoekonomik temelleri bulunan bir yenileşme hareketidir.

Ceditçilik, temel olarak Rusya Türklerinde toplumsal uyanışı hedefleyerek Batı'da görülen dönüşüm sürecinin benzerini Türk ve İslam Dünyası'nda gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca Gaspıralı'nın *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* felsefesi ekseninde Türk Dünyasında çok yönlü bir iş birliği programı hedeflemiştir. Nihayetinde Kırım merkezli olarak ortaya çıkan bu fikri hareket çok kısa sürede başta İdil-Ural sahası başta olmak üzere Kafkasya ve Türkistan'ın diğer bölgelerine sirayet etmiştir. Ayrıca İslam Dünyası'nın diğer noktalarına da taşarak, uluslararası bir boyut kazanmıştır.

3.1. Ceditçilik Kavramının Tanımı

Ceditçilik, 19. yüzyılda Çarlık Rusya işgali altında bulunan Deşt-i Kıpçak, Kafkasya ve Türkistan topraklarında ortaya çıkan toplumsal aydınlanma hareketidir. İlk olarak modern eğitim metotları ile eğitim sisteminin reformunu öngören "Usul-ü Cedit" programı ile ortaya çıkmış ve daha sonrasında bir uyanış hareketine dönüşmüştür.

Ceditçilik kavramı, Usul-ü Cedit, Cedidizm veya Ceditçi düşünce gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Kelime kökeni itibariyle yeni anlamına gelmektedir.[312] Daha geniş kapsamlı bir tanım yapılacak olursa Cedit, eski döneme ait kusurlu görülen yönlerinin düzeltilmesi veya yine eski döneme ait fikirlerin canlandırılması anlamına gelmektedir. Cedit kavramına ilişkin bu muhtevada bir tanım yapan Maraş, aynı zamanda Rusya Türkleri arasında Cedit kavramını ilk kullanan ismin Şehâbeddin

[312] "Cedit-Cedid", Kubbealtı Lugatı, erişim 20 Temmuz 2021, http://www.lugatim.com/s/CED%C4%B0T.

Mercanî olduğu bilgisini vermektedir.[313]

Ceditçilik bir toplumsal aydınlanma hareketi olarak düşünüldüğünde ise farklı muhteviyata sahip tanımlar yapılabilir. Bu anlamda en kapsamlı tanımlamalardan birini Nadir Devlet'in yaptığı görülmektedir. Devlet, bir yenileşme hareketi olarak ifade ettiği Ceditçiliği, iktisadi değişimin yarattığı etkiler karşısında Rusya Türklerinde ortaya çıkan uyanış olarak tanımlamaktadır.[314]

Bunlar içerisinde Begali Kasımov yapmış olduğu tanımlamada, Ceditçi düşünceyi geniş bir perspektif ile incelemiştir. Ceditçilik bir millet için herhangi bir dönem de ortaya çıkabilecek toplumsal hareket mahiyetindedir. Fakat bu hareketin, diğer toplumsal aydınlanma süreçlerine nazaran farklılıkları söz konusudur. Bu farklılıklar içerisinde en başta Ceditçi düşüncenin ele aldığı milliyetçilik anlayışı yer alır. Ceditçi düşüncede söz konusu milliyetçilik kapsamlıdır ve dar bir anlayıştan uzaktır. İkinci önemli nokta bir burjuva hareketi olmasına rağmen yalnızca bir sınıfın çıkarına hizmet etmemiş, toplumun topyekûn kalkınmasını hedeflemiştir. Son olarak doğu ya da batı medeniyetine karşı bir adavetten ziyade her iki dünyanın yeniliklerini takip eden uzlaşmacı bir düşünce sistemi olmuştur.[315] Begali Kasımov'un yapmış olduğu tanımlamanın ardından Türkistanlı Ceditçi aydınlardan Mustafa Çokayoğlu, Yaş Türkistan Dergisi'nde kaleme almış olduğu bir makalesinde Ceditçileri "Vatancı" olarak isimlendirmiş ve Ceditçilerin, teceddüt, inkılap ve istiklal yanlısı kimseler olduğunu ifade etmiştir. Bu tanımlamadan yola çıkarak Ceditçi düşüncenin Rusya Türklerinin bağımsızlığına, kalkınma ve gelişmesine hizmet eden bir fikir sistemi olduğunu söylemek mümkündür.[316]

Ceditçi düşüncenin fikrî önderi İsmail Gaspıralı Tercüman Gazetesinde 1909 yılında "*Kadimcilik-Ceditçilik"* başlığı ile yayınladığı makalesinde Ceditçi düşüncenin içeriğine ışık tutmaktadır. Bu esere göre Gaspıralı, Ceditçiliğin insanlık tarihi kadar eski bir mesele olduğunu belirtmiş ve bunun yalnızca bilim dünyasında değil iktisat, siyaset ve toplumla alakalı her alanda kendini gösterdiğini ifade etmiştir. Ceditçiliği

[313] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), 32-33
[314] Nadir Devlet, Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 48
[315] Begali Kâsımov, "Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar)", çev. Veli Savaş Yelok, *Gazi Türkiyat*, sy 6 (Bahar 2010): 338.
[316] Mustafa Çokayoğlu, "Türkistan'dan Siyasi İzlenimler", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler* (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 187.

yenilik, gelişme ve reform taraftarlığı ve bilimsel, iktisadi, siyasi ve kültürel açıdan çağa ayak uydurmak olarak tanımlamaktadır.[317]

Tüm yapılan bu tanımların yanı sıra Ahat Andican, Ceditçi düşünceyi, Panslavizm ve Rus emperyalizmi karşısında Türk birliği ideali ile vuku bulmuş bir toplumsal hareket olarak tanımlamıştır.[318] Türkistan Ceditçilerinin önemli bir ismi olan Fıtrat Cedidizmi, basın-yayın ve sanat yoluyla siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal değişim mücadelesi olarak tanımlamıştır.[319]

Yapılan diğer tanımlamalara benzer şekilde Nadir Devlet de Ceditçiliğin Rusya Türklerinin aydınlanmasını hedefleyen bir reform hareketi olduğunu ifade etmektedir. Eğitim ve kültür merkezli bir tanım yapıldığında ise eğitimde yenileşme veya modernleşme ile başlayan, Rus emperyalizmi altında geri kalmış ve cehalete hapsolmuş Rusya Türklerinin milli maarif ve kültür hareketi olduğu söylenebilir.[320] İlk ortaya çıktığı dönemde dini alanda ve eğitimde reform hareketi olan Ceditçilik, daha sonraki dönemlerde, Rusya Türklerinin siyasi hareketi halini alarak bir davaya dönüşmüştür.[321] Yapılan tanımlamalar ışığında Ceditçilik ya da bir diğer ifadeyle Ceditçi düşüncenin kısaca Rusya Türklerinin milli kurtuluş ve uyanış hareketi olduğu söylenebilir. Ayrıca bu siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yanları olan bir kalkınma ve gelişme programı olarak görülebilir.

3.2. Rusya Türklerinde İlk Yenileşme Hareketleri

Rusya Türkleri arasında yenileşme fikirleri 20. yüzyılın öncesine dayanmaktadır. Özellikle İdil-Ural bölgesinde eğitim ve din ekseriyetle yenileşme tartışmalarının mevcut olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılda tam manayla Rusya Türkleri arasında ortaya çıkan bu fikri hareketlilik daha sonraki yüzyılda kapsamlı bir şekilde gelişecek Ceditçilik düşüncesinin de zeminini oluşturmuştur.

Rusya Türkleri arasında Ceditçiliğin başlangıcında hareketlerinde iki önemli isimden

[317] İsmail Gaspıralı, "Kadimcilik-Ceditçilik", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 308-20.
[318] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 22.
[319] Abdurrauf Fıtrat, *Buhara'da Ceditçilik: Eğitim Reformu, Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, (Haz. Seyfettin Erşahin), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.3
[320] Taymas, *Kazan Türkleri*, 161.
[321] Timur Kocaoğlu, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", içinde *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, edt. Timur Kocaoğlu, 2. bs (Haarlem, Netherlands: UZNED, 2018), 17.

bahsedilebilir. Bu isimler Abdünnâsır Kursâvi (1776-1812) ve Şehâbeddin Mercanî (1818-1889) olarak zikredilebilir. Abdünnâsır Kursâvi, dinsel alanda reformun ilk temsilcisi olmakla birlikte bu ilk girişimi başarısız olarak kabul görülür. Şehâbeddin Mercanî ise Kursâvi ile başlayan değişimi daha büyük bir boyuta taşımış ve reformun kesin olarak başlamasına vesile olmuştur.[322]

Kursâvi, dönemin zihniyetinde İslam'ı algılayış biçiminde ve uygulamalarda bir dizi yanlışlıklara dikkat çekmiştir. İslam'da en doğru yolun doğru kaynakları takip etmek olduğunu, bu doğru kaynakların ise Kuran ve sünnet olduğunun altını çizmiştir. İslam'ın yegâne kaynağı olarak gördüğü Kuran ve sünnete dayalı olmayan bilgilerin yanlış olduğunu belirtmiştir. Kursâvi'nin ulema ve dönemin İslam algısına yönelik eleştirileri birtakım uygulamalarla sınırlı kalmıştır. En büyük eleştiriyi toplumsal ahlak ve dinin esenliğini zarara uğratan kutsal kitap temelinden ayrılarak taklide başvurulmasına ve buna aşırı bağlılığa yöneltmiştir. Kursâvî'nin bu fikirleri kendinden sonraki dönem için Ceditçi düşüncenin ilk örneklerini oluşturmuştur. Ayrıca yönelik Mercânî de cedit ve ıslah kelimelerini Kursâvî'ye atfen kullanmaktadır.[323]

Kursâvi'nin fikirlerinin Batı'da ortaya çıkan Reform hareketinden farklılıklar içerdiği görülmektedir. 16. yüzyılda Avrupa'da Martin Luther ile dinde reform tartışmaları ile başlayan Aydınlanma düşüncesinde akıl ve onun sağladığı bilgi kutsanırken Kursavi bu noktada bu düşünceden ayrılmaktadır. Nihai olarak bakıldığı takdirde Kursâvi'nin fikirlerinin sekülerizm ve Batıcı bir aydınlanmadan ziyade mevcut sistemin ıslahı olduğu söylenebilir. Ayrıca Kursâvi ifade etmeye imkân bulduğu fikirleri ile mevcut düşünce hayatında köklü bir değişim yaratmasa da ileri yıllarda ortaya çıkacak reform tartışmalarının yolunu açmıştır.

Kursâvi ile başlayan tartışmaların ardından Şehâbeddin Mercanî, Buhara medreselerinde eğitim görmüş ve buradaki sistemi kesin bir dille eleştirmiştir. Özellikle müfredatın yetersizliği ve bilimsellikten uzak oluşu bu eleştirilerinin temel noktasını oluşturmuştur. Mercanî'nin eleştirilerini ifade ettiği ilk dönemde, fikirleri Buhara'da bir karşılık görmese de Kazan'da etkili olduğu ifade edilebilir. Diğer yandan Mercanî'nin fikirlerinin oluşumunda ikinci önemli dönem Semerkant'ta

[322] Hakan Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev*, 2. bs (Ankara: Alter Yayıncılık, 2010), 156.
[323] Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, 32-34, 196-198. ve Nathan Spannaus, "The Ur-Text of Jadidism: Abū Naṣr Qūrṣāwī's Irshād and the Historiography of Muslim Modernism in Russia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 59, sy 1/2 (2016): 105-7.

geçirdiği zamanlardır. Reformist düşünceleri bu dönemde şekillenmiş ve Kursâvi'ye yönelik olumlu düşünceleri buradayken oluşmuştur. Bu noktada Semerkant'ta bulunan Kadı Ebu Said'in, fikirleri üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir.[324]

Mercanî, bir reformist olarak değerlendirildiğinde onu özel kılan, kendi döneminde İslam toplumlarının geri kalmışlığının köklerinde dini uygulamaların yanlışlığını görmesidir. Kursâvi'nin düşüncelerine paralel olarak taklit hususuna dikkat çekmiş ve bunun fikirsel olarak büyük bir durgunluk nedeni olduğunu iddia etmiştir. Geri kalmışlık karşısında ilk olarak yanlış uygulamalarla mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu yanlış uygulamaların mezhepsel sınırlılık çizdiği kanaatine varmıştır.[325] Rusya Türkleri içerisinde yenileşme fikrinin önemli siması olan Mercânî, ilerleyen dönemlerde İsmail Gaspıralı ve Usul-ü Cedit fikirlerini destekleyen ilk isimlerden biri olmuştur.[326]

Kursâvi ve Mercanî ile başlayan reform hareketlerinin bir diğer önemli ismi ise Damolla Âlimcan el-Barudî olarak kabul görülür. Alimcan Barudî'nin ilk reformist düşünceleri Arapça dil eğitimi hususunda ortaya çıkmıştır. O'na göre ilkokul çağındaki çocukların zorlu ve hiçbir katma değeri olmayan Arapça dil eğitiminden geçmesi, eğitim sisteminin en büyük yanlışlığıdır. Ayrıca Alimcan Barudi, medreselerde hâkim olan skolastik felsefeye karşı çıkmış ve bu felsefeye tâbi görünürde sofu olan alimlerinden memlekete ya da millete hiçbir fayda olmayacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde bilimden uzakta duran kimsenin basiretsiz kişiler olduğunu eserlerinde dile getirmiştir. Bu düşüncelerinden dolayı Yusuf Akçura, 16. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan Reform hareketi ile Barudi'nin ıslahat düşüncesinin aynı eksende olduğunu ifade etmiştir.[327]

Tatar alimler arasında Kursâvi, Mercanî ve Barudî gibi isimlerin dini uygulamalar ve medrese eğitimine yönelik eleştirileri uzun soluklu bir tartışmanın kapılarını aralamıştır. Ulema, medrese ve dini uygulamalar hakkındaki hoşnutsuzluklar artık gün yüzüne çıkmaya başlamış ve bu eleştiriler kısa sürede büyük taraftar toplamıştır. En

[324] İhsan Çolak, *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi: Şahabeddin Mercâni* (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014), 45-60.
[325] *Maraş, Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917), 199-201.*
[326] Saime Selenga Gökgöz, *İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Misyon Hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov,* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü, 2003), 200.
[327] Yusuf Akçura, *Damolla Âlimcan el-Barudî Tercüme-i Hâli*, çev. Ahmet Kanlıdere (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019).

önemlisi Rusya Türkleri içerisinde reform ve yenileşme fikrinin filizlenmesine katkı sağlamıştır.

3.3. Ceditçilik Hareketi ve Ortaya Çıkışı

İdil-Ural Havzasında Tatar-Türk alimler arasında başlayan reformist hareketler bir aydınlanma hareketi olan Ceditçiliğin ortaya çıkışına vesile olmuştur. Bir yandan Rus esareti altında bulunan diğer yandan cehalete hapsolmuş ve çağın en geri kalmış milletleri arasında bulunan Rusya Türkleri içerisinde fikrî hareketlenmeler ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk olarak din ve eğitim iki önemli alanda yenileşme düşüncesiyle başlayan bu hareketlilik ardından toplumsal tüm alanlara yayılarak bir felsefe haline dönüşmüştür.

3.3.1. Toplumsal Faktörler

Ceditçi düşünceyi ortaya çıkışında rol oynayan en önemli etmen, 19. yüzyılda Rusya Türklerinin içerisinde bulunduğu toplumsal vaziyettir. İktisadi ve siyasi olarak zayıflayan Rusya Türkleri aynı zamanda düşünsel ve bilimsel anlamda gerilemeye başlamış, bu durum toplumsal yapı üzerinde birtakım olumsuz gelişmelere yol açmıştır.

Söz konusu dönemde eğitimden günlük yaşama varana kadar her alanda cehaletin hâkim olduğu bir durum söz konusudur. Bu dönemde iki farklı eğitim sistemi mevcuttur. Birincisi mahalli düzeyde eğitim veren mektep ve medreselerdir. İkincisi ise Çarlık Rusya'sının işgallerin ardından açtığı Rus okullarıdır. İlk olarak Rusya Türkleri tarafından açılmış eski usulde eğitim veren okulların genel yapısına bakılacak olursa, bu kurumların amacı, okuma-yazmayı, temel düzeyde gerekli dini bilgileri ve hesap yapmayı öğretmektir. Ayrıca yazı yazma konusunda ise verilen eğitim sınırlıdır. Eğitimin dili Arapçadır ve hiçbir katma değeri olmayan bu eğitim sistemi oldukça uzun sürmektedir. Aynı zamanda ortalama beş senelik bir ilkokul eğitiminden geçen bir öğrenci öğrendiği Arapça dille Kuran dışında herhangi bir kaynağı da okuyamayacak ve kendi adını dahi yazamayacak durumdadır.[328] Eğitim ve öğretim verilen bir diğer kurum olan, Rus okullarına ise halk tarafından yok denecek kadar az bir talep vardır. Bu dönemde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarının neticesi olarak Türkler

[328] İsmail Gaspıralı, "Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir?", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, 2. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 461-63.

sadece okullardan uzak durmamış, Rus ailelerle ilişkiler kurmaktan ve Rus mahallelerinden uzak durmayı tercih etmiştir. Rusya Türkleri içerisinde yalnızca bazı tüccarlar ve Rus okullarında eğitim alan küçük bir azınlık grup Rusçayı okuma ve yazma derecesinde bilmektedir.[329]

İlk ve ortaöğretimin verildiği mekteplerin ardından Rusya Türklerinin yüksek öğretim kurumları olan medreselerde de durum aynıdır. Medreselerde eğitim iki önemli amaçla verilmiştir. Bunlar önceki bilgilerin aktarılması ve İslam'a uygun davranışın yani edep ve adabın öğretilmesidir.[330]

Rusya Türklerinde eğitimin durumuna ilişkin Ceditçi aydınlardan Abdurrauf Fıtrat, Münazara isimli eserinde detaylı bilgilere yer vermiştir. Fıtrat, geçmiş yüzyıllarda bilimsel manada oldukça ileri düzeyde bir eğitim verilmesine rağmen medreselerin bu sıfatını kaybettiğini dile getirmiştir. İlmî bir müfredat yerine sadece dini ilimlerin yer aldığı bir müfredatla eğitim verildiğini ayrıca kız çocuklarının mektep ve medrese eğitimlerinden mahrum bırakıldığının altını çizmiştir.[331]

Abdurrauf Fıtrat'ın Türkistan'da eğitimin genel görünümü ve medreselerin yapısına ilişkin verdiği bilgilerin yanı sıra Sadreddin Aynî bu durumun 16. yüzyılın ortalarından itibaren geliştiğini iddia etmiştir. Bu duruma sebep olarak bahsi geçen dönemde müderris Mirzacan Şirazi'nin, Şeyh-ül Ulema olmasını gösterir. Aynî'ye göre Mirzacan Şirazi, medrese ve mekteplerin programlarından fenni bilimlere ilişkin dersleri çıkarmış bunun yerine yalnızca dini ilimlere yer vermiştir. Bu değişikliğin ardından medreseler yalnızca dini bilginin aktarıldığı bir yer haline dönüşmüştür.[332]

Mektep ve medreselerde söz konusu yapısal dönüşüm kadar halkın bu dönüşüm karşısında ne tür bir tavır takındığı da önemlidir. Özellikle Kırım ve Kazan çevresinde okulun manası dini eğitimin verildiği yer olarak kabul görmekte ve bilimsel bir eğitime önem verilmemektedir.[333] Ayrıca Rusya Türklerine hâkim olan bu durum ve genel itibariyle cehalet, İsmail Gaspıralı'nın deyimiyle, milleti adeta bir ceset haline dönüştürmüştür. Halkın büyük bölümü ne yeni fikirler öğrenmektedir ne de bunun için

[329] Taymas, *Kazan Türkleri*, 117.
[330] Adeeb Khalid, *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1998), 20.
[331] Abdurrauf Fıtrat, "Münazara", içinde *Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Reformu: Münzara ve Hind Seyyahının Kıssası*, edt. Seyfettin Erşahin (Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 57-92.
[332] Sadriddin Aynî, "Buxârâ İnqilâbı Üçün Materialler", içinde *Asarlar*, c. 1 (Tashkent: UzSRR Davlat Badiî Neşriyâtı, 1963), 9-10.
[333] Gaspıralı, "Bahçesaray Mektupları", 74.

kendilerinde bir heves bulunmaktadır. Sadece karnını doyurmak ve basit yaşamsal faaliyetleri gidermek için çalışan, fikri hiçbir yeniliğe ilgi duymayan bir halk görüntüsünün hâkim olduğu söylenebilir.[334]

Eğitimin mevcut vaziyetinin yanı sıra bir diğer önemli toplumsal mesele kadınların sosyoekonomik hakları hususudur. Dini yaşam ve eğitim gibi hususlarda halkın geneline hâkim olan kapalı zihniyet kadın hakları konusunda da görülmektedir. Ceditçilik hareketinin ortaya çıktığı dönemde kadınlar, baskı altına alınmış ve en temel haklarından mahrum bırakılmış durumdadır. Toplumsal, siyasi ve iktisadi alanlar başta olmak üzere hiçbir alanda söz hakkı dahi olmayan kadınların hakları, ilk defa Ceditçi düşünceyle dile getirilmiştir. İsmail Gaspıralı, Musa Cârullah ve Yusuf Akçura gibi çok sayıda düşünür bu dönemde gelişme önünde en büyük engellerden biri olarak kadınların mevcut vaziyetlerini göstermiştir.

İsmail Gaspıralı'nın Usul-ü Cedit okullarını açtığı dönemde kız çocuklarının eğitim hakkı elinden alınmış durumdadır. Bazı kadimci mollaların fetvaları neticesinde kız çocuklarına eğitim verilmesinin günah olduğu, okuma yazma bilmesinin onları büyük günahlara sürükleyeceği yönünde düşünceler toplumda zuhur etmiştir. Bu düşünceler daha ileriye giderek, okuma yazma bilen kız çocukları ve kadınların erkeklere aşk mektupları yazmasına yol açacağı düşüncesi ortaya çıkmış ve kadınların ilkokul çağından itibaren eğitimden mahrum bırakılmasına yol açmıştır.[335]

Nüfusun büyük bölümünde kız çocuklarının çoğunluğu eğitimden mahrumken yalnızca bazı seçkin ailelerin kız çocukları yükseköğretim düzeyinde eğitim alabilmiştir.[336] Ayrıca bazı ailelerin kız çocukları, mahallelerinde bulunan camilerdeki imamların eşlerinin evlerde verdiği temel okuma eğitimine katılabilmiştir.[337] Bunun yanı sıra yine kız çocukları çok küçük yaşlarda kendilerinden yaşça büyük erkeklerle zorla ve başlık parası karşılığında evlendirilmiştir. Bu durum yaygınlaşarak bir gelenek haline dönüşmüştür. Görüldüğü gibi çocukluk çağından itibaren cinsiyet temelinde ayrımcılığa maruz kalan kadınlar toplum tarafından baskılanmış, siyasi ve

[334] İsmail Gaspıralı, "Rusya Müslümanları", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri,* edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 83-84.
[335] İsmail Gaspıralı, "Tedris Meselesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları,* edt. Yavuz Akpınar, 2. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 123.
[336] Adilhan Adiloğlu, *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 32-33.
[337] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat,1998), 45.

iktisadi hakları elinden alınmıştır. Bunun yanı sıra medeni kanunlar çerçevesinde boşanma gibi haklar da kadınlar açısından söz konusu dahi olmamıştır. Boşanma hakkı dahi elinden alınmış kadınlar, yoksulluk ve sefalet içerisinde ömrünü geçirmek zorunda bırakılmıştır.[338]

Bunun yanı sıra toplumsal hayat ve çalışma hayatında kadınlarla ilgili olarak Ayaz İshakî kaleme aldığı eserlerinde bu konuya ışık tutacak bazı malumatlar vermektedir. Kırım ve Kazan çevresinde bazı kadınların küçük çaplı işletmelere sahip olduğunu ve ticaretle uğraştıklarını ifade etmiştir. Ayrıca işçi sınıfı içerisinde de kadınların bulunduğu bilgisini aktarmaktadır. Eserlerinde aktardığı bilgilere göre kadınlar şehirlerde daha çok ev hizmetlerinde ya da çizme ve kalpak gibi eşyaların üretildiği atölyelerde çalışmaktadırlar. Ancak bunlar toplumun geneline göre görece daha az bir kitleye tekabül etmektedir.[339]

İsmail Gaspıralı başta olmak üzere dönemin aydınlarının, 19. yüzyılda Rusya Türklerinde kadının toplumdaki yerine dair aktardığı izlenimlerinden de anlaşılacağı üzere kadınlar temel hak ve hürriyetlerinden yoksun bırakılmaktadır. Küçük yaşlarda başlık parası karşılığında evlendirilen kadın, aile içi yaşamda da gerek psikolojik gerekse fiziki şiddete maruz kalmaktadır.

Din, eğitim ve bilim gibi alanlarda Rusya Türklerinin içerisinde bulunduğu durum toplumsal olarak Ceditçi düşüncenin ve yenilik hareketlerinin ortaya çıkışını besleyen temel unsurlar olmuştur. Toplumda hâkim olan cehalet ve geri kalmışlık karşısında gerek bireysel düzeyde gerekse toplum düzeyinde hâkim olan fikri uyuşukluk, aydınlanma yanlısı Ceditçi düşünce iklimini meydana getirmiştir.

3.3.2. Siyasi Faktörler

Altın Orda Devleti'nin yıkılışının ardından asırlar boyunca Çarlık Rusya'sının işgali ve sömürgeci politikaları ile karşı karşıya kalan Rusya Türkleri genel itibariyle siyasi olarak bağımsızlıklarını yitirmiş vaziyettedir. 19. yüzyılda kısmî surette de olsa bağımsız olan hanlıklarda yöneticiler tarafından uygulanan politikalar yenilik hareketlerinin kaynağını oluşturmaktadır. Bir yandan Çarlık Rusya'sının izlediği

[338] İsmail Gaspıralı, "Zulüm Kaydan Geliyor?", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 339-52.
[339] Ahmet Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 156.

kolonyalist politikalar diğer yandan hanların birçok alanda izledikleri siyaset karşısında Ceditçi düşünce bağımsızlık yanlısı ve halkçı bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Ceditçi hareketi güçlendiren en önemli unsurlardan biri de han ve emirlerin içeride uyguladıkları baskıcı ve zorba rejimleridir. Ceditçi aydınların gayesi ise, demokratik bir cumhuriyet ekseninde şekillenen bir devlet yapısı kurmaktır.

Rusya Türklerinin farklı coğrafyalarda iç işlerinde bağımsız gibi görünen ancak dış işlerinde tamamen Çarlık Rusya'sına bağlı hanlık ve emirliklerinde hüküm süren yönetim anlayışı feodal sistemden farksızdır. Önceki yüzyılların devlet geleneğinden miras kalan âdem-i merkeziyetçi anlayış devam etmiştir. Ancak han veya emir mutlak gücün sahibi hiçbir zaman olamamıştır. Bir yandan Timur sonrası dönemde güçlenen kabileler arasındaki mücadeleler diğer yandan içeride farklı sınıfların güç yarışı bu devletlerde siyasi istikrarın sağlanmasını engellediği gibi merkezi bir otoritenin kurulamamasının başlıca nedenleri olmuştur.[340]

Ayrıca dini gruplar ve ulemanın devlet yönetiminde etkisi büyüktür. Örneğin 18. yüzyılda Taşkent'te yönetimde esas söz hakkı olan grup, ulemadır. Diğer yandan Han sadece ticaret kervanlarını bozkırda göçebelerin saldırılarından korumakla mükelleftir.[341] Bir mahkemede kadının kararına duyulan saygı ve itaat duygusu onun devleti temsil etmesinden değil dini unvanından dolayıdır. Bu nedenle bir kurumun ya da kişinin gücü sahip olduğu dini bilgi ekseriyetinde halk için önemlidir. Rütbeler ve unvanlar sadece statü ve otorite göstergesi olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde toplumsal hiyerarşide de zenginlik önemli bir gösterge olarak kabul edilmiştir. Devlet kadrolarına yapılan atamalar nepotizm ve sadakat çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Yöneticiler, özellikle yüksek ve kritik kadrolara kendilerine sadık kişileri atamışlardır. Devlet ve halk arasındaki iletişim ise zanaat loncalarının önde gelenleri tarafından sağlanmıştır.[342]

Ceditçi aydınlar, başta Buhara Emirliği olmak üzere Rusya Türklerinde devlet yönetimi hususunda hâkim olan bu genel yapıya karşı eleştiri yöneltmiştir. Buhara Emiri'nin Rusların etkisinde kalması ve bağımsız karar veremeyişi, ayrıca halk üzerindeki baskıcı uygulamaları gibi durumlar bu eleştirilerin temel noktasında yer

[340] Khalid, *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, 34-35.
[341] Bobodzhan Gafurovich Gafurova ve Boris Anatol'evich Litvinskii, "Istoriya i Kul'tura Naradov Sredney Azii", *Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostacnoy Literatury*, 1979, 148-60.
[342] Khalid, *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, 37-39.

almıştır. Bu dönemde Buhara'da yönetim iç işlerinde bağımsız olsa da Ruslar gerekli gördükleri zaman müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahalelerden bazıları Buhara halkının lehine de olmuştur. Örneğin Rusların müdahaleleri neticesinde insan haklarına aykırı bazı cezalar ve kölelik kaldırılmıştır. Ancak buna rağmen Buhara Emiri'nin despot yönetim anlayışı uzun bir süre hüküm sürmüştür.[343]

Sadreddin Ayni, Ceditçilerin faaliyetlerine yönelik yaptığı açıklamalarından birinde Ceditçilerin, Emir'in keyfi uygulamaları ve vergi politikalarındaki adaletsizliğe karşı mücadele verdiğini ifade etmiştir.[344] Ceditçi aydınlar Buhara'da emire her defasında reform konusunda bir baskı oluşturmuş olsa da Buhara Emiri talepleri reddetmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ise onun için bir avantaj olmuştur.[345] Bunun ardından reform taleplerinin artmasıyla birlikte Buhara Emiri Alim Han, Rusların da baskısıyla 30 Mart 1917 tarihinde "*Hürriyet Beyannamesi*" yayınlamış, Buharalı Ceditçi aydınlar 8 Nisan'da bir gösteri düzenlemiştir. Ceditçi aydınların en temel istekleri hürriyet olmuştur. Taşıdıkları pankartlarda basın hürriyeti ve eğitimde özgürlük gibi talepleri dile getirmişlerdir.[346]

Türkistan'ın diğer bölgelerindeki durum, Buhara Hanlığı'ndan farklı değildir. Hive Hanlığı'nda yönetim tarafından uygulanan vergi politikası halkta büyük bir huzursuzluğa yol açmıştır. Bunun üzerine Yomund Türkmenleri isyan başlatmış, Hanlık İsfendiyar Han'a geçmiştir. Ceditçi aydınların oluşturduğu Genç Hive hareketi bu süreçte güçlenerek yeni hanlık yönetimine reform taleplerini iletmiştir. Bu talepler doğrultusunda İsfendiyar, 5 Nisan 1917 yılında meşruti yönetime geçişi kabul eden bir beyanname yayınlamıştır.[347]

Görüldüğü üzere Ceditçi düşünceyi besleyen ve güçlenmesini sağlayan siyasi faktörlerin başında Çarlık işgalinin ardından varlığını kısmi bağımsızlık koşulları ile devam ettirmeye çalışan hanlıklarda mevcut yönetim anlayışı gelmektedir. Halka yönelik despot yönetim anlayışı, ağır vergiler ve temel hürriyetlerin kısıtlanması gibi durumlar Ceditçi düşüncenin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Bununla birlikte Ceditçiliğin siyasi bir programa kavuşmasını sağlamıştır.

---

[343] Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country* (London: Nielsen& Lydichf, 1911), 574.
[344] Sadriddin Aynî, *Qısqaca Tarzhiami Hâlim* (Tashkent: UzSRR Davlat Badiî Neşriyâtı, 1960), 73.
[345] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 56.
[346] Kocaoğlu, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", 24.
[347] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 54-55.

3.3.3. İktisadi Faktörler

Asırlar boyu başta İpek Yolu ticareti olmak üzere dünya ticaretinin hâkimi konumunda olan Türk Dünyası, ilk olarak Coğrafi Keşifler ile iktisadi anlamda bir yıkıntıya uğramıştır. Değişen ticaret yolları İpek Yolu ticaretinin önemini kaybetmesine yol açarken deniz ticaretinin gitgide artan önemi kapalı bir havza olan Türkistan'ın dünya ticaretinde payının azalmasına yol açmıştır. Bunlarla birlikte Rusya Türklerinin dünyada yaşanan sanayileşme sürecine vakıf olamaması ve bu yönde bir girişimin olmaması da iktisadi anlamda gerilemeyi hızlandırmıştır.

Dış kaynaklı etkilerin yanı sıra Çarlık işgaliyle birlikte idari olarak Rus hakimiyetine giren Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan aynı dönemde Çarlık Rusya tarafından bir sömürge haline dönüştürülmüştür. Hali hazırda dünyadaki iktisadi değişimlere ayak uyduramayan Rusya Türkleri iktisadi olarak ikinci büyük darbeyi almıştır. Ruslar bölgede pamuk üretimine önem vermesi ve sanayileşme yönünde adımlar atmış olmasına rağmen gelirin önemli bir bölümü yerli halka değil merkeze, yani Çarlık rejiminin eline geçmiştir. Rusların işgalin ardından bölgedeki egemenliklerini sağlamlaştırmak için uyguladıkları iskân politikaları ile en verimli arazilerin Rus köylülerin mülkiyetine verilmesi yerli halkın tarımsal üretimden elde edilen gelirdeki payının da azalmasına yol açmıştır. Her ne kadar diğer tarım ve hayvancılık faaliyetleri için bölge coğrafyası uygun olsa da Çarlık hükümeti pamuk üretimine ağırlık vermiş ve neredeyse bu ihtiyacın yarısına yakınını Türkistan pamuğu ile karşılamıştır.[348]

Türkistan ve diğer bölgelerde iktisadi açıdan bir diğer önemli sorun kooperatiflerin mevcut durumudur. Uluslararası alanda hiçbir ülke ile iş birliği yapmayan bu kuruluşlar, Moskova'ya bağlı olmuştur. Özellikle Özbekistan'daki kooperatifler, Moskova tarafından işgücünü sömürmek için bir araç haline dönüştürülmüştür.[349]

İşgal öncesi kötüleşen iktisadi koşullar, Çarlık Rusya'sının boyunduruğunda geçen yıllarda sömürgeci faaliyetlerin eklenmesiyle daha da kötüleşmiştir. Bu dönemde özellikle bazı ürün gruplarında dış ticaretin varlığı ve Ceditçi aydınlar aracılığıyla dış dünya ile olan etkileşim, Bolşevik devriminin ardından büyük ölçüde ortadan

[348] Mustafa Şahkuloğlu, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 247-56.
[349] Osman Kocaoğlu, "Türkistan'da Mesleki ve Sosyal Ahlâkın Durumu", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 288-89.

kalkmıştır. Çar rejiminin bölgeye yönelik sahip olduğu sömürgeci misyon, Sovyetler Birliği döneminde sosyalizm adı altında daha sistematik bir devamlılık göstermiştir.

Rusya Türklerinde en temel geçim kaynaklarından biri olan tarım konusunda özellikle Çarlık dönemi ile mukayese edildiğinde sulama gibi konularda Türkistan teknik bilgi açısından daha donanımlıdır. Öyle ki Ruslar Türkistan'ı ilk işgal ettiklerinde ilk defa yapay sulama kanallarını ve sistemlerini keşfetmiştir.[350] Ancak 20. yüzyılda dünyada üretimde yaşanan teknik gelişmelerin oldukça gerisindedir. Bu nedenle de üretim düzeyi sahip olduğu potansiyelin oldukça altında kalmaktadır.[351]

İsmail Gaspıralı'nın Dünya Müslümanlarına seslenmiş olduğu Müslümanlar Kongresi'nde yapmış olduğu konuşma Rusya Türklerinin genel iktisadi durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk olarak Rusya Türklerinin 20. yüzyıla girerken yerel düzeyde sanayileşmeden yoksun olduğunu ve var olan esnafların da durumunun yok olmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir. Ayrıca konuşmasında bankacılık başta olmak üzere finansal sistemin gelişmediğinden bahsetmektedir. Bir yandan deniz ticaretinin önemi artarken Rusya Türklerinin bu gelişme karşısında fikri olarak hareketsiz kaldığının ve gitgide iktisadi sistemden koptuğunun altını çizmiştir. Avrupa'da söz konusu yüzyıla kadar yaşanan bazı gelişmeler karşısında Rusya Türklerinin ne teknik ne de bilimsel anlamda bu gelişmelere ayak uyduramamasının, bu vaziyetin başlıca nedeni olduğunu düşünmektedir.[352]

Çarlık Rusya döneminde Tağıyev ailesi gibi birçok aile milli sermaye oluşumunda önemli bir rol oynamışsa da Bolşevik devriminden sonra sosyalist yönetim anlayışı Rusya Türklerinde özel teşebbüsleri engellemiş ve dolayısıyla milli sermaye oluşumunun da önüne geçilmiştir. Tüm bu durumlar karşısında Rusya Türkleri içinden çıkan birçok aydın gerek bağımsızlık gerekse Türk Birliği fikri için öncelikle iktisadi olarak bağımsız olmanın önemine vurgu yapmıştır.[353] Aynı şekilde İsmail Gaspıralı başta olmak üzere birçok Ceditçi aydın, iktisadi sorunların çözümü için uğraş

[350] Bartold, *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*, 17.
[351] Osman Kocaoğlu, "Bolşevikler ve Çiftçiler", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 305-8.
[352] İsmail Gaspıralı, "Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 405-10.
[353] Ahmed Zeki Velidi, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı 'Yerli'-"Rus Bakış Açıları" ve 'Aris-Semey Hattı'", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 258.

vermiştir.

Zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklara sahip Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan toprakları, Rus işgaline kadar Avrupa'ya nazaran teknik bilgi eksiklikleri ve dönemin koşullarına ayak uyduramamasından dolayı iktisadi olarak bir buhrana doğru ilerlemiştir. Rusların bölgeyi işgal etmesinin ardından kendi çıkarları doğrultusunda uyguladıkları sömürgeci politikalar, bölgenin gelişmesine büyük engel teşkil etmiştir. Her ne kadar Çarlık döneminin sonlarında tarım, ziraat ve sanayi gibi sektörlerde Rus girişimlerin aracılığıyla bir gelişme kaydedilmiş olsa da bunlar Rusya Türklerinin lehine olmamıştır. Bölgeden elde edilen refah ve kazancın büyük payı doğrudan Moskova'ya akmıştır.

3.4. İsmail Gaspıralı ve Ceditçi Düşünce

İsmail Gaspıralı, Ceditçi düşüncenin düşünsel önderlerinden biri olmakla beraber ve ömrünün sonuna dek Türk Dünyası'na hizmet etmeyi ideal olarak benimsemiş bir fikir insanıdır. 19. yüzyılda her manada geride kalmış Rusya Türklerinde aydınlanmayı başlatmak ve Türk İslam coğrafyasının yüksek medeniyet seviyesine ulaşmasını sağlamak için bir gelişme düşüncesi ortaya koymuştur. İçinde bulunduğu toplumun ihtiyaçlarını tespit eden ve buna çözüm bulan Gaspıralı, *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* düşüncesi ile Türk Dünyasının birliği için mücadele vermiştir. Aynı zamanda bu düşünceleri kendi zamanını aşarak günümüze kadar bir miras olarak ulaşmıştır.

İsmail Gaspıralı (İsmail Mirza Gasprinsky), 21 Mart 1851'de Bahçesaray'a bağlı Avcıköy'de dünyaya gelmiştir. Annesi, dönemin köklü ailelerinden Mirza Ailesinin kızı Fatma Sultan ve babası ise emekli Teğmen Mustafa Alioğlu Gaspirinsky'dir.[354] Babasının Akyar Muharebesi sırasında Bahçesaray'a yerleşmesi ile İsmail Gaspıralı'nın çocukluğunun ilk on yılı burada geçmiştir. Kırım Türklüğünün en önemli merkezi olan Bahçesaray, Gaspıralı'nın ilerleyen yıllarda fikirlerinin şekillenmesinde de önemli izler bırakmıştır. İsmail Gaspıralı, okuma yazma eğitimini Hacı İsmail Efendi adında bir muallimden öğrenmiş daha sonrasında Varonej şehrinde askeri mektepte eğitim hayatına devam etmiştir.[355]

---

[354] Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.5

[355] Cafer Seydahmet Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, edt. Ramazan Bakkal (İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları, 1996), 16; Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 27.

Buradaki eğitiminin ardından Moskova Askeri İdadisinde eğitim hayatına devam eden Gaspıralı hem Moskova şehirlerini hem de okullarını kendisine yabancı olarak görmüştür. Çünkü burada bulunduğu yıllar arasındaki dönem Moskova'da Panslavizm ve Rus Milliyetçiliğinin en yoğun yaşandığı dönemlerdir. Ayrıca Ruslar tarafından, Türklere karşı hem dini hem de milli bir adâvet beslenmektedir.[356] Bu durum Gaspıralı'nın milli ve dini hisleri üzerinde önemli tesirler bırakmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın eğitim hayatına devam ederken pazar günlerini Profesör İvan Katkov ile geçirmiştir. İvan Katkov ve ailesinden duyduğu Panslavizm ve Türklere karşı fikirleri Gaspıralı'nın aklında derin izler bırakmıştır. Ayrıca İvan Katkov sayesinde İsmail Gaspıralı, liberalizm ve Panslavizm gibi akımları tanıma fırsatı bulmuştur.[357] Gaspıralı, bir yandan da Rus gazetelerinden hem Dünya'da hem de Osmanlı'da yaşanan gelişmeleri yakından takip etmeye başlamıştır. Okulunun bitmesine bir yıl kala Girit'te 1867 yılında Osmanlı ordusuna karşı çıkan ayaklanmadan haberdar olmuş ve en yakın arkadaşı Mustafa Mirza'yla Osmanlı Ordusuna gönüllü asker olarak yazılmıştır. Ancak Odesa'da İstanbul'a gitmek için vapura binerken yakalanıp Bahçesaray'a gönderilmişlerdir. Moskova'daki eğitim hayatının bitmesine yol açan bu olay, aynı zamanda Gaspıralı'nın Türklük için verdiği ilk mücadele olmuştur.[358]

Osmanlı ordusuna yardım etmek için yaptığı hamle İsmail Gaspıralı'nın Moskova'daki eğitim hayatının bitmesine neden olmuştur. Bu olayın ardından 17 yaşındayken Kırım'ın en yüksek dereceye sahip medresesi olan Zincirli Medresesi'nde Rusça öğretmenliği yapmaya başlamıştır. Öğretmenlik yaptığı bu süre zarfında Şostof ailesine ait kütüphanede boş vakitlerinde Rus fikir akımları ve sosyalizme dair araştırmalar yapmıştır. Aynı zamanda dönemin önemli Rus gazetelerini okuyarak Rus siyasetini ve ekonomik gelişmeleri yakından takip etmiştir. 1869 yılına gelindiğinde İsmail Gaspıralı, Yalta'da bulunan Dereköy Mektebi'ne tayin edilmiştir. Burada iki yıl süren görevinin ardından Bahçesaray'a dönmüş ve Rusça eğitim vermeye devam etmiştir. Bahçesaray'da eğitim verdiği bu süreçte dönemin eğitim sistemindeki yanlışlıklar dikkatini çekmiş, medreselerde hâkim olan düşünce yapısını eleştirmeye başlamıştır. Bu durum kendisinin defalarca tehdit edilmesine ve sonrasında medreseyi

[356] Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, 16-17.
[357] Giray Saynur Bozkurt, *1905- 1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 56
[358] Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 5. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 95.

terk etmesine neden olmuştur.[359]

İsmail Gaspıralı 1871 yılında İstanbul'a giderek Türk zabiti olmayı düşünmüş, ancak bunun için iyi derecede Fransızca bilmesi gerektiğini bildiği için 1872 yılında Paris'e gitmiştir. Paris'te kaldığı yıllarda Avrupa medeniyetini tüm çıplaklığı ile görmüş ve fikri hareketliliklerini bizzat takip etmiştir. 1874 yılında İstanbul'a geçmiş ve memuriyet için uzun süre bekledikten sonra Kırım'a tekrar dönmüştür. İstanbul'da kaldığı sürede Osmanlı ile ilgili geniş ölçekli bilgi toplamış ve basın yayın faaliyetlerini incelemiştir. Yine bu dönemde ilk gazetecilik faaliyetlerine başlamıştır.[360]

1875 yılında Kırım'a dönen İsmail Gaspıralı, 1878 yılında Bahçesaray Belediye Başkanı Yardımcısı seçilmiştir. 1884 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Ayrıca Moskova, Paris, İstanbul ve Kırım'da geçirdiği sürede hem Kırım halkının hem de Türklerin problemlerini gözlemiş ve bunları duyurmak için faaliyete geçmeye karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda 1881 yılında Akmescit'te Tavrida adında Rusça yayınlanan gazetede "*Russkoe Musulmanstvo" (Rus Müslümanlığı)* başlığıyla yazılar yayınlamaya başlamıştır.[361]

İsmail Gaspıralı, fikirlerini daha açık bir şekilde ifade etme ve bunu yaparken de Türkçe yazma arzusuna sahip olmuştur. Çar hükümetine bu doğrultuda defalarca müracaatta bulunmasına rağmen hepsi reddedilmiştir. Hükümet tarafından izin alarak çıkardığı birkaç dergi bulunmaktadır. Bunlar 8 Mayıs 1881'de yayınlanmaya başlayan *"Tonguç"* ve 5 Ağustos 1882'de çıkardığı *"Mirat-ı Cedid"* dergileridir. Fakat fikirlerini geniş kitlelerle buluşturma ve Rusya Türklerini uyandırma gayesi için bunları yeterli görmemiştir. Gaspıralı'nın ısrarları ardından Çar hükümetinden bazı şartlar karşılığında gazete yayınlama izni almıştır. Çar rejimi, çıkarılan gazetenin aynı zamanda Rusça çevirisiyle yayınlanmasını talep etmiştir. Bunun nedeninin İsmail Gaspıralı'nın Rusya Türkleri arasında yaymak istediği fikirleri ve amacını takip etmek istemesi olduğu söylenebilir.[362]

İsmail Gaspıralı nihayet 10 Nisan 1882 yılında, Rusya Türklerinin milli uyanış

[359] Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, 21-22.
[360] Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 96.
[361] Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 13.
[362] Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993), 25-26.

hareketi olan Ceditçiliğin yayın organı haline dönüşecek Tercüman Gazetesi'nin ilk sayısını yayınlamıştır. Tercüman Gazetesi fikirlerini topluma ulaştırmayı hedefleyen Gaspıralı'nın temel amacı Rusya Türklerinin ilerlemesi ve gelişmesidir. Bu amaç doğrultusunda başta Rusya Türkleri olmak üzere İslam Dünyası'nın geri kalmışlığı karşısında dinî alana yönelik modern bir bakış açısının geliştirilmesi, kadın erkek eşitliği ve eğitim reformu gibi konulara ağırlık vermiştir.[363]

Tercüman'ın ilk sayılarında, Rusya Türklerinin Türkçe ve milli bir eğitim almaları gerektiğini vurgulamıştır. Medreselerin vahim durumunu dile getirmiş, çağın gerekliliğini karşılayamadığını ve bilimsel çerçeveden uzaklaştığını ifade etmiştir. Bu nedenle çocuklara küçük yaştan itibaren bilimsel bir eğitim verilmesi, ilim ve beceri kazandırılması fikriyle Kuzey Türkleri arasında Usul-ü Cedit fikri ortaya çıkmıştır. Akçura, Usul-ü Cedit kavramının Osmanlı topraklarında daha önce kullanıldığı ve Gaspıralı'nın buradaki yenilik hareketlerinden esinlenerek bu kavramı kullandığını ifade etmektedir.[364] Ayrıca Usul-ü Cedit fikri Gaspıralı ile birlikte yaygınlık göstermiş olsa da İdil-Ural sahasında ortaya çıkan ilk yenilik hareketlerinin de eğitimde yenilik düşüncesine sahip olduğu bilinmektedir. Gaspıralı'nın eğitimde yenileşme fikri kendinden önceki dönemde Mercânî, Hüseyin Feyizhanî ve Abdülhabir Müslimî gibi aydınlarda da mevcuttur. Ancak eğitimde yenileşme düşüncesini hayata geçiren ve Usul-ü Cedit kavramının kapsamını genişleten Gaspıralı olmuştur.[365]

İsmail Gaspıralı'nın eğitime verdiği önemi, Tercüman Gazetesi'nde yayınlamış olduğu makalelerde görmek mümkündür. "*Maarif*" başlığıyla 1883 yılının Nisan ayında yazdığı makalesinde şu ifadeleri kullanmıştır: *"Dünya'da şeref-i insaniyet maariften (bilgiden) ibarettir. Yoksa nisab-ı ilm (bilim sermayesi [olmayan]) veya tahsiline sâlik olmayan avamın (bilim öğrenme yoluna girmemiş cahilin) hevamdan (böceklerden) hiçbir farkı olamaz…"*[366] İnsanı diğer canlılardan ayıran şeyin eğitim olduğunu ifade eden Gaspıralı makalesinin devamında ise çağın önde gelen milletlerinin eğitim sayesinde ilerlediğini ve geri kalmış bir millet için de en büyük

[363] Edward James Lazzerini, Ismail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914 (Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Washington, 1973), 105-106.
[364] Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 100.
[365] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002), 41-44.
[366] İsmail Gaspıralı, "Maarif", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, çev. Yavuz Akpınar, 2. bs, c. 4 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 35.

çıkış yolunun eğitim olduğunu belirtmiştir.[367]

Eğitim ve bilimi gelişmenin temelinde gören İsmail Gaspıralı, 1884 yılında Bahçesaray'da Usul-ü Cedit mektebini açmıştır. Ayrıca yeni usulde eğitim veren okullarda okutulması için "*Hoca-i Sıbyân*" kitabını yazmıştır. Okulun açılmasına Bahçesaray ahalisi çok fazla rağbet göstermemiş ve sadece 12 öğrenci kayıt yaptırmıştır. İsmail Gaspıralı, eğitim faaliyetlerine başladıktan sonra yeni metot sayesinde 45 günde okuma-yazmayı öğretmiştir. Sağlanan bu başarı tüm Rusya Türkleri arasında yayılmaya başlamış ve çeşitli şehirlerden öğretmenler gelerek bu yöntemi öğrenmeye çalışmıştır.[368] Yaşanan bu gelişmelerin ardından Usul-ü Cedit okullarının sayısı günden güne artış göstermiştir. 1914 yılına gelindiğinde Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde açılan Usul-ü Cedit okullarının sayısı beş bini geçmiştir.[369]

Usul-ü Cedit okullarının açılması ve diğer bölgelere yayılmasının önünde bazı engeller oluşmuştur. Bu zorluklardan en önemlileri maddi ve fikri açıdan ortaya çıkmıştır. Dönemin Çarlık Rusya'sı, açılan bu okulların varlığından haberdar olmasına rağmen ilk dönemlerde herhangi bir şekilde engel olmamıştır. Ancak yönetim tarafından herhangi bir maddi destek de sağlanmamıştır. Bu noktada Rusya Türkleri içerisinde burjuva sınıfın katkısı oldukça büyüktür. Tatar ve Kafkasyalı ailelerden oluşan *Akçuralar, Tağıveyler ve Hüseyinov* gibi tüccar aileler yeni usulde eğitim veren okulların faaliyetlerine devam etmesi ve yaygınlaşması için gerekli sermayenin bir kısmını karşılamıştır. Bu aileler aynı zamanda ilerleyen yıllarda Ceditçilik fikrini destekleyerek milli uyanış hareketine katkıda bulunmuştur. Usul-ü Cedit okullarının ve yeni eğitim programının önündeki bir diğer engel gelenekçi grupların bu fikre karşı çıkmasıyla baş göstermiştir. Bazı kadimci mollalar Ceditçi aydınları, hükümet aleyhinde faaliyet yürüttüklerini belirterek hükümete şikayetlerde bulunmuştur. Ayrıca halka Usul-ü Cedit mekteplerinin Ruslaştırma amacı taşıdığını belirterek bu okullara gitmemeleri gerektiğini yaymıştır.[370]

İsmail Gaspıralı'nın Rusya Türkleri arasında Tercüman Gazetesi ve Usul-ü Cedit okulları ile başlattığı fikri hareketlenme kısa sürede geniş kitleler tarafından

[367] Gaspıralı, 36. ve Lazzerini, Ismail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914, 105-106.
[368] Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı*, 52-55.
[369] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 70.
[370] Taymas, *Kazan Türkleri*, 163-66.

benimsenmiş ve bir aydınlanma hareketi olarak Ceditçi düşünce ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca Tercüman Gazetesi'nde kaleme aldığı eserleri bir toplumun ilerleyebilmesi için gerekli olan gelişme programı niteliği taşımaktadır.

3.4.1. İdeal Devlet Anlayışı

İsmail Gaspıralı'nın Rusya Türkleri için çizdiği gelişme ve ilerleme programının içeriğine, Tercüman başta olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde kaleme aldığı yazılardan ve farklı kanallarla halka ulaştırmış olduğu roman ve hikayelerinden ulaşmak mümkündür. Gazete ve dergi yazılarında didaktik bir şekilde fikirlerini aktarırken; farklı edebi türlerle kaleme aldığı eserlerde ise, mesela yeri geldiğinde hayali bir toplum üzerinden siyasi ve iktisadi fikirlerini anlatmaktadır.

İsmail Gaspıralı'nın ilk dönem eserlerinde, bağımsız bir devlet ideali fikrine rastlamak mümkün değildir. Bunun yerine Rus idaresi altında Rusya Türklerinin yönetimi hakkında bazı hususlara yer vermiştir. Rusya Müslümanları başta olmak üzere birçok makalesinde Ruslar ve Türkler arasında bir uzlaşı olması gerektiği fikrini savunmuştur. Aynı zamanda Rusların Türk nüfusunun gelişmesi ve ilerlemesi hususunda katkıda bulunması gerektiği fikrini beyan etmiştir. Örneğin "*Bahçesaray Mektupları"* adlı eserinde Tatarların Ruslara olan yararı karşılığında Avrupa ilminin Tatarlar arasında yayılmasını sağlamanın Rusların bir borcu olduğunu düşünmüştür. Yine aynı makalesinin devamında Rusların Türk topraklarını bilinmeyen ve meçhul topraklar olarak gördüğü, belediye memurlarının, hakimlerin, muhtarların ve şehir meclis üyelerinin halk arasında yalnızca vergi toplayan ve sömüren birer aygıt olarak görüldüğünü belirtmiştir.[371]

Kısacası Rusların, Rusya Türkleri ile ilişkilerde vergi toplanmasından daha öteye gitmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Rus hükümetinin askeri ve asayiş işlerinden daha farklı bir misyona sahip olmasının gerekliliğini vurgulamıştır. İsmail Gaspıralı'ya göre Rusya Türkleri, Rus idare altında kaldığı sürece kanunen Rus vatandaşlarla eşit olmalı, bilimsel ve teknik gelişmelerden faydalanmalı, Rus yönetimi Rusya Türklerinin gelişmesi için çaba göstermelidir. Avrupa ve Asya arasında bir köprü oluşturarak boyunduruğu altında bulundurduğu Türklerin içinde bulundukları geri kalmışlık durumundan çıkmasına yardımcı olmalıdır. Eğer sadece hakimiyet

[371] Gaspıralı, "Bahçesaray Mektupları", 72-74.

odaklı bir tutum içerisinde bulunulursa Rusların Çin yönetiminden bir farkı olmayacağına yine Rusya Müslümanları isimli makalesinde yer vermiştir.[372]

İsmail Gaspıralı, Çarlık Rusya'sının uyguladığı baskı ve sansürden dolayı Tercüman Gazetesi'nin devamlılığını sağlayabilmek için temkinli davranmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Rusya Müslümanları ve Rus-Doğu Anlaşması başta olmak üzere ilk yazılarında fikirlerini alenen ortaya koymamış, stratejik bir şekilde davranarak kapalı bir üslupla yazmıştır. Ayrıca yine bu eserlerde Rus kanunlarına ve yönetimine saygısını ve bağlılığını defalarca vurgulamıştır. Bunun nedeni Rus sansürünün, yayınlarına engel olmasının önüne geçmektir. İsmail Gaspıralı'nın takındığı bu üslup yine de İlminski gibi Panslavist Rus aydınları rahatsız etmiş ve Türkçülük yapmakla suçlanmıştır.[373] İsmail Gaspıralı'ya yönelik suçlamalar bununla kalmamıştır. Özellikle 1905 yılı öncesi kaleme aldığı eserlerindeki temkinli tavrı, Rus ajanlığı ile suçlanmasına dahi neden olmuştur. Rus misyonerlerden para alarak İslam'ı yıkmak için çalışan bir Rus yanlısı olduğuna dair düşüncelere sahip kitlelerin de saldırısına maruz kalmıştır.[374]

Tüm bunların ardından İsmail Gaspıralı'nın kaleme aldığı "*Gündoğdu*" hikayesi devlet ve yönetim şekline ilişkin fikirlerine ışık tutmaktadır. İsmail Gaspıralı'nın bu hikayesinde aktararak istediği fikirlerden en önemlisi devletin ve milletin birbirinden kopuk olmaması gerektiğidir. Milletin halini ve mevcut durumunu bilmeyen yönetimler ya da daha özel düzeyde aydın kesimler hiçbir zaman başarıya ulaşamaz. Kısacası yalnızca milletini yakından tanıyan kadrolar, millete en iyi şekilde hizmet verebilir. Devlet kadrolarında bulunan kişilerin yalnızca bilgili ve liyakatli kişiler olması yetmez. Bunun yanı sıra bu kadroların bilgisini ve ilmini halka hizmet için kullanması gerekir. Bu düşüncelerinden *millet için devlet* anlayışının hâkim olduğunu söylemek mümkündür.[375]

Bir diğer önemli eseri olan "*Darürrahat Müslümanları"* adlı romanında da benzer fikirdedir. Bu romanda bir devletin zengin sayılabilmesi için milletin refahının yüksek olması gerektiğini, milletin refah ve zenginliğinin de iyi bir yönetimle olabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte zanaat, sanayi ve gayretin bir milletin zenginliği için

[372] Gaspıralı, "Rusya Müslümanları", 78-88.
[373] Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri Fikri Eserleri*, 19-20.
[374] Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, 59-62.
[375] İsmail Gaspıralı, "Gündoğdu", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikâyeleri*, edt. Yavuz Akpınar, 7. bs, c. 1 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 411-55.

önemli unsurlar olduğunu düşündüğü bu eserde görülebilir. Aynı zamanda yine bu romanda adaletsiz ve bilgisiz devlet yöneticilerinin varlığı çöküşün nedeni olarak işlenmiştir.[376]

İsmail Gaspıralı'nın siyasi görüşlerine ulaşılabilecek *"Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene"*, *"Sosyalizm yaki Mezheb-i İştirakiyyûn"* ve *"Mezheb-i İştirakiyyûn"* adlı makalelerinde liberalizm ve sosyalizm hakkında düşüncelerine yer vermiştir. İsmail Gaspıralı özellikle liberal düşünceyi fayda felsefesi ekseninde eleştirmiştir.[377] Bir yönetim şekli olarak sosyalizm ideolojisinin Rusya Türklerine ve hatta İslamiyet'e uygun olmadığını ifade etmiştir. Sosyalizmin sunduğu eşitlik düşüncesinin İslamiyet'te var olan adalet ve hakkaniyet ile aynı anlamı taşımadığını savunmuştur.[378] Gaspıralı'ya sosyalizmin sahip olduğu bu düşünce yerine toplumun adalet ve hakkaniyet ilkeleri ile yönetilmesi gerekir. Diğer yandan belli bir grubun çıkarına hizmet eden bir yönetim anlayışına da sahip değildir. Belli bir grubun gelişmesi yerine toplumu oluşturan tüm fertlerin topyekûn refaha kavuşması ve toplumun gelişmesine önem verilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. İsmail Gaspıralı sosyalizme ilişkin eleştirilerini noktalarken her anlamda milli bir yönetimin varlığına dikkat çekmiştir. Batı taklitçiliği başta olmak üzere içi boş ve herhangi bir başarıya ulaştırmayacak söylemler yerine, bir milleti yöntem olarak örnek almak gerekirse bunun Japonlar olabileceğini söylemiştir.[379]

İsmail Gaspıralı'nın ulaşılan eserlerinden elde edilen bilgiler ışığında ideal devlet ve yönetim anlayışının temelinde adalet kavramının yer aldığı vurgulanabilir. Ayrıca bir devletin millet için var olması gerektiğini, milletinden kopuk ve onun sorunlarını görmeyen devletlerin başarılı bir yönetim teşkil edemeyeceğini defaatle belirtmiştir. En üst kurumdan en alt kuruma kadar yönetimde bulunanların ne kadar liyakatli ya da bilgili olursa olsun millete hizmet edilmediği sürece bunun bir öneminin olmadığını ifade etmiştir. Devletin zenginliği için önce milletin zenginliğinin gerektiğini, bunun için de iyi bir yönetimin şart olduğunu savunmuştur. Ayrıca 20. yüzyılın iki önemli fraksiyonu olan liberalizm ve sosyalizm karşısında eleştirel bir tavır ortaya koymuştur.

---

[376] İsmail Gaspıralı, "Darürrahat Müslümanları", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri*, edt. Yavuz Akpınar, 7. bs, c. 1 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 189,209.
[377] İsmail Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 166-71.
[378] İsmail Gaspıralı, "Sosyalizm Yaki Mezheb-i İştirakiyyûn", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 176.
[379] İsmail Gaspıralı, "Mezheb-i İştirakiyyûn", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri,* edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 180-209.

Rusya Türkleri için sınırlarını çizdiği bir yönetim anlayışında iki düşünceye de yer vermemiştir.

3.4.2. Toplumsal ve Ekonomik Düzen

İsmail Gaspıralı, Tercüman Gazetesi'nde yayınladığı makalelerinden roman ve hikayelerine varana kadar birçok eserinde her manada Rusya Türklerinin ilerlemesi ve gelişmesi hususundaki fikirlerine yer vermiştir. İsmail Gaspıralı'nın en büyük ideallerinden biri Rusya Türklerinin cehaletten hızlı bir şekilde kurtularak toplumsal gelişmeyi sağlayabilmesi olmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın idealindeki toplumsal düzen hakkında bilgilere öncelikle ütopik bir tarzda kaleme aldığı Darürrahat Müslümanları adlı romanından ulaşılabilir. İsmail Gaspıralı bu romanında Endülüs'te dünyanın geri kalanından gizlenen Müslüman bir ülkeyi anlatmaktadır. Frengistan Mektupları adlı romanının baş karakteri Molla Abbas'ın Endülüs şehrinde karşılaştığı bu ülke eğitimden, topluma, iktisattan siyasete varana kadar Gaspıralı'nın hayalini kurduğu bir toplumsal düzeni okuyucuya aktarmaktadır. Darürrahat Müslümanlarının ülkesi Rusya Türklerinin aksine her manada gelişmişlik göstergesine sahiptir. Kadın ve erkekler bilimsel eğitim almış, ülkede bilim ve teknik en yüksek seviyeye ulaşmıştır.

İsmail Gaspıralı bu romanında öncelikle, bireylerin her birinde ilerleme ve gelişme duygusunun olması gerektiğini ancak bu şekilde toplumun kalkınabileceğini vurgulamıştır. Bilim, sanayi ve hüner sayesinde devletler ve toplumların yükselebileceğini ileri sürmüştür. Gerek fert gerekse toplum düzeyinde ahlakın her alanda gelişmesi ilerlemeye yardımcı olacak önemli bir unsur olarak ele alınmıştır. Kibir, tembellik, düşmanlık, gamsızlık gibi hisler hem milleti hem de devleti yok edebilecek hisler olarak işlenmiştir.[380]

Darürrahat Müslümanları'nda okuyucuya gelişme ve buna uygun toplumsal düzenin inşası için gerekli olan hususları; akıl, gayret, beceri, fenni ve dini alanlarda bilimsel bir eğitim, adil bir yönetim, toplumsal yaşam başta olmak üzere cinsiyete dayalı eşitsizliğin olmadığı adil bir yaşayış şekli olarak sıralamaktadır. Ayrıca Tanrı'nın kullarına verdiği en büyük nimet akıldır. Çünkü Gaspıralı'ya göre aklın kullanılması ile aşılmaz denizler aşılır, buluşlar ve icatlar yapılır. Birçok hastalığa ilaç bulunur. Akıl

[380] Gaspıralı, "Darürrahat Müslümanları", 209.

bilgi ve güçlü bir uzmanlaşma demektir. Aynı zamanda insan ve toplumun saadetinin kaynağıdır.[381]

Diğer yandan Gaspıralı'nın fikir dünyasına göre bilimsel bir eğitim anlayışı toplumun her alanda uzmanlaşmasını sağlar. Teknik bilgiye ancak eğitim sayesinde ulaşılır. Bu sayede tarımdan sanayiye her alanda teknik bilgi sahibi olan bir halk, iktisadi olarak ilerleyebilir ve toplumsal refahı arttırabilir.[382] Bir toplumun ve devletin eğitim ve bilimden uzaklaşması yok olması demektir. Milletin geleceğini mahveden şey cehalettir. Bilgisizlik ve cehalet aynı zamanda düşmanın işgalini kolaylaştırır.[383] Bununla birlikte Batı sanayi, ticaret ve gücün sahibidir bu yüzden de dünyanın en ileri milletleridir. Ancak maişet ve medeniyet anlamında eksiktir. Bu nedenle batı yalnızca bilimsel gelişmeler gibi iyi yönlerde takip edilmeli ve asla taklit edilmemelidir.[384]

Toplumu oluşturan fertlerin büyük çoğunluğunun öz faydaları dışında hiçbir düşünce ile meşgul olmamasını eleştirmiştir. Dünyaya gelen bir insanın yalnızca kendi için yaşamasını medeniyet eksiliği ve zulüm olarak tanımlamıştır. Bireysel çıkarlar ve fayda konusunda John Stuart Mill felsefesini eleştiren Gaspıralı, bu felsefeyi benimseme hususunda şunu ifade etmiştir:

> *"Boğaz davası ve matkuub-ı nefsî (boğaz kavgası ve nefsin istekleri) üzere teşkil eden maişet (oluşan yaşam biçimi) ve oldukça heyet (bütün bir cemiyet, toplum), suret-i hayvaniyede (hayvanlara yakışır bir tarzda) bulunmaz da ne olur?"*[385]

Yalnızca kendi çıkarlarını ve nefsini düşünen insanların yaşamını hayvanlardan farksız gören Gaspıralı, şunları ilave etmektedir:

> *"İnsanların birbirleriyle muamelede (davranışlarında) fayda ve faydadan evvel gözetecek bir şey yok mu imiş? Vardır! Bu da "hakkaniyet"tir (hak ve adalete uygunluk; doğruluk)!"*[386]

Faydacılık yerine hakkaniyeti işaret eden Gaspıralı hak ve adalet üzerine inşa edilmiş

[381] Gaspıralı, 222.
[382] Gaspıralı, 224.
[383] Gaspıralı, 243.
[384] Gaspıralı, 247.
[385] Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", 167.
[386] Gaspıralı, 170.

bir medeniyetin her bakımdan üstün olabileceğini ifade etmiştir.

Gaspıralı'ya göre Rusya Türkleri için yeni kurulacak toplumsal düzenin temelinde adalet yer almalıdır. Ayrıca bu konuda toplumun en büyük sermayesini İslamiyet ve Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an olarak görmüştür. Faiz, zekât, emek, gayret, ahlak, mülkiyet, toprak, sermaye ve fert gibi hususlarda Kur'an'da yer alan hükümlerin öncülük etmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Hatta bu konuya ilişkin olarak şu sözleri sarf etmiştir:

> *"Sermaye, mülk, kesp ve kâr hakkındaki kavaid-i Kur'aniye (Kuran hükümleri) Avrupaca esas hukuk ve âhlak tutabilmiş (olsa) idi sosyalist efkâr-ı müdhişelerine (müthiş sosyalist düşüncelerine) heman yer kalmaz idi. Çünkü az mı, çok mu herkes mülkten, sermayeden ve sa'iyeden (emeğinden) istifade eder idi. Servete esir, faize ömrü bir hizmetçi olmaz idi. Ve bunca nahoşluğa meydan açılmaz (hoşnutsuzluğa imkân verilmez) idi!"*[387]

Bu sözlerinden anlaşıldığı üzere İsmail Gaspıralı toplumsal düzen ve iktisadi olarak İslamiyet'in temel alınması gerektiğini savunmuştur.

Bunlara ek olarak Avrupa'ya karşı toplumsal ve bireysel tutumun birebir taklitçi şekilde olmaması gerektiğini savunmuştur. Kâmil bir tutum içerisinde, Avrupa'dan alınacak şeylerin ne olduğu bilinmeli ne işe yarayacağı analiz edilmeli ve en önemlisi vicdan ve adalet sınırları içerisinde olup olmadığına bakılmalıdır. Bunun yanı sıra Avrupa'nın bilim ve teknikte örnek alınması gerektiğini ve bu hususlardaki gelişmelerin takip edilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Ancak gelişme ve ilerleme hususunda Avrupa modelinin eleştiri ve akıl süzgeçlerinden geçmeden birebir taklit edilmemesi gerektiğinin de altını çizmiştir. Rusya Türkleri ve hatta tüm İslam ülkelerinin bağımsız bir ilerleme yolu çizmesi gerektiğini dile getirmiştir.[388]

Avrupa'nın liberal ve kapitalist yolunu eleştiren Gaspıralı, toplumsal ve ekonomik olarak benimsenecek modelde sosyalizm düşüncesinin de olmadığını vurgulamıştır. Öncelikli olarak bir toplumun, sosyalizmin eşitliğini değil hakkaniyet ve adaletin benimsemesinin gerektiğinden bahsetmiştir. Rusya Türkleri için oluşturulacak toplumsal ve iktisadi düzende, Gaspıralı'ya göre her iki fraksiyon da tehlikeli

[387] Gaspıralı, 171.
[388] Gaspıralı, 173.

görüldüğü için yer almamalıdır. Yeni toplumun ve ekonomik düzenin temelleri adalet temellerinde oluşturulmalıdır.

3.4.3. Kadın Hakları ve Hürriyeti Meselesi

Rusya Türklerinde kadın hakları meselesi İsmail Gaspıralı ve diğer Ceditçi aydınların öncülüğünde önemli bir konu olarak incelenmiştir. İsmail Gaspıralı, başta kız çocuklarının eğitim hakkı olmak üzere Rusya Türklerinde kadınların her bakımdan hak ve hürriyetlerine kavuşmaları adına büyük bir fikri mücadele başlatmıştır. Ayrıca Tercüman Gazetesi'nde yayınladığı eserlerinde dile getirdiği kadın hakları meselesinde daha sonrasında kadınlara özgü bir dergi yayınlanmasına öncülük etmiş ve kadınların sosyal hakları bağlamında faaliyetlerin artmasını teşvik etmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın kadın hak ve hürriyetleri meselesinde ilk faaliyetleri arasında *Alem-i Nisvan Dergisi* yer almaktadır. Kızı Şefika Gaspıralı'ya yönetimini devretmiş olduğu bu dergi kadınlara özel bir dergi olarak yayın hayatına başlamıştır. Derginin tıp, hukuk, toplumsal yaşam ve edebiyat başta olmak üzere çeşitli alanlarda kadınlara özel yayınlar yaptığı bilinmektedir. Ayrıca diğer ülkelerdeki kadın hareketleri de derginin öncelikli konuları arasında yer almıştır. Rusya'da Türk kadını bilinçlendirmek ve kendi hak arayışına katılmasına sağlamak için çıkarılan dergi daha sonrasında Rusya'da Türk kadın hareketinin başlamasına öncülük etmiştir. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ilk hak arayışlarından örgütlü kadın hakları mücadelesine kadar hareketin öncü ismi olmuştur.[389]

19. yüzyıl sonlarında her türlü haktan yoksun bırakılmış kadınların durumu, şüphesiz İsmail Gaspıralı'nın çözüme kavuşması gerektiğini düşündüğü en büyük problemlerin başında yer almaktadır. Tercüman Gazetesi'nde "*Kadınlar*", "*Zulüm Kaydan Geliyor?*" ve "*İnsaf Edelim*" adlarıyla kaleme aldığı üç makalesinde kadınların karşılaştıkları güçlükleri ve bu durum karşısında neler yapılması gerektiğine dair fikirlerini açıkça ifade etmiştir. İlk olarak "Kadınlar" makalesinin başlangıcında kadınların toplumdaki yerini ve toplumsal gelişme için ne denli önemli olduğunu vurgulamak adına şu fikirleri kaleme almıştır:

> *"Bundan böyle âlemi insaniyetin (insanlığın) yarısı kadınlar olduğu halde maişet, rahat, saadet ve mesudiyet-i insaniye nazarlarında (insan mutluluğu*

[389] Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı*, 94-97.

açısından) kadınların ne kadar ehemiyetli (önemli) oldukları anlaşılıyor. Eğer kadınların fena olduğuna hükmedilirse, yarım dünya fena olduğuna hükmedilmiş olur. Vakıan (gerçekten de) bir şehrin, vilayetin, cemaatin yaki (veyahut) milletin kadınları cahile ise nısf-ı cemaat ve nısf-ı ümmet (toplumun ve ümmetin yarısı) cahil olması lazım geliyor."[390]

İsmail Gaspıralı için kadınlar, nicel anlamda nüfusun yarısını oluşturmakla kalmayıp bir milletin gelişmesi için gerekli olan beşerî gücün de yarısını oluşturmaktadır. Bu nedenle kadınların dahil olmadığı bir gelişme ve ilerleme fikrinin başarıya ulaşması mümkün değildir. Aynı şekilde Kadınların cahil kalmaya mahkûm edildiği bir toplumun ilerlemesinden söz edilemez. Yazıya aktardığı bu düşüncelerden yola çıkarak Gaspıralı, bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesi için önce kadınların mevcut toplumsal sorunlarının çözüme kavuşması gerektiğini ifade etmektedir.

İsmail Gaspıralı, söz konusu dönemde aile içi roller dikkate alındığında bir çocuğun yetiştirilmesinden kadınlar sorumlu tutulduğu için kadınları bir neslin mimarları olarak görmüştür. Yine *"Kadın"* makalesinde, *"İki İmam"* başlığıyla kısa bir hikâye şeklinde yazdığı metinde kadınların cahil bırakıldığı bir toplumda yetişen nesillerinden ilimden bîhaber kalacağını, eğer kadınlar eğitimden mahrum bırakılmazsa ilmî anlamda donanımlı bir nesil inşa edileceği fikrini savunmuştur. Bu düşüncesini "*atanın ilmi özüne ananın ilmi nesline*" sözü ile vurgulamıştır.[391]

Tüm bunlarla birlikte kadınların İslam inancından dolayı içinde bulundukları duruma düştüğünü savunan çevrelere karşı ise İslamiyet öncesinde kız ve kadın çocuklarının durumunu aktarmış, ardından kadın haklarının İslamiyet ile birlikte güvence altına alındığını ortaya koymuştur. Erkeklerin, evli oldukları kadınları koruması, şiddet uygulamaması ve diğer haklarından mahrum bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir. Kadınların zorla evlendirilmesinin Şer'i ve nizami hukukta yer almadığını savunmuştur. Kadınların mal ve mülk konusunda tam yetkiye sahip olduğunu, para ya da taşınmaz mülklerinin idaresinde kocası ve babası başta olmak üzere kan bağı bulunan erkeklerin söz sahibi olamayacağının altını çizmiştir. Aynı şekilde kadının varlıklarını istediği gibi satma, ticaretini yapma ve miras bırakma hakkı vardır.[392]

[390] İsmail Gaspıralı, "Kadınlar", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 321.
[391] Gaspıralı, 336-38.
[392] Gaspıralı, 330-32.

Eğitim hususunda ise nasıl ki erkeklerin çocukluktan yetişkinliğe kadar özgür iradesiyle hareket etme hakkı varsa aynı durumun kadınlar için de geçerli olduğundan bahseder. Çalışma konusunda işsizlik ve tembelliğin kadınlara da haram olduğunu, mübah görülen her işte kadının çalışmasına engel olacak hiçbir durum olmadığını belirtir. İslamiyet kadına örtünmesi konusunda bazı emirlerde bulunmuştur fakat bu durum çalışması, eğitim görmesi ve haklarını kullanması yönünde bir engel olarak düşünülmemelidir. Çünkü kadınların hiçbir durumu bunlar önünde bir engel oluşturamaz. Ayrıca Gaspıralı, toplumda kadınların erkeklerle aynı yerde bulunmaması ve örtünme hususunda aşırılıkların ortaya çıkması tamamen toplumun cehaletinden kaynaklı olduğunu ifade etmiştir. Bu durumların hiçbirinin İslamiyet'le bağdaşmadığı gibi kadınları, hurafeleri İslami kurallar gibi uygulayarak toplumsal hayatın dışında tutmanın İslamiyet'le alakası olmadığını savunmuştur.[393]

Gaspıralı, zina gibi toplumsal ahlakı zedeleyen davranışlarda ise kadın ve erkeklerin eşit derecede cezalandırılması gerektiğini düşünmüştür. Zina işleyen bir kadının aynı durumdaki bir erkekten daha fazla ceza almasının da Şer'i veya nizami hukukla ilişkisi olmadığını belirtmiştir. Kadınlara yönelik işlenen taciz veya tecavüz gibi suçların karşılığında da en ağır cezaların verilmesinin en doğru usul olduğunu ifade etmiştir.[394]

Tüm bunların yanı sıra *"Zulüm Kaydan Geliyor?"* adıyla yayınladığı eserinde kadınların toplumda en sık karşılaştığı sorunları dile getirmiştir. Bu eserden yola çıkarak dönemde en büyük sorunlarından birinin çok eşlilik ve kadınlara boşanma hakkının verilemeyişi olduğu söylenebilir. İsmail Gaspıralı, bazı erkeklerin evlendikleri kadınla boşanmadan bırakıp kaçtıklarını ve bu kadınların geride sefalete mahkûm bırakıldığını ifade etmiştir. Böyle bir sorunla karşılaşan kadının boşanmak için başvurduğunda ise dinen kadın boşanamaz bahanesiyle talebinin reddedildiğini aktarmıştır. Diğer yandan boşanmayı talep eden kadınların, evli oldukları erkekler tarafından kendilerine para vermesi karşılığında boşanmayı kabul edecekleri gibi sorunların da varlığına dikkat çekmiştir. En önemlisi erkeklerin üç veya dört kadınla evlenerek, bu kadınları bir eve hapsettiğini ve ömrünün sonuna kadar şiddet uyguladıklarının altını çizmektedir.[395]

Kadınların ve kız çocuklarının içinde bulundukları bu durumların ne Kur'an ne de

[393] Gaspıralı, 332.
[394] Gaspıralı, 333.
[395] Gaspıralı, "Zulüm Kaydan Geliyor?", 340-41.

insaniyetle bir ilgisi olmadığını belirten Gaspıralı, toplumsal düzeyde kadınların hak ettikleri konuma kavuşmalarının ve cinsiyetler arasındaki bu ayrımcılığın son bularak adaletin tesis edilmesinin gerektiğini savunmuştur.[396]

Toplumda kadınların haklarının ve itibarlarının korunmasının çağın alimlerinin baş vazifesi olduğunu dile getiren Gaspıralı, öncelikle kadınların nikah konusunda yaşadıkları mağduriyetin çözülmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun için kadının haklarının koruma altına alındığı ve her türlü mağduriyetten koruyacak şekilde şartlı nikahın uygulanmaya başlaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca kadınların zalimlerin elinde biçare oluşunun ne namusa ne de İslam adaletine sığmayacağını açıkça ifade etmiştir.[397]

İsmail Gaspıralı, kadın haklarına verdiği önemi, romanlarında ve hikayelerinde de yansıtmaktadır. Bu romanlardan ilki "*Kadınlar Ülkesi*" ismiyle 1890 ve 1891 yılları arasında tamamladığı eseridir. İronik sûrette kadınların durumunu ortaya koymaya çalıştığı Kadınlar Ülkesi ismini verdiği hayali ülkede kadın ve erkek ilişkileri 19. ve 20. yüzyılın Türk İslam dünyasından oldukça farklıdır. Romanda bahsi geçen ülkede, kadınlar üç veya dört erkekle evlenebilir. Evden çıkamayan erkeklerden biri çocuk bakmakla, biri ev işlerini yapmakla ve bir diğeri de elbise dikmekle yükümlüdür. Ayrıca dışarı çıkmak zorunda kaldıklarında peçe ile yüzlerini örtmeleri gerekir. Askerler ve yöneticiler kadınlardan oluştuğu gibi tüm iş kollarında yalnızca kadınlar çalışır. Aynı zamanda Kadınlar Ülkesinin hükümdarı olan Malika'nın sarayında esir erkeklerden oluşan harem vardır.[398]

Kadınlar Ülkesi adlı eserde Rusya Türkleri ve hatta diğer Türk ve İslam ülkelerinde kadınlar mevcut durumunun ne denli vahim olduğunu göstermektedir. Kadınların temel hak ve hürriyetlerden dahi yoksun kaldığı Rusya Türklerinin aksine Kadın Ülkesi'nde erkekler bu durum içerisindedir. Bu sayede özellikle erkekler tarafından kadınlara yapılan zulüm ve baskının idrak edilmesini amaçlamıştır.

Kadın Ülkesi'nde yarattığı kadın ve erkek ilişkilerinin ardından İsmail Gaspıralı diğer bir eseri olan "*Arslan Kız*" romanı ile yeni bir kadın tiplemesi yaratmıştır. Bu defa Gülcemal karakteri ile ülkesi için mücadele veren, eğitimli ve cesur bir kadın

[396] Gaspıralı, 342.
[397] Gaspıralı, 350-51.
[398] İsmail Gaspıralı, "Kadınlar Ülkesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri*, edt. Yavuz Akpınar, 7. bs, c. 1, 4 c. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 314-51.

okuyucuya aktarılır. Şeyh İzzet Ata'nın kızı Gülcemal, Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesinde yer alan Üçturfan'da yaşar. Bu şehir Çin ve Kalmuk güçleri tarafından kuşatılmıştır. Gülcemal'in düşman tehlikesi ile karşı karşıya kalan halkını kurtarmak için harekete geçmesi gerekir. Bunun için meclise girer ve bir konuşma yapar. Konuşmasının ardından Kaşgar'a doğru yola çıkan Gülcemal, türlü zorlukların ardından Çin istilasına karşı topraklarının kurtarılmasını sağlar. Ayrıca Gülcemal, eğitimli bir kadın olduğu gibi savaş sanatları konusunda da bir erkekten daha fazla bilgiye sahiptir. İsmail Gaspıralı'nın yarattığı Gülcemal karakteri adeta bir milli kahramanlık örneğidir.[399]

İsmail Gaspıralı'nın bu iki eserinin yanı sıra Frengistan Mektupları'nda Jozefina ve Margarita ve Darürrahat Müslümanları'nda Feride Banu gibi kadın karakterlere de yer vermiştir. Batı kadınını temsilen eserlerinde yer alan Jozefina ve Margarita karakterleri eğitimli ve fikir sahibi kadınlardır. Molla Abbas karakterinin Avrupa macerasında ona rehberlik etmişlerdir.[400] Buna karşılık olarak ütopik bir toplum kurgusunun yer aldığı Darürrahat Müslümanları'nda yer alan Feride Banu karakteri ise Müslüman kadınını teslim eder. Feride Banu, Avrupalı kadınlar gibi en iyi şekilde eğitim almış, zekasını kullanabilen ve marifet dolu bir kadın karakterdir.[401] Bunların yanı sıra bir diğer önemli eseri olan Gün Doğdu'da ise anneleri toplumun mimarı olarak görmesine ilişkin fikrinin adeta bir tezahürü ortaya çıkmıştır. Gün Doğdu romanının baş karakteri Danyal Bey ve annesi arasındaki ilişkiye vurgu yapan Gaspıralı, Danyal Bey'in milli hislerinin, Türk milliyetçiliği fikrinin ve millete hizmet düşüncelerinin oluşmasında annesinin olumlu etkilerini ustalıkla tasvir etmiştir.[402]

İsmail Gaspıralı ütopik ve distopik tarzda kaleme aldığı romanlarının birçoğunda kadın karakterlere yer vermiştir. Bu kadın karakter tipolojileri her zaman eğitimli ve yüksek bilgi sahibi kadınlardır. İsmail Gaspıralı böylelikle yaratmak istediği ideal toplumsal düzen içerisinde kadının toplumsal konumunun ne yönde olacağına dair ipuçları vermiştir.

Gaspıralı'nın hem makaleleri hem de roman ve hikayelerinden anlaşılacağı üzere

[399] İsmail Gaspıralı, "Arslan Kız", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri*, edt. Yavuz Akpınar, 7. bs, c. 1 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 370-410.
[400] İsmail Gaspıralı, "Frengistan Mektupları", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri*, edt. Yavuz Akpınar, 7. bs, c. 1 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 93-180.
[401] Gaspıralı, "Darürrahat Müslümanları".
[402] Gaspıralı, "Gündoğdu".

Ceditçi düşüncenin üzerine eğildiği en önemli meselelerden biri kadın haklarıdır. İsmail Gaspıralı için Rusya Türklerinde kadınların sorunları çözüme kavuşturulmadığı sürece gelişme sağlanamayacaktır. Bu nedenle eğitimden siyasi hayata varana kadar kadınların haklarına saygı duyulmalı ve kadınlar bu haklardan mahrum bırakılmamalıdır. Kadınlar en yüksek eğitim düzeyine sahip olmalı ve toplumun gelişmesinde aktif rol almalıdır. Çünkü sosyoekonomik gelişmenin itici kuvveti kadınlardır. Bir ülkenin gelişme sürecinde kadınların yok sayılması söz konusu dahildir. Gaspıralı bu fikir doğrultusunda hareket etmiş ve kadın haklarına ilişkin sorunların çözülmesi için mücadele vermiştir. İleriki bölümlerde de görüleceği üzere Gaspıralı'nın başlattığı bu mücadele daha sonraki yıllarda kadınların hak ve hürriyet mücadelesinin başlangıcı olacaktır.

3.4.4. Dilde, Fikirde, İşte Birlik

Dilde, Fikirde, İşte Birlik ideali Türkler arasında dil, edebiyat, siyaset, iktisat ve diğer tüm alanlarda birliği öngören bir düsturdur.[403] İsmail Gaspıralı, bu düstur ekseninde Türkler arasında kabileciliğin son bulması ve Kırgız, Özbek, Tatar veya Çuvaş gibi ayrılıklar yerine Türklük etrafından tüm milletin birleşmesini hedeflemiştir. Bu sayede her sahada Türklerin dirayetli ve kuvvetli bir şekilde varlık gösterebileceğini savunmuştur.[404] Ayrıca bu konuya ilişkin olarak *"Refiklerime Açık Mektup"* ismiyle Tercüman Gazetesi'nde yayınladığı bir yazısında Rusya Türklerinin kim olduğuna dair soruya cevaben Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Başkurt veya Kumuk gibi cevapların verilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Böyle bir ayrımın bir vücudu parçalamak ile aynı olduğunu söylemektedir. Çünkü bu milletler gerek kültürel gerekse bilimsel olarak Türk'tür. Gaspıralı'nın bu konuyla ilgili kendi ifadeleri ise aynen şu şekildedir:

> *"... Hâlbuki Rusların bir miktarına Katsap, bir miktarına Hahol (Ukraynalı), bir miktarına Belorus (Beyaz Rus) ve bir miktarına Kazak[405] denilse de cümlesi fennen ve hâlen (hepsi bilimsel ve kültürel olarak) "Rus" oldukları gibi bizlerde umumen (genel olarak, hepimiz) Türk oğlu Türkleriz. Yirmi milyonu, yirmi isim ile yirmiye münkasim eden (bölen) isimleri taşlayıp (bırakıp) "Kazan Türkleri", Kırım ve Kafkas Türkleri", İran Anadolu, Dala, Fergana,*

[403] Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 105.
[404] Kırımer, *Gaspıralı İsmail Bey*, 78.
[405] Kazak kelimesi Don-Kuban (Krasnodar) bölgesindeki Ortodoks topluluk için kullanılmıştır. Kazak Türkleri ile isim benzerliği bulunsa da burada belirtilen kavim Türkler değildir. Burada Kazak ismi Cossack/Kossak/Kozak yerine kullanılmıştır.

Sibirya, Kaşgar, Maveraünnehir, Hokant Türkleri nam-ı hakikisi ile (gerçek adıyla) söylemek ve yazmak âdet edilse olmaz mı?"[406]

Görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı, Türklerin boy ve kabilelere göre ayrı bir millet gibi gösterilmesine bunun umum Türklüğünü parçalamasından dolayı karşı çıkmıştır.

İsmail Gaspıralı'nın, Dilde, Fikirde, İşte Birlik ideali bir slogan olarak 1912 yılından itibaren Tercüman Gazetesinin kapağında yer almaya başlamıştır. Ancak fikirsel alt yapısını ise Gaspıralı 1905 yılından sonra açıklamaya başlamıştır.[407] Tercüman'da yayınlamış olduğu makalelerinde Türkler arasında birliğin nasıl sağlanacağına ve bu birliğin neden önemli olduğuna dair fikirlerini izah etmiştir. Bu makalelerden yola çıkılarak Gaspıralı'nın Dilde, Fikirde, İşte Birlik düşüncesi belli aşamalara sahip bir program olarak düşünülebilir.

Gaspıralı, tam manayla her sahada birliğin sağlanabilmesi için önce dilde birliğin sağlanması gerektiğine inanmaktadır.[408] Tüm Türk Dünyasında birliği sağlayacak olan dile verdiği öneme *"Can yaki Dil Meselesi"* ve *"Til Bahsi"* gibi makalelerinden ulaşmak mümkündür. Tercüman Gazetesi'nde 1906 yılında yayınlanan Til Bahsi'nde Rusya Türklerinin esaretten kurtulmasının dahi ilk şartlarından birinin dilde birlik olduğunun altını çizmiştir.[409] Diğer yandan "*Til ve Lisan Senesi*" isim makalesinde de bu konuya ilişkin olarak şunları kaleme almıştır: *"Yaşasın Millet! Yaşayacaktır bu millet; çünkü anladı ki lisan ve til birliği, fikir ve edebiyat birliğini mucip olup (gerektirip) bu ise iş, amel ve hareket birliğini doğurup bais-i necat (kurtuluş sebebi) olacaktır*."[410] Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı için dil birliği, Rusya Türkleri ve tüm esir Türkler için bir kurtuluş yolu olmakla birlikte fikirde ve işte birlik için de ilk adımdır.

Rusya Türkleri arasında dil ayrılığına ilişkin Rusya'da yayınlanan *"Rusiya Gazetesi",* Duma'da yer alan Türk vekiller arasında dil birliğinin sağlanamamasından dolayı

---

[406] İsmail Gaspıralı, "Refiklerime Açık Mektup", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 114-15.
[407] İsmail Gaspıralı, "Can yaki Dil Meselesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 122.
[408] İsmail Gaspıralı, "Lisan Meselesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 75.
[409] İsmail Gaspıralı, "Til Bahsi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 95.
[410] İsmail Gaspıralı, "Til ve Lisan Senesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 103.

Rusça konuşmasını ve bu duruma Tercüman Gazetesi'nin öfkelenmesinin gülünç bir hadise olduğu şeklinde haber yapmıştır. Bunun üzerine Gaspıralı Tercüman Gazetesi'nde cevaben Türk şivelerinin birbirinden tamamen kopuk olmadığını ve Rusça başta olmak üzere yabancı dil bilmenin önemli olduğunu söylemiştir. Ayrıca vekillerin Türkçe konuşmakta zorlanmalarının bir sorun olduğunu yineleyerek Türk dünyasında bu sorunu ortadan kaldırmak için *"genel ulusal dil eğitimi"* programının gerektiğini belirtmiştir.[411]

Türkler arasındaki iş birliğinin ilk adımı olan dil birliğinin nasıl sağlanacağı hususunda İsmail Gaspıralı bir program hazırlamıştır. O'nun dilde birlikten kastettiği en önemli şey tüm Türk dünyasında her kesimden insanın rahatlıkla anlayıp konuşabileceği ve okuyabileceği bir Türk dili inşasıdır.[412] Ortak Türk dili için öncelikle yabancı kelimelerin Türkçe karşılıklarının bulunması ve karşılığı olmayanların da Türkçe kurallarına uygun biçimde dile yerleşmesi gerekir. Özellikle yerel şivelerde bulunan kaba kelimeler ise İstanbul Türkçesine uygun biçimde dönüştürülmelidir. Bunun yanı sıra edebi ve bilimsel eserler başta olmak üzere tüm metinlerde kullanılan dilin sadeleştirilmesi gerekir. Bu sayede bu metinler herkes tarafından kolaylıkla okunup anlaşılır hale gelebilecektir.[413]

Dilde birlik için İsmail Gaspıralı'nın sunduğu bu fikirler kısa sürede Rusya Türkleri ve Osmanlı içerisinde karşılığını bulmuştur. Ortak yazı dili ve ortak bir Türkçe konusunda tartışmalar başlamış, özellikle 1905 yılının ardından dergi ve gazetelerin önemli bir kısmı ortak bir yazı dili ekseninde yayınlanmaya başlamıştır. Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda da dilde sadeleşme gibi konularda önemli gelişmeler yaşandığı bilinmektedir.[414]

Dilde birliğin sağlanmasının ardından ikinci aşama ise fikirde birliktir. İsmail Gaspıralı için fikirde birlik, ilk adımda Rusya Türklerinin daha sonrasında ise tüm Türk Dünyası'nın gelişme ve ilerleme için ortak bir ülkü etrafında birleşmesidir. Bunun için Tercüman Gazetesi ve Usul-ü Cedit okullarını birer araç olarak görmüştür. Ancak ilerleyen dönemde bunlar birer araç olmaktan çıkarak bir sonuç haline

[411] İsmail Gaspıralı, "'Rusiya' Gazetesine Cevap", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 109-10.
[412] Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, 49.
[413] İsmail Gaspıralı, "Dil Sadeliği", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, c. 3 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 36.
[414] Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî Islahatçılık ve Ceditçilik*, 192.

gelmiştir.[415] Aynı ortak payede onlarca yeni gazete ve dergi yayın hayatına başlamış ve Usul-ü Cedit okullarının sayısı Rusya Türkleri arasında hızla yayılmıştır.

Gaspıralı tarafından dilde ve fikirde birliğin ardından üçüncü ve son aşama ise işte birlik olarak tasarlanmıştır. İşte birlik fikirde birlikte olduğu gibi ilk başta Rus esareti altında bulunan Türklerin ve ardından tüm Türk Dünyasının ortak hareket etmesini öngörmektedir. Bu ortak gayenin en temel amacı Rusya Türklerinin birleşerek milletin sorun ve ihtiyaçlarını belirleyerek çözüm üretmektir.[416] Bunun için üç önemli kanal vardır. Bunlar okullar, basın ve yayın organları ve millete hizmet edecek kuruluşlardır.[417] İsmail Gaspıralı özellikle millete hizmet edecek cemiyet ve kuruluşlar hakkında şunları ifade etmektedir:

> *"Bundan böyle her vilayette, hatta her uyezdide (kazada) millet işçilerini cem' etmeli, cemiyet-i mahsusa heyetine koyup (özel kuruluş oluşturulup) yalnız söylenmeğe değil, işlemeğe başlamalı. Bunun için her uyezdide nizamen (kazada kanunen) "terakkiyûn (ilerleme, kalkınma) cemiyetleri" tesis ve teşkil etmeli (kurulmalı ve oluşturulmalı)."*[418]

Bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere bölgesel kalkınmayı gerçekleştirmek ve böylece Rusya Türklerinin topyekûn ilerleme ve gelişme yolunda adım atmasını sağlamak için öncelikle cemiyetlerin kurulmasını hedeflemiştir. Bu fikir doğrultusunda Hasan Bey Melikzâde Zerdabi, 1872 yılında bir Cemiyet-i Hayriye açmayı başarmış ve farklı cemiyetlerin oluşturulmasına da vesile olmuştur.[419]

İsmail Gaspıralı 1905 ihtilalinin ardından sağlanan birtakım haklar ve oluşan özgürlük ortamında "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" idealini açıkça ifade etmiştir. 1912 yılından sonra ise Tercüman Gazetesi'nin her sayısında kapak sayfasında bir slogan olarak yer vermiştir. Ayrıca yalnızca bununla kalmamış, bu ideal uğruna faaliyet göstermiştir.

İsmail Gaspıralı, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şuuru için öncelikle kabileciliğin Türklük

---

[415] Gerhard v. Mende, "Ismail Bey Gasprinski: Zur nationalen Bewegung der Rußlandtürken", *Osteuropa* 1, sy 10 (1934): 43.
[416] İsmail Gaspıralı, "Zamanımız Meseleleri", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikrî Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 364.
[417] Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, 105.
[418] İsmail Gaspıralı, "Oldu mu Daha İş Var mı?", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 396.
[419] Şengül Hablemitoğlu ve Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, (Ankra: Ajans Türk Matbaacılık, 1998), 84.

bilincine ve ülküsüne zarar verdiği için son bulmasını hedeflemiştir. Bunun için Kazak, Kırgız, Tatar veya Özbek gibi ifadelerin kullanılmamasını ifade etmiştir. Bunun ardından tüm Türk coğrafyalarında her kesimin rahatlıkla anlayabileceği ortak bir Türk dili oluşturulması, bu dille milli bir eğitim programının oluşturulmasının gerekliliğini savunmuştur. Dilde birliğin ardından ilerleme ve gelişme başta olmak üzere her saha da Türk Dünyası'nın ortak bilinç ve ülküye sahip olarak fikirde birliği sağlamaya çalışmıştır. Son olarak dil ve fikir birliğini sağlayan Türklerin tüm faaliyetlerinde ortaklığını öngören işte birliğin gerçekleştirilmesini amaçlamıştır.

İsmail Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin Rus esaretinden kurtuluşundan her alanda gelişmiş bir millet olma gayesine varana kadar birçok hususta düstur edindiği Dilde, Fikirde, İşte Birlik düşüncesi 1905 İhtilali'nin ardından Rusya Türkleri arasında ilk sonuçlarını vermeye başlamış, hatta Bolşevik Devriminin hemen ardından kısa ömürlü de olsa Ceditçi aydınlar tarafından kurulan halk cumhuriyetlerinin de temelinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Ceditçi düşüncenin yansımalarında da bu düstur ve şuurun neticesi olarak birçok faaliyetin varlığından söz edilebilir.

3.5. Türk Dünyası'nda Ceditçi Düşünce

19. yüzyılın sonlarında İdil-Ural sahasında başlayan fikri hareketlilik kısa bir süre sonra Türk Dünyası'nın farklı bölgelerinde de etkilerini göstermiştir. Basın-yayın faaliyetleri artış göstermiş ve yeni usulde eğitim veren okulların sayısı hızla artmıştır.

Ceditçi düşüncenin Türkistan'da ilk olarak yine eğitim sahasında ortaya çıktığı görülmektedir. Ceditçiliğin Türkistan'daki önemli merkezlerinden Buhara'da eğitim sistemini eleştiren ilk aydınlardan Ahmed Mahzun Dâniş özellikle Buhara'da bulunan medreselerin eğitimde çağın gerisinde kaldığını ve ortaya çıkan bozuklukları dile getirmiştir.[420] Eğitim sahasında ilk eleştirilerin yükselmesinin ardından mevcut sisteme karşı ortaya çıkan hoşnutsuzluklar, İsmail Gaspıralı'nın ve İTC'nin İstanbul'daki faaliyetleri gibi etkenlerle birlikte günden güne reform ihtiyacını artırmıştır.[421]

Eğitimde yenileşmenin bir diğer örneği İshakhan İbret tarafından ortaya konuşmuştur. Türkistan'ın ilk matbaacılarından biri olan İshakhan İbret 1886 yılında Törekorgan'da yeni usulde eğitim vermeyi amaçladığı bir okul açmıştır. Ancak 1887 yılında bu okul

[420] Aynî, "Buxârâ İnqilâbı Üçün Materialler", 196-97.
[421] Kocaoğlu, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", 18-19.

yönetim tarafından kapatılmıştır. Buna rağmen İshakhan İbret faaliyetlerini sürdürmüş, bir matbaa açmış ve bu matbaada çeşitli yayınların basılmasını sağlamıştır. 1917 ihtilalinin ardından tekrar okul açma girişimine devam etmiş ve 1919 yılında Özbek kadınlarının eğitim alabileceği bir okul açmıştır.[422] Buhara'da ise ilk Usul-ü Cedit okulu 1901 yılında Münevver Kâri tarafından açılmıştır. Buhara'da eğitim alanında yapılan bu ilk girişimin ardından yeni usulde eğitim veren okulların sayısı hızla artış göstermiştir.[423]

Eğitim alanında yaşanan gelişmelerin ardından Türkistanlı Ceditçi aydınlar edebi eserler ve basın yayın organları ile faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu dönemde Tercüman Gazetesi'nin ardından Türkistan'da çok sayıda dergi ve gazetenin yayın hayatına başladığı bilinmektedir. Ayrıca tiyatro ve şiir gibi edebi türlerde eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin büyük bir bölümünde sanat toplum içindir anlayışı ile hareket eden Ceditçi aydınlar, toplumsal konulara değinmiş ve Ceditçi düşünceyi eserlerinde göstermiştir. İlave olarak 20. yüzyılın ilk dönemlerinde Türkistan'da çıkan gazete ve dergilerden önemli olanlar; Turan Gazetesi, Ülfet Gazetesi, Azat Gazetesi, Vakit Gazetesi, Seda-i Türkistan, Uluğ Türkistan, Yaş Türkistan Dergisi, Mirât Dergisi, Ayna Dergisi ve Molla Nasriddin Dergisi olarak sıralanabilir.[424] Bu gazete ve dergilerin temel amacı Rusya Türklerinin hak ve hukuk arayışlarının sesi olmak, sosyoekonomik sorunları dile getirmek ve her sahada tam bağımsız Türkistan fikri için mücadele vermektir.[425]

Türkistan'ın kadim şehirlerinden Buhara ve Hive Ceditçi düşüncenin önemli merkezlerinden olmuştur. Öncelikli olarak Buhara'da Ceditçi düşüncenin gelişimi irdelendiğinde Abdurrauf Fıtrat, Abdullah Avlani, Abdülhamit Çolpan, Hoca Muin, Ubeydullah Hoca, Sadreddin Ayni, Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudi, Feyzullah Hocayev ve Osman Hoca gibi önemli şahsiyetler ön plana çıkmaktadır.

Türkistan'da Ceditçilik akımının en güçlü ve en aktif bölgelerinden biri Buhara Emirliği olmuştur. Abdurrauf Fıtrat önderliğinde Buharalı Ceditçiler, emirin tüm baskı ve engellemelerine rağmen sosyoekonomik reform mücadelesi vermişlerdir. Türkistanlı Ceditçi aydınlardan Osman Hoca ve Sadreddin Ayni gibi önemli isimler

[422] Ulugbek Dolimov, "Ishaqxon Ibrat", *Sharq Yulduzi* 4, sy 59 (1990): 141-44.
[423] Andican, *Cididizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 24.
[424] İzzetullah Zeki, *Türkistan Ceditçileri* (Konya: Çizgi kitapevi, 2019).
[425] Begali Kâsımov, *Milli Uyanış*, çev. Fatma Açık (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), 48-55.

gerek Buhara'da gerekse yurtdışında Türkistanlı gençlerin eğitim alabilmelerini sağlamak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlilerinden birisi 1908 yılında *"Terbiye-i Etfal"* adıyla Buhara'da kurulan cemiyettir. Bunun yanı sıra 1909 yılında İstanbul'da *"Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi*" adında bir cemiyet daha kurulmuştur. Gizli bir şekilde kurulan cemiyet sayesinde Buhara'dan Türkiye'ye yirmi beş öğrencinin eğitim için gönderilmesi sağlanmıştır.[426] Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi Nizamnamesi'nde de açıkça belirtildiği üzere kurulan bu cemiyet yalnızca eğitimin yayılması ve yeni okulların açılabilmesi amacına hizmet etmiştir.[427] Ayrıca diğer kanallarla birlikte bu cemiyet İTC ve Jön Türkler ile Türkistan'ın temasını sağlamıştır. Öyle ki Hive ve Buhara'da ortaya çıkan Ceditçi düşünce taraftarları Yaş Hiveliler (Genç Hiveliler) ve Yaş Buharalılar (Genç Buharalılar) şeklinde kendilerini isimlendirmiştir.[428]

Türkistan'da Ceditçi düşünce Buhara ve Hive çevresiyle sınırlı kalmamıştır. Günümüz sınırları ile Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Doğu Türkistan'da bu fikri hareketin etkilerinden bahsetmek mümkündür. İlk olarak Türkmenistan'da Ceditçi harekete bakıldığından özellikle farklı ülkelerde eğitim alan aydınlar hareketin içerisinde yer almıştır. Türkmenistan'da özellikle eğitim alanında uzun yıllar hizmet veren Alışbeg Aliyev, Muhammedkulu Atabayev, Gümüşeli Börüyev, Muhammed Geldiyev, Allahkulu Karahanov, Abdullah Gelenov, Berdi Kerbabayer, Orazmehmet Vefayev, Abdulhakim Kulmuhammedov, Moladurdu Annagdıçoğlu, Muhammedkılıç Biçare, Allahberdi Hocaniyazoğlu, Mollamurt ve Karaca Burunov gibi isimler Türkmen Ceditçi aydınlar arasında sıralanabilir.[429] Bunun yanı sıra yerli medreselerde eğitim gören Süphanberdi Övezberdioğlu Körmolla ve Durdu Kılıç gibi alimler de Türkmenistan'da Cedidizm hareketinin içerisinde yer alanlar arasındadır. Türkistan'ın genelinde olduğu gibi Türkmen Ceditçiler de İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'da yer alan yazılarından etkilenmiş ve toplumsal ilerlemenin yollarını aramıştır. Türkmen Ceditçilerden Muhammed Geldiyev, yayınlamış olduğu bir makalesinde *"Türk çocuklarına fikir ve düşünce veren büyük üstadımız Gaspirskiy"* diyerek İsmail

[426] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 24.
[427] Timur Kocaoğlu, "Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyeti Nizamnamesi", içinde *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, edt. Timur Kocaoğlu, 2. bs (Harlem, Hollanda: UZNED, 2018), 467-84.
[428] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 24.
[429] Muratgeldi Söyegov, Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tesbitler ve Yeni Malûmatlar *Bilig Dergisi*, sayı 7, Güz 1998, s. 112-121

Gaspıralı'ya minnettarlıklarından söz etmiştir.[430]

Kırgız topraklarında Cedidizm hareketinin ilk yansımaları yine ilk Usul-i Cedit okulunun açılmasıyla paralellik göstermiştir. Kırgızistan'da ilk Usul-i Cedit okulu 1898 yılında Tokmak şehrinde açılmış[431] ve birçok Tatar eğitimci bu okulda görev yapmıştır. Kırgızistan'da, Türkistan coğrafyasının iç kesimlerine göre Ceditçi düşünce daha geç hâkim olsa da kısa bir zaman içerisinde hızlı bir şekilde yükselmiştir. Diğer bölgelerde olduğu gibi Kırgızistan'da da Ceditçi düşünce eğitimde yenileşme hareketi olarak başlamıştır. Ayrıca İdil-Ural bölgesinde çıkan Ceditçi gazete ve dergilerde eserlerini yayınlamışlardır.[432]

Kırgızlar arasında eğitimde başlayan bu hareketlilik yine Türkistan'ın geri kalanında olduğu gibi sosyoekonomik bir boyut kazanmıştır. Ayrıca Kazak aydın Mirjakıp Dulatov'un "*Uyan Kazak"* şiiri Kırgızları da etkileyerek reformist ve anti-sömürgeci hareketlerin ivme kazanmasını sağlamıştır.[433] Kırgızistan'da Ceditçiliğin önemli siması olan Moldoke İşenaali Arabayev, Ceditçiliğin Kırgızlar arasında yayılmasını sağladığı gibi milli dilde eğitim için mücadele vermiştir. Aynı zamanda Kırgız Türkçesi'nin bir yazı dili olması için gerekli temeli oluşturmuştur. Bununla birlikte yeni usulde eğitim veren okulların Kırgız topraklarında açılmasını sağlamış, Türkler arasında milli birliğin sağlanması başta olmak üzere Ceditçi hareket içerisinde aktif rol oynamıştır.[434]

Kazak bozkırlarında Ceditçi düşüncenin gelişimi yine diğer bölgelerde olduğu gibi eğitimde modernleşme düşüncesiyle birlikte görülür. Kazak toplumunun önde gelen aydınları İsmail Gaspıralı'nın programını oluşturduğu yeni metotta eğitim ve basın yayın faaliyetleri ile toplumsal uyanışın gerçekleşmesi için mücadele vermiştir. Kazaklar arasında bu mücadelenin ilk simaları arasında şüphesiz Abay Kunanbay ve İbrahim Altınsarin gösterilebilir. Abay Kunanbay Kazaklar arasında yaygınlaşan cehaletin en önemli sorun olduğunu dile getirirken[435] İbrahim Altınsarin Kazaklarda

[430] Muhammed Geldiyev, *Türkmenistan Gazetesi*, 5 Ocak 1926
[431] Tümen Somuncuoğlu, 19. Asrın Sonu ve 20. Asır Başlarında İdil Boyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(2), 2008, s.87-101
[432] Ayida Kubatova, *Kırgızistan'da Ceditçilik Hareketi*, (Ankara: Bengü Yayınları, 2018), 39,67,76.
[433] Ayida Kubatova, *Kırgızistan'da Ceditçilik Hareketi*, Bengü Yayınları, Ankara, 2012, s.155
[434] Ebubekir Güngör, *Bokırda Bir Ceditçi Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013).
[435] Ekrem Ayan, *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler* (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017), 110-11.

eğitim alanında mücadelenin ilk örneklerini vermiştir.[436] Kazaklar arasındaki bu uyanıştan ve milli hareketlerden rahatsız olan Ruslar, Rus etkisini artırmak ve oluşan milli düşüncenin etkisini kırmak için farklı politikalar izlemiştir. Bu dönemde bu durumun en belirgin örneği Rus misyonerlerin kadimci mollalar ile iş birliği yapmasıdır. Yeni usulde ve bilimsel içeriğe sahip eğitim kurumlarının haram olduğu düşüncesi halka dayatılmaya çalışılmıştır. Fenni ve dünyevi ilimlerin öğretilmesinin tehlikeli olduğu düşüncesini yayarak Rus misyonerler ve Kadimci mollalar Ceditçi düşüncenin toplum üzerinde etkisini yok etmeyi amaçlamıştır.[437]

Kazaklar arasında ilerleyen yıllarda eğitimde modernleşme düşüncesi daha kapsamlı bir fikrî harekete dönüşmüştür. Kazaklar Türkler arasında ayrılıkçı düşünceleri filizlendirmeye çalışanların aksine Kazak halkının Türklüğün ayrılmaz bir parçası olduğunu savunmuş ve Ceditçi düşünce vasıtasıyla Kazak toplumunda uyanışın gerçekleşeceğine inanmışlardır.[438] Mirjakıp Duvlatulı, Ahmed Baytursun, Alihan Bökeyhan ve Mustafa Çokay gibi Kazak aydınlar sayesinde, Ceditçilik sadece eğitim ve kültür sahasında etkili olmayıp siyasi, sosyal ve iktisadi yönleri de bulunan bir toplumsal hareket olarak Kazaklar arasında etkisini göstermiştir.

Ceditçi düşüncenin en önemli merkezlerinden bir diğeri Kafkasya'dır. Azerbaycan'da eğitimde modernleşme düşüncesi ve toplumda eğitimin yaygınlaşmasına ilişkin ilk fikirler 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Abbasgulu Ağa Bakıhanov (1794-1847), Mirza Şefi Vazeh (1804-1852) ve Mirza Fethali Ahundov (1812-1847) eğitim alanında yenilikçi fikirleri ile ön plana çıkan isimlerdir.[439] Ayrıca Azerbaycan'da Seyyid Alim Şirvani de mevcut eğitim sistemi karşısında yenilikçi fikirleri ile bilinen önemli alimlerden bir diğeridir. Ayrıca 1869-1870 yılları arasında Şamahı'da yeni usulde eğitim veren bir özel okul açmıştır.[440]

Bunun yanı sıra toplumsal uyanışın ve milli hareketlerin en önemli aracı olan dergi ve gazete gibi basın yayın organlarının Azerbaycan'da önemli bir konuma sahip olduğu

---

[436] Martha Brill Olcott, *The Kazakhs*, 2. bs (Standford, California: Hoover Instituion Press, 1995), 106.
[437] A. Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri**"**, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 3-4, Temmuz-Aralık 1966, s. 95-194
[438] Emin Özdemir, Kazak Kültürel Hayatında Tatarların Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi, *Bilig Dergisi*, Sayı 48, Kış 2009, s. 157-176
[439] Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012), 56.
[440] Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Indetity in a Muslim Community (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 25-26; Yavuz Akpınar, "Seyyid Azim Şirvânî", içinde TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türk Diyanet Vakfı, 2009).

bilinmektedir. Ceditçi düşünce etkisi ile bu dönemde Azerbaycan'da çok sayıda dergi ve gazete yayın hayatına başlamıştır. Öyle ki Farsça etkisi altında kalan Azerbaycan Türkçesinin sadeleşerek anlaşılır bir hal alması yine bu dergi ve gazeteler sayesinde olduğu bilinmektedir.[441]

Azerbaycan'da gerek Ceditçilik gerekse basın yayın faaliyetleri konusunda öne çıkan isim Hasanbey Melikzâde Zerdâbî'dir. Azerbaycanlı Ceditçiler arasında bulunan Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, Rusya'da ilk Türk gazetesini çıkarmış ve Rusların başta Azerbaycan olmak üzere Kafkasya'da yürüttüğü sömürgeci politikayı anlatarak halkın aydınlanması için mücadele vermiştir. Ekinçi adıyla yayınlanan gazetesi, 1878'de çıkan Osmanlı-Rus savaşında Türkler lehine yayın yaptığı için kapatılmıştır.[442] Bir diğer önemli yayın organı ise 1879 yılında "Ziya" (Ziyayi-Qafqaziyyə) olarak yayına çıkan Azerbaycan milli matbuatında önemli bir yere sahip olan gazetedir.[443]

Azerbaycan'da Cedidizme öncülük eden diğer isimler ise Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Ali Merdan Topçubaşı gibi isimlerdir. Bu isimler başta olmak üzere Azerbaycanlı aydınlar İsmail Gaspıralı'yla birlikte eş zamanlı olarak önemli faaliyetler içerisinde bulunmuşlardır. Ayrıca Türkiye'de Türkçülük akımı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önemli katkıları bulunmaktadır.

Ceditçi düşüncenin en önemli gelişim sahası elbette İdil-Ural bölgesidir. Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı döneme ilk etkilerin görüldüğü bölgede, basın-yayın, eğitim ve siyasi alanlarda çeşitli faaliyetlerin görüldüğünü söylemek mümkündür. Yine İdil-Ural bölgesinde sosyalizm gibi farklı siyasi ve iktisadi düşüncelerle birlikte Ceditçi düşüncenin farklı formlarının oluştuğu bilinmektedir.

İdil-Ural havzasında Ceditçi düşüncenin en önemli merkezlerinden bir diğeri Kazan olduğu söylenebilir. Eğitim ve basın yayın faaliyetlerinin yanı sıra Kazanlı aydınlar ve sermaye sahipleri diğer bölgelerde okulların açılması ve gazetelerin devamlılık sağlaması gibi meselelerde gerekli mali yardımları sağlamak gibi önemli misyon îfa etmişlerdir.[444]Kazan'da Ceditçiliğin önemli siması olan Sadri Maksudi Arsal'ın kardeşi olan Hadi Maksudi, Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın Usul-ü Cedit okulları ve diğer faaliyetlerini yakından takip etmiş, Kazan'da eğitim reformunun gerçekleşmesi

[441] Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, *Step'te Ezan Sesleri*, 73.
[442] Yavuz Akpınar, Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, TDV İslam Ansiklopedisi, 16. Cilt, 1997, s.362-363
[443] Akif Aşırlı, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)* (Bakı: Elm və Təhsil, 2009), 27-33.
[444] Taymas, *Kazan Türkleri*, 160.

için çalışmıştır. Bu nedenledir ki *"Muallim-i Evvel"* ve *"Muallim-i Sani"* adıyla Usul-ü Cedit metodunun yaygınlaşması için iki önemli ders kitabı yazmıştır. Yeni usulde eğitime uygun biçimde hazırladığı bu eserlerin yanı sıra yeni açılacak okullar için çok sayıda ders kitabı hazırlamıştır.[445]

Kazan'da Ceditçi düşüncenin temsilcilerinden Ayaz İshakî, sosyalizm etkisiyle ilk faaliyetlerine başlayan ancak hayatının ilerleyen dönemlerinde Türkçülük etkisine giren bir Ceditçi aydındır. Kendisiyle aynı görüşte olan sosyalist Türklerle "*Tañçılar*" cephesini kurmuştur. İlk başta sosyalist Rusya Türklerinden oluşan bu grup, daha sonra bir siyasi parti olarak faaliyetlerine devam etmiştir.[446]

İdil-Ural sahasında Ceditçiliğin şüphesiz en önemli isimlerinden bir diğeri de Orenburg Müftülüğü'nde kadılık görevini ifa eden Rızaeddin Fahreddin'dir. Rusya Türklerinin geri kalmışlık ve Rus emperyalizmi karşısında eğitim, matbuat ve ticaret yoluyla kurtulabileceğini savunan Rızaeddin Fahreddin, İdil-Ural'daki yenileşme hareketinde aktif rol oynamıştır. Aynı zamanda "Tanzimat", "Ahmed Bay", "Dinî ve İçtimâî Meseleler" ve "Meşhur Hatunlar" başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır.[447]

Rusya Türkleri arasında Ceditçi düşüncenin etkisiyle gelişen sosyalist gruplar içerisinde diğer önemli isimler Sultan Galiyev, Mollanur Vahidov, Galimcan İbrahimov ve Emine Muhiddionava olarak sıralanabilir. Ceditçi sosyalistler olarak adlandırılabilecek olan bu isimler aynı zamanda Rusya Türkleri içerisinde sosyalizm ve milliyetçilik düşüncelerini bir araya getirmiştir.[448]

Kazan'da ilk Türkçe gazete Seyid Gerey Alkin tarafından çıkarılan baş yazarı da Yusuf Akçura olan "*Kazan Muhbiri*" olarak bilinir. 1905 yılında çıkan bu ilk Türkçe gazetenin ardından 1906 yılında basın ve yayın faaliyetlerinde artış yaşanmış ve çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Bunlar içerisinde en önemlilerinden biri Hadi Maksudi tarafından yayın hayatına başlayan "*Yulduz"* gazetesidir.[449] Bununla birlikte yine aynı yıl Çarlık hükümetinden izin alabilmek için farklı bir kişinin

[445] Abdullah Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler* (İstanbul: Sıralar Matbaası, 1959), 58.
[446] Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, 17-26.
[447] İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000).
[448] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev*, 158-60.
[449] Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*, 60.

adına kayıtlı ancak Ayaz İshakî tarafından çıkarılan "*Tan Yıldızı*" *(Tañ Yoldızı)* gazetesi vardır. Yulduz ve Kazan Muhbiri'nin aksine bu gazete, sosyalist cephenin yayın organı işlevini görmüştür.[450]

İdil-Ural bölgesinde ismi zikredilen Ceditçi aydınların yanı sıra Yusuf Akçura, Zeki Velidî Togan, Fatih Kerimi, Musa Cârullah gibi çok sayıda önemli aydın bu bölgede faaliyetlerini sürdürmüştür. Eğitim ve basın yayın faaliyetlerinin yanı sıra Ceditçi düşüncenin siyasi bir zemine taşınması ve bu doğrultuda faaliyetlere devam edilmesi için çok sayıda aydının mücadele verdiği söylenebilir.

Türkistan, Kafkasya ve İdil-Ural sahalarında etkili olan Ceditçi düşünce aynı zamanda günümüzde Çin tarafından işgal edilen Doğu Türkistan bölgesinde Uygur Türkleri arasında etkisini göstermeyi başarmıştır. Diğer bölgelere paralel olarak 19. Yüzyılda Uygurlar arasında ilk Ceditçi aydın, asıl adı Abdülkadir İbn Abdülvaris Kaşgari olan, Abdulkadir Damollam olarak tarihe geçmiştir. Abdulkadir Damollam İstanbul, Buhara, Hokand ve Buhara gibi önemli şehirleri ziyaret ettikten sonra kendi ülkesine dönmüş ve Uygur halkının aydınlanması için mücadele başlatmıştır. Büyük bir Uygur aydını olan Damollam'ın 1924 yılında suikast sonucu öldürülmesi Ceditçi düşüncenin Doğu Türkistan'da yankı uyandırmasına engel olamamıştır. Damollam'ın ardından Abdulhaluk Uygur ve Mehmet Ali Tevfik gibi önemli Uygur aydınlar Ceditçi hareketinin en önemli savunucuları olarak Doğu Türkistan'da mücadele vermiştir. Uygur aydınlar içerisinde çok önemli bir isim olan Aldulhaluk Uygur, verdikleri mücadeleyi "*Uyan"* adlı eseri başta olmak üzere birçok şiirinde dile getirmiştir.[451]

Görüldüğü gibi Cedidizm, Kırımla sınırlı kalmamış tüm Türk coğrafyasında büyük yankı uyandırmıştır. Eğitimde başlayan reform arayışları zaman içerisinde başta ekonomi ve siyaset olmak üzere toplumsal tüm konuları içerisinde barındıran bir harekete dönüşmüştür. Sonuç olarak Cedidizm hareketi, toplumun tüm kesimlerinin dikkatini çeken bir aydınlanma ideolojisi haline gelmiştir. Eğitim ve medeniyeti sosyal-siyasi amaçlara uygun hale getiren bu düşünce halkın bağımsızlık mücadelesinde de rol oynamıştır. Ceditçi düşünce ve devamında bu düşüncenin oluşturduğu ideolojinin en dikkat çeken yanı şiddete başvurmadan sanat, edebiyat ve gazetecilik gibi yollarla mücadele verilmiş olmasıdır.

---

[450] Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî,* 24.
[451] Alimcan İnayet, Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı 17, Eylül-Ekim 2012, s.199-214

3.6. Ceditçi Düşüncenin Yaygınlaşmasında Yerel Burjuvazinin Rolü

On dokuzuncu yüzyılda Rusya Türklerinin içerisinde bulunduğu sosyoekonomik durum neticesinde ortaya çıkan Ceditçiliğin yaygınlaşmasında burjuva sınıfın rolü önemlidir. Özellikle İdil-Ural ve Azerbaycan'da basın-yayın faaliyetlerinin hızlanması, Usul-ü Cedit okullarının sayısının artması ve iktisadi teşebbüslerin gelişim göstermesinde dönemin sermaye sahibi ailelerin etkisi söz konusudur.

İdil-Ural sahası bulunduğu konum hasebiyle Rusya Türklerinin önemli ticari merkezlerinden birini teşkil etmiştir. Her ne kadar 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın işgali ile birlikte bölge Rusların sömürge toprağı haline gelmiş olsa da ticari faaliyetler bölgede devamlılık göstermiştir. Kazan Hanlığı'nın işgalinin ardından dönemin şartlarına nazaran imtiyaz sayılabilecek belli haklara sahip olmuştur. Örneğin 1781 yılında Kazan'da ticari faaliyetlerin yönetimine ilişkin *"Kazan Ratuşası"* kurulmuştur. Belli bir sermaye düzeyine sahip tüccarlar bu organizasyona katılma hakkına sahip olmuştur. Vergilerin ve ticari faaliyetlerin denetlenmesinin yanı sıra iflas gibi konularda faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Kazanlı tüccarlara verilen bu kısmi imtiyaz 1854 Kırım Savaşı ile sona ermiştir.[452]

Her ne kadar Rus yönetimi tüccar ve müteşebbislere yönelik kısıtlamalar getirmiş olsa da 19. yüzyıldan 20. yüzyıla Türk Tatar tüccarların geliştiğinden söz edilebilir. Hatta bu tüccar ailelerden bazılarının bölgesel ve uluslararası ticarette Ruslarla rekabet edebilecek düzeyde de olduğu söylenebilir. Örneğin Kazan'da Arslanov, Ütemişev, Azimov ve Seydeşev bu ailelerden bazılarıdır.[453] Yine aynı bölgede Ahmet Bay, Gani Bay, Said Ayitoğlu ve Abdülveli Yauşev gibi isimler Türk-Tatar burjuvazisi için önemli isimlerdendir.[454]

Bölgede Türkler tarafından kurulan şirketlere bakıldığında ise 1892 yılında Tatar tüccarlara ait 10 şirket mevcutken 1911 yılında 90 ve 1914 yılında 154 şirketin varlığı bilinmektedir. Bu şirketlerin faaliyet alanları bakıldığında endüstriyel ürünler, hayvansal gıda ve ürünler ve kâğıt gibi ürünlerden oluşmaktadır. 1914 yılı itibariyle

[452] Alper Alp, *"Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)"* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 6.
[453] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 37.
[454] İbrahim Maraş, *"Türk Tatar Kimliğinin Oluşumunda Bay'ların Rolü"* (Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, 2016), 250.

sermaye açısından bakıldığında 100.000 rubleden daha fazla sermayeye sahip şirketlerin sayısının 8 olduğu ve 25.000'den az şirketlerin sayısının ise 89 olduğu bilinmektedir. Geriye şirketler ise 25.000 ruble ile 100.000 ruble arasında değişen sermaye miktarına sahiptir.[455]

İdil-Ural'ın ardından bir milli burjuva sınıfının özellikle Kuzey Azerbaycan'da varlığından söz etmek mümkündür. Azerbaycan topraklarının Rus işgalinin ilk yıllarında ekonomik olarak zayıflamasına rağmen 19. yüzyıl, ticaret ve sanayi alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Kuba, Derbent, Nuha, Şamahı ve Göyçay gibi kentlerde fabrikalar açılmıştır. 1872 yılında petrolün çıkarılması ve işletilmesine yönelik yasal düzenlemeler yapılmış böylelikle petrol endüstrisinde de gelişme yaşanmıştır. 1872 yılında Bakü'de 12 petrol şirketi varken 1900'lü yıllara kadar bu sayı 140'a ulaşmıştır. Söz konusu dönem petrol endüstrisinde ağırlık Rus ve Ermeni sermayedarlara ait olmuştur. Ancak petrol endüstrisinde Türk sermayedarların varlığı da söz konusudur. Bu dönemde ilk öne çıkan Türk isim ise Hacı Zeynelabidin Tagıyev olarak bilinmektedir.[456]

İdil-Ural, Azerbaycan ve diğer bölgelerde elbette sermaye sahibi ve tüccarlar bunlarla sınırlı değildir. Milli burjuvazi ya da toplumsal uyanışta rol oynayan zengin ailelerin sayısı arttırılabilir. Ancak burada öne çıkan isimlere yer verilecektir. Bu isimlerin hem Kırım ve Kazan çevresinde hem de Kafkasya'da yeni usulde okulların açılması, vakıfların kurulması ve basın-yayın faaliyetlerinin geliştirilmesinde sermaye sahiplerinin etkin rol oynadığı görülmektedir.

Rusya Türkleri içerisinde burjuvazinin toplumsal uyanışa sağladığı katkıya ilk olarak Sibirya'da ticaretin önem gelen isimlerinden Nimetullah Hacı verilebilir. Kendisi İstanbul'a öğrenci gönderilmesini ve Troitsk şehrinde Usul-ü Cedit mektebi açılmasına öncülük etmiştir. Ayrıca bununla da kalmayıp Usul-ü Cedit mekteplerinde öğretmenlik yapacak kişilerin yetiştirilmesini sağlamıştır.[457] Bunun yanı sıra yine Kazan'da Ahmet Bay, çok sayıda mektep ve medrese açılmasını katkıda bulunmuş, okullardaki kitap ihtiyacı ve öğretmenlerin maaşlarının karşılanması için gerekli

[455] Nadir Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998), 38-39.
[456] Okan Yeşilot, *Hacı Zeynelabidin Tagiyev* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015), 20-21.
[457] İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 109-10.

sermayeyi karşılamıştır.[458]

Azerbaycanlı petrol zengini Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in Kafkasya topraklarında Ceditçiliğin yaygınlaşması ve yine bölgenin sosyoekonomik manada gelişmesi için önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Tagiyev, kız çocukları için okulların açılması, banka ve birçok farklı sektörde faaliyet gösterecek fabrikaların kurulması, *Hayat* ve *Füyuzat* başta olmak üzere birçok gazete ve derginin çıkarılması, basın faaliyetlerinin geliştirilmesinde gerekli sermayeyi karşılaması ve vakıfların kurulması gibi hususlarda öncü isim olmuştur. Nitelikli iş gücünü sağlayacak meslek okullarına öncülük yapmış ve Merdekan'da bağcılık okulu açılmasını sağlamıştır. Yine Hazar Denizi'nde balıkçılık faaliyetlerin geliştirilmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. Aynı zamanda 1883 yılında Bakü'de ilk tiyatro binasını inşa ettirmiş ve 1888 yılında faaliyete geçirilmesini sağlamıştır.[459]

Netice itibariyle Rusya Türkleri arasında tüccar sınıfın Batı'da görülen ve özellikle Marks ve Engels cephesinden eleştirilen kapitalist sınıftan farklılıkları vardır. Çünkü bu dönemde mevcut tüccar ve sermaye sahibi simaların kendi sınıfsal çıkarlarını korumak değil toplumsal uyanışı desteklemek amacıyla hareket ettiklerini söylemek mümkündür. Gerek yeni usulde eğitim veren okulların açılması gerekse bu kurumların faaliyetlerinin arttırılmasında bu sınıfın etkisi büyüktür. Aynı zamanda toplumsal uyanışın önemli bir aracı kabul edilen basın yayın faaliyetlerinde de yine bu ailelerin etkisini görmek mümkündür. Tüm bunlar ışığında değerlendirildiğinde Gaspıralı'nın ve hatta Akçura'nın üzerinde önemle durduğu milli burjuvazi tanımının bu sınıf için geçerli olduğu söylenebilir.

3.7. Ceditçi Düşüncenin Aşamaları

Ceditçi düşünce, ortaya çıktığı yüzyıldan Sovyetler Birliği kurulana değin farklı formlar kazanmış olmakla birlikte bazı düşünürler tarafından dönemin yaygın ideolojileriyle birleştirildiğinden farklı şekillerde tezahür etmiştir. İlk olarak sosyokültürel manada geri kalmışlık karşısında eğitim reformu ile ortaya çıkan Ceditçi düşünce, daha sonraki yıllarda Rusya Türklerinde mevcut sosyoekonomik yapının düzeltilmesi için ve bunun ardından milli bağımsızlık idealine hizmet eden bir hareket

[458] İbrahim Maraş, "*Türk Tatar Kimliğinin Oluşumunda Bay'ların Rolü"* (Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi, 2016), 256.
[459] Okan Yeşilot, Hacı Zeynelabidin Tagiyev (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015)

haline dönüşmüştür. Son olarak Avrupa'da sanayi devriminin ardından çıkan işçi hareketleri ve sosyalizm düşüncesinden etkilenenler Bolşevik Devrimi öncesinde sosyalist eksenin bir düşünce biçimini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Bolşevik Devrimi ile bu eğilim bazı aydınlarda devam etmiştir.

3.7.1. Toplumsal Yapının Eleştirisi ve Sosyo-Kültürel Reform Arayışları

Çarlık Rusya'nın işgal ettiği bölgelerde Rusya Türkleri üzerinde bölgeyi kontrol altında tutabilmek adına izlediği baskıcı politikalar, Ceditçi düşüncenin ilk dönem siyasi bir mahiyet kazanmasını engellemiştir. Bu nedenle 1905 ihtilaline kadar Ceditçi düşünce mevcut toplumsal yapıyı eleştiren ve dönüştürmeye çalışan bir düşünce olarak varlığını sürdürmüştür.

Ceditçi düşüncenin ortaya çıkışı ve 1905 İhtilali arasındaki dönemde İsmail Gaspıralı başta olmak üzere birçok Ceditçi aydın Rusya Türklerinin Çarlık yönetimi altında kültür ve medeniyet bakımından ilerlemesi için çabalamıştır. Bu durum İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray Mektupları, Rusya Müslümanları ve Doğu Batı Anlaşması başta olmak üzere 1905 yılı öncesinde yayınladığı eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir:

> *"Hem Tatarları Ruslarla eşit kılan kanunlar, hem Rus karakterinin gösterdiğimiz çizgisi, her iki halkın yakınlaşmasına fevkalâde elverişli olmasına rağmen Müslüman kitlesinin kendi Rus vatanının en hayatî meselelerine karşı gösterdiği soğukluk, lakaytlık, umursamazlık, ilgisizlik beni her zaman üzüyor ve şaşırtıyordu."*[460]

Bahçesaray Mektupları'nda bahsettiği gibi İsmail Gaspıralı, Rusların ve Rusya Türklerinin yakınlaşmasını ve fikir alışverişinde bulunmasını istemiştir. Her iki milletin bu şekilde yakınlaşması Rusya Türklerinin sosyokültürel manada gelişmesi için gerekli fikrî canlılığı sağlayacaktır. Böylelikle uzun süredir herhangi bir fikri üretkenliğin olmadığı ve adeta kendi iç dünyasına kapanmış halde bulunan Rusya Türklerinin, Dünya'daki bilimsel ve kültürel değişime kendini açabilmesi sağlanacaktır. Bu duruma ilaveten Rus-Doğu Anlaşması adlı eserinde Rusya Türkleri ve Rusya İmparatorluğu arasındaki ilişkiye yönelik şu sözleri kaleme almıştır:

[460] Gaspıralı, "Bahçesaray Mektupları", 72.

"Rus kültürü, Müslüman halklara Batı kültüründen daha yakındır. Rus halkının iktisadi ve sınai gücü Batınınkinden daha tehlikesizdir. Müslüman ve Rus hâlen birlikte veya yan yana yer sürebilir, tohum serpebilir, hayvan besleyebilir, zanaat ve ticaretle meşgul olabilirler. Onların becerileri çok da farklı değildir, ama Avrupalının yanında Müslüman yoksullaşarak ırgata dönmek mecburiyetindedir ki hâlen böyledir."[461]

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı Batı karşısında Rusya Türklerinin Ruslarla kültürel ve iktisadi olarak iş birliği içinde olması gerektiğini savunmuştur. Ancak bu durumda 1905 yılı öncesi uygulanan baskıcı yönetim anlayışının ve sansürün de etkisi vardır. Tercüman Gazetesinin devamlılığını sağlayabilmek adına Rus yönetime daha ılımlı bir yaklaşım sunmak zorunda kalmıştır. Ayrıca bu dönemde Rusya İmparatorluğu karşısında bağımsızlık idealini açıkça söylemek için yeterli bir özgürlük ortamı olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu mevcut şartlar altında demokratik bir yönetim anlayışı çerçevesinde Rusya Türklerinin gelişimi destekleyecek bir ilişkinin yaratılmasını savunduğunu söylemek mümkündür.

Söz konusu bu durum yalnızca Kırım ve çevresinde değil Türkistan'da da benzer bir niteliktedir. Türkistan'da ortaya çıkan ilk reformist hareketlerin mahiyetini Sadreddin Aynî, *"Qısqaca Tarzhiami Hâlim"* adlı çalışmasında mektep ve medreselerde eğitim reformuna yönelik bir hareket olarak nitelemiştir.[462] Sadreddin Aynî'nin betimlediği gibi Ahmed Mahdum Daniş ve diğer Ceditçi aydınlar, öncelikle eğitim kurumlarının bilimsel bir eğitim programı çerçevesinde eğitim vermesini hedefleyen reformları hayata geçirmeye çalışarak toplumun sosyokültürel manada gelişmesinin yollarını aramıştır.[463]

Tüm bunlar neticesinde Ceditçi düşüncenin ilk aşamasının eğitimde reformunu içerdiğini söylemek mümkündür. Çünkü Ceditçi aydınlar eğitimde reform yoluyla toplumun cehaletten kurtuluşunu amaçlamıştır. Ayrıca milli bağımsızlık düşüncesi mevcut siyasi şartlardan dolayı bu dönemde açıkça dile getirilmemiştir. Cedidizm hareketinin fikri önderi olan İsmail Gaspıralı'nın Tercüman'da yayınladığı eserlerinde bunun izlerine rastlamak mümkündür. Son olarak İsmail Gaspıralı ve diğer Ceditçi

[461] İsmail Gaspıralı, "Rus-Doğu Anlaşması", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 124.
[462] Aynî, *Qısqaca Tarzhiami Hâlim*, 73.
[463] Abdurrauf Fıtrat, *Buhara'da Cedidcilik- Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, edt. Seyfettin Erşahin (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 8.

aydınların ilk olarak eğitim faaliyetlerinde bulunması bu düşünceyi desteklemektedir.

3.7.2. Rus Emperyalizminden Kurtuluş ve Milli Bağımsızlık İdeali (1905 Sonrası)

İlk dönemde eğitim ve kültür gibi alanlarda reform arzusu ile hareket eden Ceditçiler 1905 İhtilali'nin verdiği ifade özgürlüğü ve kısmi demokrasi ortamında siyasi ve iktisadi fikirlerini açıkça söyleme fırsatı bulmuştur. Böylelikle Ceditçi düşünce, nihai olarak siyasi ve iktisadi bir nitelik kazanmış ve bunun yanı sıra Çarlık Rusya'nın uyguladığı sömürgecilikten kurtuluşun yollarını arayan milli bağımsızlık ideali taşıyan bir harekete dönüşmüştür.

Rus emperyalizmine karşı milli bağımsızlık idealinin açıkça ifade edilmesi, 1905 yılı sonrasında Tercüman ve Yaş Türkistan gibi Ceditçi düşüncenin yayın organlarında yayınlanan makalelerde açıkça görülmektedir. Yaş Türkistan'da Osman Kocaoğlu tarafından "*Milliyet ve Bolşevizm*" adıyla kaleme alınan makalede *"Bağımsız ve milli medeniyeti olan bir toplum, ayrı ve bağımsız bir millettir."* sözleri ile Çarlık döneminden itibaren Rus emperyalizmi ile karşı karşıya kalan Türklerin, emperyalizm karşısında bağımsızlık fikrini açıkça desteklediğini söylemek mümkündür.[464]

Rusya'da gerçekleşen 1905 İhtilali'nden itibaren Rusya Türkleri Ceditçi düşünce etrafından bağımsızlık fikirlerini açıkça ifade etmeye ve bu fikir doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu ideal çerçevesinden 1917 Ekim Devrimi'nin ardından Rusya'da devrimin yarattığı kaos ortamı ve otoriter boşluğu fırsata çevirerek kısa süreli de olsa bağımsız ve otonom devletler kurmayı başarmıştır. Ancak Bolşeviklerin gücü tamamen ele geçirmesi ve Rusya topraklarında iktidarlarının temellerini sağlamlaştırmasının ardından bu devletlere tek tek son verilerek Sovyet Birliği bünyesine dahil edilmiştir. Ayrıca bu devletlerin kurucuları arasında bulunan ve bağımsızlık idealinin savunucuları Ceditçi aydınlar tutuklanmış ya da yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır.

3.7.3. Sosyalist Eğilimli Ceditçi Düşünce (1917 sonrası)

Rusya Türkleri arasında sosyalist eğilimli düşünceler 1917 yılından çok daha önce baş göstermiştir. Özellikle Kırım ve çevresinde Tatarlar arasında yoğunlaşan sosyalizm taraftarları, hatta bazı zamanlarda Ceditçi aydınlarla da fikri bir mücadele halinde

[464] Osman Kocaoğlu, "Milliyet ve Bolşevizm", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, edt. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 176.

bulunmuştur. Diğer bölgelerde ise daha çok 1917 Ekim Devrimi'nin ardından sosyalizm düşüncesinin güçlendiği söylenebilir. Ayrıca Rusya Türkleri arasında her ne kadar 20. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren sosyalizm düşüncesi ortaya çıkmaya başlamış olsa da büyük bir çoğunluk Ekim Devrimi ile bu düşünceyle tanışmıştır. Bu neden başta olmak üzere Çarlık Rusya'ya duyulan öfke ve bağımsızlık arzusu bir araya gelince, aydınlar ve halkın bir kısmı Bolşeviklere destek vermiştir.

Rusya Türkleri arasında sosyalizm düşüncesinde ilk akla gelen isim Sultan Galiyev'dir. Ancak Türkler arasında sosyalizmin yayılması ve sosyalist düşünce doğrultusunda faaliyetler ilk defa Galiyev'le ortaya çıkmamıştır. Sultan Galiyev'den önce Ceditçiler arasında Ayaz İshakî, Ceditçi sosyalist cephenin önemli bir figürüdür. Rusya Türklerinin kurtuluşunu sosyalizm ile sağlayacağını düşünen İshakî Tañ Yoldızı'nda makaleler yayınlamış ve kısa sürede büyük bir kitleye ulaşmıştır. Ayaz İshakî ve görüşleri etrafından toplanan bu kadrolar "*Tañcılar*" olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca Rusya işgali altında bulunan Türk köylülerin haklarını savunma maksadıyla Rus Sosyalist Revolüsyoner Partisi'nin programında değişiklikler yaparak "*Tañçı*" adında bir parti kurmuşlardır. Bu sayede Rusya Türkleri içerisindeki sosyalistlerin örgütlenmesini sağlamıştır. 1913 yılına kadar sosyalist çizgide yer alan Ayaz İshakî, Rusya Türklerinin düzenlediği kongrelerde milliyetçi ve Türkçü kadrolara karşıt cephe oluşturmuştur. Hatta Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi aydınlarla büyük fikri tartışmalar yaşadığı bilinmektedir. Ayaz İshakî'nin sahip olduğu bu düşünce yapısı sürgün cezasının ardından değişiklik göstermiştir. Ceditçi aydınlar içerisinde hatırı sayılır çoğunlukta Bolşeviklere yakınlıkların başladığı Ekim Devriminin ardından Türkçü ve milliyetçi fikirlerin savunucusu olmuştur.[465]

Ayaz İshakî'nin ardından Ceditçi düşünce ve sosyalizm arasındaki fikirsel münasebette en önemli isim Sultan Galiyev'dir. Ceditçi düşünce içerisinden çıkan Sultan Galiyev bir dönem Ceditçilerle birlikte ıslahat hareketlerine destek verdikten sonra fikri olarak sosyalist çizgiye evrilmiştir. Bu değişimde Jön Türkler arasında faaliyet gösteren ve daha sonra sosyalizmi benimseyen Mustafa Suphi'nin de etkisi söz konusudur. Galiyev ve bir diğer Müslüman sosyalist Mollanur Vahidov etrafından toplanan sosyalistler Müslüman Sosyalistler Komitesi (MSK) kurmuş ve bu komite aracılığıyla faaliyet göstermiştir. Bu komitede ayrıca Galimcan İbrahimov ve Emine

[465] Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî,* 23-35.

Muhiddinova gibi isimler de yer almıştır.[466]

Rusya Türkleri arasında ilk sosyalizm hareketlerinin karakteristiği milliyetçilik ve din faktörleri ile şekillenmiştir. Bu nedenle ilk sosyalist hareketler, sosyalizm, milliyetçilik ve İslam düşüncelerinin bir sentezidir. Ancak bu çizgi daha sonrasında değişiklik göstermiştir. Bu duruma örnek olarak Sultan Galiyev'in Sovyetler tarafından tasfiye edildikten sonra kaleme aldığı *"Ben Kimim?"* isimli makalesinde milliyetçi olmadığını özellikle belirtmesi verilebilir. Kendisini ezilen, yoksulluğa mahkûm edilen ve köle haline getirilen halkların devrimcisi olarak tanımlamıştır. Ayrıca Bolşeviklerin Rusya Türkleri ve Çarlık rejiminin işgal ettiği topraklardaki halklara yönelik değişen tavrını eleştirmiş, bağımsızlık için mücadele vermiştir. Fakat bu durum Sovyet rejimini rahatsız etmiştir. Sultan Galiyev başta olmak üzere Türk halkının bağımsızlığına ilişkin talepleri dile getiren isimler teker teker tasfiye edilmiştir.[467]

Türkistanlı Ceditçilerden Münevver Kâri, Ceditçiler içerisinde Bolşeviklere Ekim Devrimi'nin ilk dönemlerinde destek veren isimlerden bir diğeridir. Münevver Karî'nin Bolşeviklere destek vermesinin en önemli sebeplerinden birisi Çarlık emperyalizminden Bolşevikler sayesinde Türkistan'ın kurtulabileceği düşüncesidir. Bu nedenle Çar rejiminin yıkılması için Bolşeviklere destek verdiği bilinmektedir.[468] Kendi kaleme aldığı eserlerinde de milletinin menfaatleri uğruna Bolşeviklere destek verdiğini ve milletinin bağımsızlığına hangi parti destek verirse versin onların safına geçebileceğini ifade etmiştir.[469] Devrimin ilerleyen yıllarında Lenin tarafından esir milletlere verilen vaatlerin bir aldatmaca olduğunu anlayan Münevver Karî, Stalin'in temizlik operasyonunun kurbanı olmuştur. Sosyalist devrime ve düzenine karşıt fikirli olduğu gerekçesiyle tutuklanmış, 1931 yılında Sovyet rejimi tarafından kurşuna dizilere öldürülmüştür.[470]

Ceditçilik içerisinde sosyalist cephede yer alan aydınların ardından Çarlık rejimine karşı Ekim Devrimi'ne destek veren Müslüman-Türk örgütlerin ortaya çıktığından da bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki Nakşibendilerden oluşan "*Vaizof'un Allah Alayı*"

---

[466] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev*, 158-60.
[467] Halit Kakınç, *Destancı Kuramcı Sultangaliyev* (İstanbul: Bulut Yayınları, 2004), 38-39.
[468] Zeki, *Türkistan Ceditçileri*, 116.
[469] Narboy Karimov, "XX Asr boşlaridagi tarihiy vaziät va jadidçilik xarakatining vujudga kelişi", içinde *Jadidçilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kuraş*, edt. Dilorom Agzamovna Alimova (Tashkent: Universistet, 1999), 33-34.
[470] Kâsımov, *Milli Uyanış*, 237-38.

olarak adlandırılan gruptur. Bu örgüt Çar rejiminin karşısında Bolşevikleri desteklemiş ve Bolşeviklere karşı duran Müslümanları kafir olarak sınıflandırmıştır. Bu örgüte göre eski Rus yönetimine karşı Bolşeviklerin kuracağı bir düzende Müslümanların yaşaması daha yeğ olarak görülmüştür. Bu nedenle Ekim Devrimi'ne silahlı örgütsel faaliyetlerle destek vermişlerdir.[471]

Gerek aydınlar gerekse diğer gruplar içerisinde yer alan Ceditçiler, Sovyetler tarafından bir süre desteklense de daha sonrasında her biri Bolşevik Devrimi'ne verdikleri desteğe bakılmaksızın tasfiye edilmiştir. Ayrıca birçoğu ya sürgüne gönderilmiş ya da kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Lenin'in devrimin ilk yıllarında esir milletlere yönelik kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin vaatlerinin asılsız olması Sultan Galiyev başta olmak üzere Rusya Türkleri içerisindeki sosyalistleri derinden sarsmıştır. Bu durum sonunca Sovyetler Birliği kendilerine yönelik eleştirilerden dolayı milliyetçi sapma bahanesiyle tüm kadroları tasfiye ederek Rusya Türklerini kadrolardan uzaklaştırmıştır.

[471] Reyhan, *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev*, 192.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CEDİTÇİ DÜŞÜNCENİN EKONOMİ POLİTİĞİ VE TARİHSEL YANSIMALARI

Ceditçi düşünce, başlangıçta kültürel temelleri bulunan ve eğitimde yenileşmeyi savunan bir aydınlanma hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu aydınlanma hareketi yalnızca eğitim ve kültür sahasıyla sınırlı kalmamıştır. Gerek yerel gerekse küresel manada içinde bulundukları siyasi ve iktisadi atmosferde fikirleri şekillenmiş, hedeflenen aydınlanma ve uyanış sosyoekonomik nitelikler kazanmıştır. Rusya Türklerinin ve hatta tüm Türk ve İslam coğrafyasının geri kalmışlıktan kurtulması için çaba gösterilmiştir.

Ceditçilerin 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlangıcına kadarki dönemde ortaya koydukları siyasi ve iktisadi fikirleri birçok engele rağmen hem 1905 İhtilali'nde hem de Ekim Devrimi'nin ilk döneminde başarılı sayılabilecek sonuçlar doğurmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin 1924 yılından sonra Rusya Türklerine yönelik gerçek emellerinin ortaya çıkışı ve uygulanan baskı politikası Ceditçilerin amaçlarına ulaşması önünde engel teşkil etmiştir. Bu dönemde bazı Ceditçi aydınlar yurtdışında bağımsızlık mücadelesini yürütmeye devam etmiştir. Ancak yurtiçinde kalan birçok aydın sürgüne gönderilmiş ve öldürülmüştür. Bağımsızlık sonrası dönemde Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde başta İsmail Gaspıralı'nın Türk Dünyası'na miras bırakmış olduğu "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" felsefesi olmak üzere Ceditçi düşüncenin etkili olduğu görülmektedir.

4.1. Rusya Türklerinin Azgelişmişliğin Nedenleri

Rusya Türkleri arasında azgelişmişlik durumu ve bu durumun nedenleri hakkında tartışmalar halen devam etmektedir. Asırlar boyunca Dünya tarihinin en ihtişamlı uygarlığı olmayı başaran Türkler, bilimsel ve kültürel canlılığını yitirmiştir. Özellikle 14. ve 17. yüzyıllar arasında neredeyse üç asırlık bir dönem için "Türklerin Altın Çağı" denilmesine rağmen bu durum 17. yüzyılın ardından tersine dönmeye başlamıştır.

İhtişamlı günleri tarihin tozlu sayfalarında kalan Rusya Türkleri bu gerileme karşısında toplumsal alanda da bir çöküş yaşamış, söz konusu coğrafya cehalet ve geri kalmışlığın yurdu haline dönüşmüştür. Gitgide etki alanını genişleten bu atmosfer 19. yüzyıla gelindiğinde toplumun her alanına hâkim olmuştur. Rusya Türklerinin

azgelişmişliği karşısında Ceditçi düşünce ile başlayan fikrî hareketlilik, bu durumun nedenlerini ortaya koyarak çözüm üretmeyi amaçlamıştır.

4.1.1. İçsel Nedenler

Rusya Türkleri arasında azgelişmişliğin nedenleri iki alt başlıkta incelenebilir. Bunlardan ilki toplum kaynaklı içsel nedenlerdir. İçsel nedenler hakkında gerek 19. ve 20. yüzyıl Ceditçi aydınlar gerekse dışarıdan bir izlenim sunan yabancı yazarlar aynı ortak noktada buluşmaktadır. Bu nokta şüphesiz topluma hâkim olan zihniyet yapısıdır. Batı'da toplumsal alanın neredeyse tamamına hâkim olan kilisenin gücü Reform ile kırılmış, mevcut din algısının yerini iktisadi gelişmeyi besleyen bir din anlayışı almıştır. Ortaya çıkan yeni mezhepler Batı'nın iktisadi olarak gelişmesine uygun biçimde şekillenmiş ve bu gelişme sürecini desteklemiştir.

Türkler İslamiyet ile tanışmasının ardından İslam Medeniyeti'ne, İslam'ın yayılması kadar bilimsel anlamda da olumlu etkiler sağlamıştır. Örneğin Buhara, Fergana, Semerkand ve Harezm şehirleri hem İslam'ın hem de bilimin merkezleri olmuştur. Bu durum Türklerin, ilim öğrenmenin bir ibadet olduğu ve kılıç kadar kalemin de önemli olduğu felsefesine sahip olmasının bir eseri olarak değerlendirilebilir.[472] Bu düşünce yapısı Yusuf Has Hacib'in Türk İslam medeniyeti açısından önemli bir eseri olan Kutadgu Bilig'de de kendini göstermektedir. Kutadgu Bilig'de ilme verilen öneme dair şu sözler yer almaktadır:

"Kılıçla aldı bak iller alan

Kalemle tuttu bak ili tutan

Kılıçla alırsın, olur il senin

Kalem olmayınca onu elde tutamazsın

Kılıçla alırsan eğer, güçle

Egemenlik sürmez yıllarca öçle

[472] Sönmez Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar: Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik*, 2. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 16-18.

Kalemle tutarsan elinde bir ili eğer

Orada herkes kendi dileğine erer"[473]

Bu ifadeler Türklerin İslamiyet'e geçişindeki ilk dönemlerde hâkim olan düşünce yapısının bir tezahürüdür. Yönetici ve aydın kesimlerde bu düşünce yapısının hakimiyeti, Türklerde ilme verilen önemi açıkça göstermektedir.

İslamiyet sonrası ilme verilen önemin ardından Türkistan, Kafkasya ve Deşt-i Kıpçak'ta hâkim dindarlık algısına bakılacak olursa üç farklı boyuttan oluştuğu gözlemlenebilir. Bu üç boyut, itikadî, amelî ve ahlaki olarak sıralanmaktadır. İtikadî boyut Maturidilik, amelî boyut Hanefilik ve ahlakî boyut ya da bir başka ifade ile tasavvufi boyut Yesevilik şeklindedir. Bu üç boyutla oluşan Türk İslam geleneği, akılla temellendirilmiş ve sosyokültürel yapıya uygun biçimde şekillenmiştir. Örneğin İmam Mâturîdî akıl, duyu ve güvenilir bilgi merkezinde bir bilgi kuramı oluşturarak yeni bilgi üretme sürecini desteklemiştir. Ancak her üç boyutta da ilmi destekleyen, insanın bilimsel olarak gelişmesini öngören bir öğretiye sahip bu din algısı zaman içerisinde başlangıç çizgisinden çıkarak gelenekçi ve muhafazakâr bir hal almaya başlamıştır.[474]

Gelenekçi ve muhafazakâr din söyleminin temelinde değişime ve yeniliğe olan direnç vardır. Ayrıca bu söylemin en temel özelliği akıl ve aklî verilere karşı bir duruş sergilemesidir. Akla karşı duruşun yanı sıra tartışma veya cedel de bu söylemde yasak olan durumlardandır. Ayrıca hadis taraftarları olarak bilinen gruplar, Hz. Muhammed'e yönelik eserlerin dışında herhangi bir alanda çalışmanın bir bela ve çöküş sebebi olduğunu dahi söylemiştir. Kısacası akla karşı tüm kapıları kapatan bu inanış biçimi dini olanda değişime kapalı ve seleflerin izinden gitme gibi bir anlayışın ürünüdür.[475]

Batı'da Reform süreciyle değişen zihin yapısı karşısında İslam uygarlığının tamamında olduğu gibi Rusya Türkleri içerisinde de dini algılayış biçiminin değişime uğraması 17. yüzyılın ardından gerilemeyi beraberinde getirmiştir. İnsanın bir varlık olarak dünya hayatından kendini soyutladığı tasavvuf anlayışlarının hâkim olması,

[473] Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Muzaffer Tunçel (Ankara: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 2019), 208.
[474] Kutlu, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar: Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik*, 167-70.
[475] Sönmez Kutlu, *Selefiliğin Fikrî Arka Planı*, 4. bs (Ankara: Otto, 2017), 214-15.

gerilemeye yol açan sebeplerden biri olmuştur. İslam'ı mistik bir hale getiren tasavvuf her ne kadar başlı başına bir unsur olarak görülmese de bu süreçte etkili olarak görülebilir. Çünkü toplumda zihniyet dünyasını ve dahası toplumu biçimlendiren bir inanç bütünü ortaya çıkarmıştır. Yokluğu şerefli kılan ve dünya hayatının her yönüyle dışlayan bu tür bir inanç biçimi, iktisadi yaşamda da insanı sistemin dışına çıkarmıştır.[476]

Türklerin din algısının böyle bir değişime uğraması, Batılı araştırmacılara göre Türklerin Altın Çağı'nı sonlandıran unsurlar arasında gösterilmiştir. Bu çağın son bulmasında aklın saf dışı bırakılması, tasavvuf ve bu sufi geleneğin yükselişi etkili olmuştur. Tasavvuf ve sufi gelenek her ne kadar Türkistan ve diğer Türk bölgelerinde Gazali ile ortaya çıkmamış olsa da Gazali akıl ve mantığın yok sayılmasında merkeze yerleştirilen bir isim olmuştur.[477] Azgelişmişlik olgusunda Gazali'ye atfedilen bu durum, Gazali'nin kaleme aldığı "*el- Münkız Mine'd-Dalal*" isimli eserinde görülebilen bir durumdur. Gazali, akıl ve felsefeye yönelik eleştirel bir tavır takınmakla kalmamış adeta bir savaş açmıştır. Akıl ve felsefeye yönelik tavrı eserinde yer alan şu düşüncelerinde açıkça kendini göstermektedir:

> *"İşte bu âfet sebebiyle filozofların kitaplarının okunmasını, içinde aldatıcı ve tehlikeli unsurlar ihtiva etmesinden dolayı engellemek gerekir. Nasıl ki iyi yüzme bilmeyen birini deniz kenarında kaygan yerlerde dolaşmaktan korumak gerekiyorsa, halkı da bu tür kitapları okuyup incelemekten korumak gerekir. Yine çocukları yılanlara dokunmaktan korumak gerektiği gibi halkı da filozofların doğru ile yanlışın sözlerini işitmekten korumak gerekir."*[478]

Gazali'nin kendi eserinde yer verdiği düşüncelerden de anlaşılacağı üzere, felsefe topluma zarar veren bir unsur olarak gördüğü gibi toplumun felsefeyle uğraşan kitlelerden uzak tutulması gerektiğini savunmuştur.

Ahmed Dallal da özellikle İslam'ın hüküm sürdüğü coğrafyalarda bilimin çöküşünün arkasında felsefi olarak kozmolojinin yerini tasavvufi anlayışın almasını görmüştür.[479]

---

[476] Sabri Fehmi Ülgener, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 91-138.
[477] S. Frederick Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, çev. Yusuf Selman İnanç, 4. bs (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 653-56.
[478] İmam Gazzâli, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 26.
[479] Ahmed Dallal, *Islam, Sciene and the Challenge of History* (United States of American: Yale Universty Press, 2010), 154.

Gerek Dallal gerekse Ülgener tarafından işaret edilen bu noktaya istinaden Gazali'nin yukarıda bahsi geçen eserin devamında tasavvuf yoluna kendini adayana kadar dünyevi ilimlerde verdiği derslersin ahiret için önemsiz olduğunu söylemesi her iki düşünürün tespitlerini desteklemektedir. Ayrıca Gazali, hayattaki tek gayenin dünyadan neredeyse tamamen yüz çevirerek Allah'ın rızasına erişmek ve ahirette saadeti bulmak için çabalamak olduğunu vurgulamıştır. Gazali'de hâkim olan bu düşünce yapısı, Ülgener'in atıfta bulunduğu gibi dünyevi olanı tamamen insanın yaşamından çıkarması olarak yorumlanabilir.[480]

Gazali'nin azgelişmişlikteki payına ilişkin ikinci önemli husus ise Abdurrauf Fıtrat'ın Buhari'nin uydurma hadislere eserinde yer vermesine yönelik sunduğu eleştirinin bir benzerine Gazali'de rastlanmasıdır. Gazali, sahih olmayan veya doğruluğu hususunda şüphe duyulan hadisleri kullanmakta herhangi bir sakıncalı durum gözetmemiştir. Özellikle kendi tasarladığı toplum yapısı ve ahlak kuralları hâkim kılabilmek için doğruluğu kesin olmayan hadislere yer verdiği söylenmektedir. Ayrıca Gazali'nin eserlerinde Hz. Muhammed'e ait olduğunu iddia ettiği hadislerde açlık ve fakirliğe övgü, zenginlik ve refahı yerme görülür. Bunun neticesinde uyuşuk, tembel ve fakirlerin en hayırlı insan olduğu gibi öğretiler ortaya çıkabilmektedir.[481] Ortaya çıkan bu durum neticesinde insanı iktisadi sistemden soyutlayan ve dünyadaki yaşamı sadece ahirete geçişte bir basamak olarak kabul eden bir anlayışa neden olmuştur. Ayrıca gelişme için çaba göstermeyen bir toplum tipinin ortaya çıkmasına neden olabileceği söylenebilir.

Bütün bunlarla birlikte bir toplumun azgelişmişlikten kurtulması ve gelişme yoluna girebilmesi için toplumsal zihniyetin kilit bir rolü vardır. Çünkü gelişme, azgelişmiş uluslarda sosyal değişim isteğinin bir neticesidir. Bu çerçeveden bakıldığında gelişmenin itici güçleri arasında toplumun gelişmeye duyduğu arzu yer alır. Ayrıca toplumun gelişmesine katkı sunacak teknik ve bilimsel gelişmelerin halka ulaştırılması ve halkın bu yenilik hareketine doğrudan icabet etmesi ikinci önemli unsurdur. Aksi takdirde bir toplumda sosyoekonomik gelişmeye yönelik bir istek ve bu yönde bir hareketlilik yoksa azgelişmişlik durumundan çıkması ya da gelişme sürecinin devamlılık göstermesi mümkün olmayabilir.[482]

---

[480] Gazzâli, *el-Münkız Mine'd-Dalâl*, 39-44.
[481] Mehmet Görmez, *Gazâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum* (Ankara: Otto, 2014), 25-60.
[482] Orhan Türkdoğan, *Toplum Kalkınması*, 2. bs (İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1977), 103-28.

Bireylerin zihin dünyasında din algısının yeni konumuyla birlikte yaşanan dönüşüm, Rusya Türklerinde din adamlarının toplumdaki rolünü de yeniden biçimlendirmiştir. Yeni toplumsal düzende dini otorite kendini kısıtlı alanından çıkararak toplumsal alanda daha fazla hakimiyet kurmuştur. Bu hakimiyet siyasi, iktisadi ve toplumsal alanlarda kendisini açıkça göstermiştir. Devlet yönetiminde ulemanın gücü artmakla kalmamış aynı zamanda yönetim ulemanın istediği doğrultuda değiştirilmiştir. Aynı şekilde dini otoriteyi temsil eden sınıflar bilgisi veya kabiliyetinden dolayı değil ait olduğu dini zümreden dolayı saygı görmeye başlamıştır.[483]

Rusya Türklerinin zihinsel dönüşümünün yanı sıra azgelişmişliğin nedenleri arasında farklı unsurlar da bulunmaktadır. Bu unsurlardan birincisi bölgenin siyasi istikrarının yok oluşu, ikincisi ise ticaret yollarının değişmesiyle birlikte maddi zenginliğin azalmaya başlamasıdır. Timur döneminde sağlanan siyasi istikrar ve birlik Timur'un halefleri tarafından sürdürülememiştir. Bir yandan yönetici kaynaklı sorunlar ve diğer yandan Türk boyları arasındaki mücadeleler istikrarın yok olmasına neden olmuştur.[484] İkinci olarak İpek Yolu ticareti asırlar boyunca bu coğrafyanın zenginliğinin en önemli kaynakları arasında yer alırken zaman içerisinde ticaret yollarının değişimi ile bölgede ticaretten sağlanan refah ve zenginlik azalmaya başlamıştır. Bu durumun en temel nedenleri arasında Coğrafi Keşifler gösterilse de tek başına yeterli açıklama gücüne sahip değildir. Çünkü ticari faaliyetlerden alınan vergiler, yol güvenliği ve bölgedeki istikrarın yok oluşu da ticareti engelleyici diğer unsurlar arasında yer almıştır. Sonuç olarak bütün bu gelişmeler bölgede uluslararası ticaretin zayıflamasına yol açmıştır.[485]

On beşinci yüzyılın sonlarına doğru Dünya'nın hâkim güçleri arasında değişen dengeler, Avrupa'yı merkeze doğru getirirken Asya'nın gücünün çöküşü anlamına gelmektedir. Yeni kıtaların keşfi, ticaretin daha güvenli ve daha kolay hale gelmesi ve yeni yolların keşfi İpek Yolu'nun kaderini değiştirmiştir. Ayrıca diğer yandan bu keşifler Avrupa'nın siyasi ve iktisadi zaferlerinin bir meyvesi olan Aydınlanma ve Akıl Çağı'nın tohumlarını ekmiştir.[486] Avrupa'da yaşanan dönüşüm süreci bilimsel

[483] Gafurova ve Litvinskii, "Istoriya i Kul'tura Naradov Sredney Azii"; Khalid, *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, 38.
[484] Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, 601-2.
[485] Morris Rossabi, "The 'Decline' of The Central Asian Caravan Trade", içinde *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in The Early Modern World, 1350-1750*, edt. James Donald Tracy (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 351-70; Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, 647-48.
[486] Frankopan, *İpek Yolu*, 227.

bilgi ve teknik ilerlemeyi beraberinde getirmiştir. Teknik gelişmelerin hız kazanması ve nihai olarak Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı dünyada hâkim olan ekonomik sistemi köklü değişime mecbur bırakmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken Rusya Türklerinin kültürel ve bilimsel olarak gerileyişinin yanı sıra bu teknik ilerlemeyi takip edemeyişi azgelişmişliği içselleştirmiştir.[487]

Rusya Türklerinin bilimsel gelişmeyi destekleyen bir dini yaşayış biçiminden gelenekçi ve değişimi reddeden bir anlayışa doğru geçiş yapması bilimsel ilerlemeyi durdurmuştur. Ancak bu da tek başına Rusya Türklerinin azgelişmişliğini açıklayacak bir neden değildir. Bir ülkede bilimle uğraşan çevrelerin yeni bilgi üretme sürecinde refah ve maddi zenginlik önemli bir husustur. Maddi zenginliğin kaynakları yok olan ülkede bilimin ilerlemesi oldukça güçtür. Çünkü bilimi destekleyecek bir sermaye var olmadığı gibi bilim insanlarının geçim sorunları ile uğraştığı bir toplumda bu sınıfın bilim ya da felsefe ile uğraşması beklenemez. Bu nedenle maddi zenginliğin azalması yeni teknik ve bilginin ortaya çıkmasını engellemektedir.[488]

Avrupa'nın hızlı bir gelişme çağına girdiği bu süreç, Rusya Türkleri açısından iktisadi yıkım yaşandığı bir süreç olmuştur. Avrupa'da bilimsel gelişmelerin hat safhaya ulaştığı ve sanayileşme sürecinin hızlandığı bu dönemde, bölgede bilimsel gelişmeye elverişsiz bir zihniyetin hakimiyeti neticesinde Rusya Türkleri bu yeni dünya düzenine az gelişmiş millet statüsünde girmiştir.

4.1.2. Dışsal Nedenler

Düşünce alanında ortaya çıkan olumsuz dönüşüm, bilim ve teknikte gerileme, ticaret yollarının değişmesi gibi etkenlerle birlikte Rusya Türklerinin az gelişmişliğinde etkili olan en temel dışsal neden Rus sömürgeciliğidir. Altın Orda Devleti'nin yıkılması ve Timur'un ölümünün ardından istikrarın yok oluşu Ruslara Deşt-i Kıpçak, Türkistan ve Kafkasya'nın işgalinin yolunu açmıştır. Yaklaşık üç asır süren işgal devamında Rus emperyalizmini ortaya çıkarmış, Rusya Türkleri hem maddi hem de manevi olarak Rusların sömürgesi haline dönüşmüştür. Ceditçi düşünce ile birlikte gelişme için gerekli zihin yapısının inşa edilmeye başlanması bölgenin az gelişmişlik zincirini kırması için önemli bir adımken Rusların işgalleriyle kolonizasyon bölgenin gelişme sürecine girmesine engel olmuştur.

---

[487] Gaspıralı, "Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", 424.
[488] Starr, *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*, 637-38.

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasına müteakip Moskova Knezliği siyasi olarak bir güç haline dönüşmüş ve daha sonrasında imparatorluk halini almıştır. Bu süreçte Deşt-i Kıpçak bozkırlarında yayılmacı siyasetini sürdürürken Japonya ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve Türkistan üzerinde ilerlemeye başlamıştır. Bu esnada Rusya Türkleri Dünya'da gerçekleşen bilimsel ve teknolojik gelişme yarışının oldukça gerisinde, kalırken aynı zamanda sömürge halklar arasında yerini almıştır. Mevcut toplumsal yapıda dini olarak gelişmeyi engelleyen durumların varlığına ilaveten Rus emperyalizminin de ortaya çıkışı bölgenin gelişmesine mâni olmuştur. Niyazi Berkes, bu duruma ilişkin olarak İslam'ın hüküm sürdüğü coğrafyalarda Hristiyan egemenliğine girmesi durumda ilerlemenin mümkün olmayacağına işaret etmektedir.[489]

Rusya'nın, bu coğrafyada izlediği emperyalizm siyaseti uzun vadede kültürel, tarihi, siyasi ve iktisadi alanlar başta olmak üzere çok yönlü bir sistem olarak değerlendirilebilir. İzlenen politika, Rusya Türklerinin sahip olduğu hem maddi hem de manevi zenginliği kaybetmesine ve her anlamda Moskova'ya bağlı olmalarına neden olmuştur.

Özellikle Türkistan ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarında Ceditçi düşünce ile başlayan fikri hareketlilik ve uyanış aynı zamanda iktisadi gelişme için de gerekli zemini oluşturmaya başlamıştır. Sosyoekonomik gelişme arzusu sadece aydın sınıfta başta olmak üzere toplumun her kesiminde artış göstermiştir. Aynı zamanda milli burjuvazi oluşmaya başlamış özellikle gelişme için önemli görülen alanlarda gerekli sermayenin karşılanmasında burjuva sınıfı ön plana çıkmıştır. Tüm bunlar Rusya Türklerinin asırlardır süren geri kalmışlıktan kurtulması için bir adımdır. Ancak Rus işgalleri Türkistan ve diğer bölgelerde kapitalist gelişme evresinin ortaya çıkacağı bir döneme denk gelmiştir. Bölgenin sömürgeleştirilmesi ise bu süreci engellemiştir.[490]

Rusların söz konusu bölgeleri istilasına kadar gerek iktisadi gerekse diğer alanlarda feodal ilişkilerin hüküm sürdüğü görülmektedir. Rusların özellikle Türkistan'da ilerleyişi ile bölgede feodalite zayıflamış, sanayi ve ticaret gelişmeye başlamıştır. Bu durum Rusya Türkleri için birçok manada yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Sanayi tesislerinin kurulması, işçi sınıfının ve burjuvazinin gelişmesi yeni dönemin ilk sonuçlarını doğurmuştur. Bu değişim ilk etapta dünya sisteminin yeni iktisadi

[489] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 4. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 413.
[490] Bennigsen ve Lemercier-Quelguejay, *Step'te Ezan Sesleri*, 14.

şartlarına ayak uydurmada olumlu gibi görünse de ilerleyen yıllarda Rusya Türkleri için daha vahim bir tablo ortaya çıkarmıştır. Topraksız Rus köylülere yerli ahalinin en verimli topraklarının dağıtılması, tarımsal üretimin maliyetinin artması ve özellikle pamuk fiyatları karşısında hububatın fiyatlarının orantısız biçimde artış göstermesi yerli halkın refahının önceki yıllara göre daha da düşmesine yol açmıştır.[491]

Kırım ve İdil-Ural çevresinin ardından sömürge haline dönüşen Türkistan'da önce yer altı kaynakları ve pamuk üretimi için bölgenin uygunluğu keşfedilmiştir. Kömür ve diğer maden yataklarının keşfiyle birlikte bu madenlerin işletileceği üretim tesisleri ve tekstil gibi farklı alanlarda sanayileşme ortaya çıkmıştır. Ancak bu gelişmelerin büyük çoğu yerli halkın çıkarına değil aleyhine sonuçlar doğurmuştur.[492]

Sanayileşmede mevcut durum tarım için de söz konusudur. Rusya Türkleri kendi topraklarını Moskova'dan bağımsız şekilde değerlendiremez hale gelmiştir. Mevcut tarım arazilerine ne ekileceğine Moskova tarafından karar verilmiştir. Ayrıca ekilebilir tarım arazilerinin neredeyse tamamında yalnızca pamuk ekimine izin verilmiştir. Kısacası Türkistanlı çiftçiler, Rus tekstil firmalarının ihtiyaç duyduğu ham maddeyi üretmek zorunda bırakılmıştır.[493]

Çarlık Rusya döneminde izlenen sömürge siyaseti Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ile devam etmiştir. Bölge her türlü kaynağı Sovyet rejimi tarafından yalnızca Sovyet çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Bir kilo pamuk dahi rejimin onayı olmadan üretilememiş ya da satılmamıştır. Ayrıca Sovyet rejimi altında iktisadi olarak bağımsızlık söz konusu dahi değildir. Her anlamda merkeze bağımlı olmaya mecbur bırakan bu sistem Kafkasya, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'ın bağımsız bir şekilde ilerlemesine izin vermemiştir.[494]

Tüm bunlar neticesinde gerek içsel gerekse dışsal nedenler birlikte değerlendirildiğinde Rusya Türklerinin azgelişmişlik durumunun birden çok nedeninin olduğu görülmektedir. Ancak kültürel anlamda çöküşün ortaya çıkışı çok daha önceki yüzyıllara dayanmaktadır. Zihinsel yapıda başlayan değişim ardından yaşanan olumsuzluklarla birlikte Rusya Türklerinin dünya sisteminde azgelişmiş

---

[491] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:276-81.
[492] Matley, "Industrialization (1865-1964)".
[493] Şahkuloğlu, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı", 2005, 250.
[494] Baymirza Hayit, *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası: "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgan Fikirler (Türkistan Türkçesiyle Metinler)*, edt. Timur Kocaoğlu (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 411.

milletler arasında yer almasına yol açmıştır. Bu durumun yanı sıra Rus işgali ile sömürge konumuna gelmesi de geri kalmışlığın derinleşmesine neden olmuştur. Tüm bu süreçler birlikte ele alındığında içsel ve dışsal hiçbir sebebin tek başına geri kalmışlığı açıklamayacağı bir gerçektir.

4.2. Ceditçi Düşüncenin Ekonomi Politiği

Ceditçi düşünce 19. ve 20. yüzyılın siyasi ve iktisadi koşulları altında başta Rusya Türkleri olmak üzere Türk İslam dünyasının gelişmesini hedefleyen bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda dönemin siyasi ve iktisadi önemli meselelerine ilişkin fikirlerini basın yayın organlarında dile getirmişlerdir. Bu fikirler Ceditçi düşüncenin ekonomi politiğini oluşturması bakımından oldukça önemlidir.

4.2.1. İktisadi Bağımsızlık

Ceditçi düşüncede Rusya Türklerinin gelişmesi için ilk aşama iktisadi bağımsızlıktır. Deşt-i Kıpçak, Kafkasya ve Türkistan'da Çarlık Rusya dönemiyle başlayıp Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına kadar geçen süreçte Moskova yönetimi gerek beşerî gerekse doğal kaynaklar üzerinde tam kontrol sahibi olmakla birlikte onlarca yıl boyunca coğrafya üzerinde sömürgeci politikalarını sürdürmüştür. Bunun için Ceditçi düşünce ortaya çıktığı dönemde her şeyden önce iktisadi olarak tam bağımsızlığı sağlama amacıyla hareket etmiştir. Kendi yerel kaynaklarını milli gelişme için bağımsız bir şekilde kullanmanın önemine atıfta bulunan Ceditçi aydınların, aynı zamanda iktisadi bağımsızlık olmadan tam manada bağımsızlığın sağlanamayacağı fikrine sahip oldukları görülmektedir.

İktisadi bağımsızlığa Ceditçi aydınlar tarafından yüklenen bu mana Ceditçi düşüncenin yayın organlarında birçok defa açıkça dile getirilmiştir. İlk olarak Zeki Velidî Togan'ın Yaş Türkistan Dergisi'nde yayınlanmış makalesinden elde edilen bilgilere göre, Türkistan Milli Partiler Birliği oluşturdukları parti nizamnamesinin 4. maddesindeki şu ifadeler Ceditçilerin iktisadi bağımsızlık fikrini açıkça ortaya koymaktadır:

> *"Türkistan'ın bağımsızlığının ancak iktisadi bağımsızlık anlamında olduğu tanımı yapılıyor. Türkistan iktisadi hayatının genel çerçevesini, ziraat ve sanayiin hangi alanlarına daha fazla önem vermek gerektiğini, yeniden inşa edilecek demiryollarının ve magistral su yollarının yönlerini, Türkistanlılar*

yalnızca kendi ihtiyaçlarına göre kendileri tayin edebilirler."[495]

Bu madde neticesinde milletin Rus emperyalizminden kurtuluşu için kendi sermayelerini ve doğal kaynaklarını yönetmede tam yetki sahibi olmasının gerekliliğine dikkat çekildiği görülebilir. Aynı şekilde Togan, her şeyden önce Türkistan'ın sömürge konumundan kurtularak Dünya ekonomisinde bağımsız bir ülke olarak yer almasına da aynı makale içerisinde vurgu yapmaktadır.[496]

Yine Yaş Türkistan Dergisi'nde Ahmed Naim, Çarlık ya da Bolşevizm fark etmeksizin Rusya Türklerinin Rus sömürüsüne maruz kaldığı sürece başta sanayi olmak üzere iktisadi olarak gelişmesinin mümkün olmayacağını vurgulamaktadır. Milli sermayenin oluşması ve güçlenmesi için bağımsızlığı temel etken olarak görmektedir.[497] Ahmet Naim'in ifade ettiği fikirlerine benzer şekilde Osman Kocaoğlu da iktisadi bağımsızlığın önemini vurgulamış, iktisadi gelişme ve refahla bağımsızlık arasında doğrudan ilişki kurmuştur. Türkistan'ın iktisadi manada gelişmesi ve toplumsal refahın artması için öncelikle Rus esaretinden kurtulması gerektiğini söylemiştir.[498]

İktisadi bağımsızlık dahilinde ele alınan Ceditçi aydınların eserlerinden yola çıkarak, Ceditçi düşüncenin en temel amaçlarından birinin iktisadi bağımsızlık olduğu hükmü çıkarılabilir. İktisadi bağımsızlık her şeyden önce tam bağımsızlığın bir ön koşulu olarak görülmekle birlikte refah ve gelişmenin temelinde yer almıştır. Nihai olarak toplumsal refahın arttırılması ve Rusya Türklerinin gelişmiş ülke statüsüne kavuşabilmesi için beşerî ve doğal kaynaklar üzerinde tek yetki sahibi olması gerektiği Ceditçi düşüncede ana tema olarak işlenmiştir.

4.2.2. Mülkiyet Hakları, Toplumsal Zümreler ve Toplumsal Tabakalaşma

Toplumu oluşturan sınıflar, tabakalaşma ve mülkiyet hakları gibi konular Ceditçi düşünürlerin gelişme hususunda önem atfettiği konular arasında yer almaktadır. Ceditçi düşünürler, bireyin özgürlükleriyle birlikte bireysel ve toplumsal alanda devletin rolünü tartışırken, gelişmeye etkisini de incelemiştir. Ayrıca mülkiyet hakları, sınıfsal çatışma ve işçi hakları gibi söz konusu dönemin güncel tartışmalarını yine

[495] Velidi, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı 'Yerli'-"Rus Bakış Açıları" ve 'Aris-Semey Hattı'", 258.
[496] Velidi, 258.
[497] Ahmed Naim, "Türkistan İktisadi Hayatına Bir Bakış", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, çev. A. Ahat Andican (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 274.
[498] Kocaoğlu, "Türkistan'da Mesleki ve Sosyal Ahlâkın Durumu", 290.

gelişme dahilinde ele almışlardır.

İsmail Gaspıralı'nın mülkiyet, hakları, toplumsal zümreler ve toplumsal tabakalaşmaya ilişkin düşünceleri sosyalizm, kapitalizm ve Avrupa medeniyetine ilişkin kaleme aldığı eserlerinde açık bir dille ifade ettiği görülebilir. Öncelikle mülkiyet hakları hususunda görüşleri incelenecek olursa, *"Mezheb-i İştirakiyyûn"* ismiyle Tercüman Gazetesi'nde yayınlamış olduğu makalesi Gaspıralı'nın fikirlerine rehberlik edebilir.

Gaspıralı'nın sosyalizm düşüncesine eleştiri mahiyetinde kaleme almış olduğu bu makalede, ilk olarak sosyalizmin savunduğu ortak mülkiyet anlayışını reddettiği görülebilir. Sosyalistlerin öne sürdüğü iddialar içerisinde yer alan ortak mülkiyet, her ne kadar eşitlik olarak görülse de aslında adaleti sağlayacak bir sistem değildir. Toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik ve mülkiyet hususunda görülen sorunların çözümü eşitlik değil adaletle sağlanabilir.[499] Gaspıralı çözüm olarak sunduğu adalet anlayışını ise İslam'ın adaleti olarak tanımlamaktadır. Mülkiyet, sınıfsal ilişkiler ve toplumsal düzen içerisinde Tanrı'nın Müslümanlara emrettiği buyruklar yerine getirildikçe sorunların ortadan kalkacağını ifade etmektedir.[500] Diğer yandan Gaspıralı sosyalizmde savunulduğu şekliyle bir ortak mülkiyet anlayışını reddederken umuma tahsis edilen kaynakların gücü elinde bulundurun sınıfın mülkiyetine geçirilmesi ve bu kaynaklar üzerinden haksız kazanç elde edilmesine karşı çıkmaktadır.[501]

Beri taraftan toplumsal tabakalaşma ve sınıf mücadelesinin insanın var olduğu günden bu yana mevcut olduğunu dile getirir. Diğer yandan özellikle toplumda feodal ilişkilerin egemen olduğu dönemlerde gücü elinde bulunduran kesimin diğer sınıflar üzerindeki baskı ve otoritesinin din adamları tarafından desteklendiğini savunmaktadır. Gaspıralı'nın bu düşüncesine göre hangi dinde olduğu fark etmeksizin din adamlarının zayıfın güçlüye itaat etmesinin ilahi bir buyruk olduğunu savunduğunu söylemektedir. Tarihsel olarak her dönem kendini hissettiren bu gibi durumlar 19. yüzyıl sonu itibariyle yalnızca bir sınıfın çıkarına hizmet eden ve gelir dağılımında adaletin sağlanamadığı düzenin kapitalizm ile yeni bir biçim aldığını ileri sürmektedir. Bu nedenle içinde bulunulan yüzyılın en büyük sorunun bu gibi durumlar olduğuna kanaat getirdiği görülebilir. Bu sorunlar karşısında Gaspıralı, başta gelir

[499] Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", 165.
[500] Gaspıralı, "Sosyalizm Yaki Mezheb-i İştirakiyyûn".
[501] Gaspıralı, "Mezheb-i İştirakiyyûn", 182.

dağılımı ve toplumsal alanda adalet sağlanmalı, emeğin sömürüsüne son verilmeli, bir sınıfın toplumu oluşturan diğer sınıflar üzerindeki otoritesi kırılmalı ve sınıfsal farklılıklar azaltılmalı şeklinde fikirler öne sürmüştür.[502] Tüm bunlara ilaveten meseleye bakış açısını şu sözlerinin en iyi şekilde açıkladığını söylemek mümkündür:

> *"Medeniyet-i cedide (yeni medeniyet), hakkaniyet üzere tesis olunan (adalet-doğruluk üzerine kurulan) bir maişetin semeresi (bir yaşam biçiminin sonucu) olacaktır. Bu medeniyet-i cedideyi meydana getirmeye İslamlardan ziyade sermayedar (Müslümanlardan daha çok sermayesi, birikimi olan) bir millet görmüyorum. Bu sermayemiz ise Kelam-ı Kadim'dir (Kuran'dır) ki icmal-i hükmü "hakkaniyet"tir hükümlerinin özü ("adalet-doğruluktur"). Toprak ve mülk; sermaye ve faiz; fert ve cemiyet; kesp (çalışıp kazanma) ve kâr; sa'y (emek) ve gayret; hayır ve hayrat (iyilik ve iyilik yapma) hakkında öşür ve zekât kaide-i külliyeleri (genel kuralları) insanları bahtiyar edecek hakikatlerdir! Sermaye, mülki kesp ve kâr hakkındaki kavaid-i Kur'aniye (Kuran hükümleri) Avrupaca esas hukuk ve âhlak tutabilmiş [olsa] idi sosyalist efkâr-ı müdhişelerine (müthiş sosyalist düşüncelerine) hemen yer kalmaz idi. Çünkü az mı, çok mu herkes mülkten, sermayeden ve sa'yinden (emeğinden) istifade eder idi. Servete esir, faize ömrü bir hizmetçi olmaz idi. Ve bunca nahoşluğa meydan açılmaz (hoşnutsuzluğa imkân verilmez) idi."*[503]

Ceditçi düşünce içerisinde büyük ölçüde fikirleri şekillenen ve faaliyetlerde aktif rol oynayan Yusuf Akçura için, toplumu oluşturan sınıfların her biri ayrı konuma sahiptir. Ancak gelişmenin temelinde burjuva sınıfı daha büyük bir önem arz etmektedir. Akçura için zamanın önde gelen devletlerinin gelişmesinde itici güç burjuvazidir. Türk toplumları içerisinde ulusal burjuva sınıfının oluşamaması gelişmeyi olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle iktisadi açıdan Türk medeniyetinin Batı ile mukayese edilecek derecede yükselebilmesi için başta Türkler arasında ulusal burjuva sınıfının ortaya çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Aksi takdirde bir devletin iktisadi temellerinin sağlamlaşmasının mümkün olamayacağına dikkat çekmiştir. Fakat Akçura için diğer sınıfların gelişmede önemsiz olduğu anlamına gelmez. Akçura burjuvazi kadar toplumu oluşturan diğer sınıfların ve bu sınıflar içerisinde özellikle

[502] Gaspıralı, "Mezheb-i İştirakiyyûn".
[503] Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", 171.

köylünün merkezi bir statüye sahip olması gerektiğini belirtmiştir.[504] Gelişmeyi destekleyecek milli burjuvazinin yaratılmasıyla birlikte kırsalda feodal ilişkilerin hüküm sürdüğü geleneksel bağların tamamen yok edilerek modern bir toplum yaratılması gerektiğini gelişme ve ilerlemede önemli görmüştür.[505]

Tüm bunlarla birlikte Rus emperyalizminin Rusya Türkleri arasında kapitalizmin gelişme sürecini büyük ölçüde engellemiş olduğu varsayılsa da ulusal burjuva sınıfının ortaya çıkmasına engel olmadığının belirtilmesi gerekir.[506] Rusya Türkleri içerisinde burjuva sınıfı iki farklı karakteristikle ortaya çıkmıştır. İlk grup toplumsal gelişmeyi desteklemeyen, alt sınıf üzerinde baskı oluşturan ve emeğini gasp edenlerden oluşmaktadır.[507] Diğer bir grup ise Ceditçi düşüncenin arzuladığı burjuvayı temsil eden gruptur. Bu grup içerisinde yer alan kesim, gelişme sürecini hem maddi hem de manevi olarak desteklemektedir. Özellikle toplumun ihtiyaç duyduğu eğitim gibi alanlarda gerekli sermaye desteğini sağlamaktadır.

Ceditçi düşüncenin tasarladığı toplumsal düzende toplumsal gelişmeyi ve ilerlemeyi destekleyecek, yeri geldiğinde gelişme için gerekli olan araçlarda sermaye ihtiyacını karşılayacak milli burjuvazinin Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Hüseynof Kardeşler en iyi örneklerini oluşturmuştur. Hacı Zeynelabidin Tağıyev, sahip olduğu zenginliğin büyük bir bölümünü Azerbaycan halkının gelişmesi için kullanmıştır. Tekstil, gemicilik, tarım, inşaat ve balıkçılık gibi sektörlerde fabrikalar açılmasına öncülük etmiştir. Ayrıca bununla kalmayıp yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşılayacak eğitim kurumlarının açılmasını sağlamıştır. Böylelikle Azerbaycan'da bazı sektörlerde endüstrinin gelişmesini sağlamıştır. Sanayi ve hatta iktisadi alanlarda büyük katkısı olan Tağıyev, Azerbaycan'da ilk tiyatronun açılmasını sağlamış, çeşitli hayır dernekleri kurmuş ve kız çocukları için okul açmıştır. Hayır kurumları başta olmak üzere farklı kanallar aracılığıyla özellikle yoksul öğrencilerin okutulması için gerekli maddi olanakları sağladığı bilinmektedir. Diğer yandan Ceditçi yayın organları başta

[504] François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), 141-42, 157-58.
[505] Yusuf Akçura, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", *Türk Yurdu* 3, sy 13 (Ekim 1925): 1-16.
[506] Hamid Ziyaeviç Ziyaev, "Jadidlar xorakatining siosiy va ijtimoiy-iktisodiy zamini", içinde *Jadidçilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kuraş*, edt. Dilorom Agzamovna Alimova (Tashkent: Universistet, 1999), 14-16.
[507] Abdulla Avloniy, "Zakot", https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdulla-avloni-zakot/ erişim tarihi: 20 Mart 2022

olmak üzere birçok gazete ve dergi için sermaye sağlamıştır.[508]

Ceditçi aydınların mevcut dünya düzeninde toplumsal sınıflar ve bu sınıflar arasındaki çatışma, işçi hakları ve emeğin sömürüsü gibi sorunları da dile getirdiği görülmektedir. İlk olarak İsmail Gaspıralı, bir fabrikada çalışan işçinin geçimlik düzeyin altında çalıştırılmasını eleştirmiş, mevcut düzende işçilerin boğaz tokluğuna çalıştırıldığını ve sosyal haklardan mahrum bırakıldıklarını ifade etmiştir.[509] Bu durum altında görünüşte hür işçilerin aslında esir olduğunu dile getirmiştir. Bu durumun sınıflar arası adalet kavramının yerleştirilmesi ile düzeltilebileceğini ifade etmiştir.[510]

4.2.3. Sosyal ve Beşerî Kalkınma

Ceditçi aydınlara göre sosyal ve beşerî kalkınmanın temelinde eğitim yer alır. Çoğu Ceditçi aydın, bilimsel bir eğitim ile önce bireylerin sonrasında ise bütün toplumun yüksek gelişmişlik düzeyine ulaşabileceğine inanmıştır. Bu amaçla ilk olarak eğitimde reform için faaliyet gösteren Ceditçiler, bireylerin maddi ve manevi olarak yaşam standartlarını yükselterek sosyoekonomik gelişmeyi hedeflemiştir.

İsmail Gaspıralı'nın fikir dünyasında hem bireysel hem de toplumsal düzeyde eğitim merkezi bir konumdadır. O'nun felsefesinde eğitimin önemi şu sözlerinden açıkça anlaşılabilir:

> *"Dünyada şeref-i insaniyet maariften (bilgiden) ibarettir. Yoksa nisab-ı ilm (bilim sermayesi [olmayan]) veya tahsilini sâlik olmayan avamın (bilim öğrenme yoluna girmemiş cahilin) hevamdan (böceklerden) hiçbir farkı olamaz."*[511]

İsmail Gaspıralı için insanı eşref-i mahlukat kılan şey ilimdir. Bu nedenle bir insanın eğitimden mahrum bırakılması ya da bilinçli olarak cehaleti seçmesinin insanın bu sıfatını yitirmesi demektir. Bireysel düzeyde çok önemli gördüğü eğitim, aynı zamanda gelişme düşüncesinin merkezinde yer alır. Gaspıralı dönemin güçlü ülkelerinin, konumlarını eğitime borçlu olduğunu savunur. Bu nedenle Gaspıralı için, Rusya Türklerinin gelişme sürecine girebilmesi öncelikle eğitim reformunu

[508] Yakup Mahmudova vd., *Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Kafkas İslam Ordusu* (Ankara: Tarihdaş Millet ve Topluluklar Derneği, t.y.), 5-39.
[509] Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", 160.
[510] Gaspıralı, "Mezheb-i İştirakiyyûn", 208-9.
[511] Gaspıralı, "Maarif", 36.

gerçekleştirmesine bağlıdır. O'nun fikir dünyasında toplumu oluşturan her bir ferdin yüksek eğitim seviyesine sahip olması, gelişme için ihtiyaç duyulan itici gücü oluşturmaktadır.[512]

İsmail Gaspıralı Rusya Türkleri için gerekli olan en önemli ihtiyacın eğitim olduğunu savunurken sosyoekonomik gelişme için eğitime büyük bir önem atfetmektedir. Tarımdan sanayiye tüm iktisadi sahalarda Rusya Türklerinin gelişmesi ve hatta uluslararası arenada söz sahibi olabilmesi için geleneksel eğitim kurumlarının reformuna ihtiyaç vardır. Tarım, sanayi, ticaret ve finans gibi alanlarda bilimsel bir eğitim sistemi toplumun ihtiyacı olan beşerî sermayeyi yaratacaktır.[513]

İsmail Gaspıralı, bu fikirlerine ilaveten bir milletin zenginliğinin yalnızca maddi kaynaklar olmadığını, gelişmişlik statüsünün en önemli ölçütlerinden birinin beşerî sermaye olabileceğinin altını çizer. Bu fikrine *"Bizler Adam Olurmız Mı?* isimli makalesinde yer alan şu sözleri ışık tutabilir:

> *"Her milletin ve halkın büyüklüğü-zorluğu "çokluk", "mal ve kesp", "ticaret?" ile ölçünülür ise de en şerefli mizan ve ölçü, ilim ve hünerdir (sanat) ki bunlara malik olan halk, en uluğ ve en büyük halktır."*[514]

İsmail Gaspıralı bireylerin eğitimine atıfta bulunurken yalnızca okuma yazma oranının zirveye ulaşmasından bahsetmez. Ceditçi düşüncenin eğitim programı her şeyden önce nitelikli işgücü açığını kapatacak şekilde olmalıdır. Memleketin her bir köşesinde ilk ve ortaokulların yanı sıra mesleki eğitim veren kurumlar açılmalıdır. Ayrıca Türk öğrencilerin Rusya ve Avrupa'da eğitim alabilmeleri sağlanmalıdır. Bu sayede çağın ileri gelen kurumlarında yüksek öğretim alan bireyler topluma en büyük faydayı sağlayabilecek, toplumun ihtiyacı olan yetişmiş insan gücü sağlanmış olacaktır.[515]

Gaspıralı'nın yanı sıra Ceditçi düşüncenin sosyoekonomik programında sosyal ve beşerî sermayeye atıfta bulunan bir diğer aydın Ahmet Ağaoğlu'dur. Ağaoğlu toplumsal gelişmeyi sağlatan gücün bireyin gelişmesiyle gerçekleşebileceğini öne sürmektedir. Bireyin gelişmesi için ise önce fikren özgürlük sağlanması gerekir. Bu

[512] Gaspıralı.
[513] İsmail Gaspıralı, "Bize Ne Gerek?", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, 2. bs, c. 4 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 48-50.
[514] İsmail Gaspıralı, "Bizler Adam Olurmız Mı?", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, edt. Yavuz Akpınar, 2. bs, c. 4 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 77.
[515] Gaspıralı, "Bize Ne Gerek?"

durumu şu sözlerle belirtmektedir:

> "*Hakikatte yaşayan ve tekâmül eden cemaatlerde ileriye doğru gidişin itici ve sürücü amili ferttir. Cemaatler mahiyetleri itibariyle statiktirler. Dinamik olan ferttir; filhakika fert hareket kuvvetlerini cemaatten alır. Fakat böyle bir fert yetişinceye kadar bu kuvvetler saklı ve gizli kalmaktadır. Ferttir ki kuvvetlerin zuhuruna vasıta olur. Fertle cemaat arasındaki bu iç münasebet tıpkı tabiatla herhangi bir motor arasındaki münasebete benzer. Sudan buhar almak için bir dinamoya ne kadar ihtiyaç varsa öyle de cemaatleri yürütmek için fertlere ihtiyaç vardır. Tarihte yapılmış olan bunca icatlar, ihtiralar, keşifler, bunca içtimai ve fikri ilerlemeleri arasında hangisi vardır ki bir cemaatin heyeti umumiyesi tarafından meydana çıkarılmış olsun. Bütün bunları yapan ferttir. Vakıa fert yaptığının malzemesini toplayıp sentez haline koyan fert zuhur edinceye kadar onlar avare kalmaktadır. Eğer bir cemaat durgun bir hale gelmiş ise, eğer onda ilerlemek hamleleri durmuş ise, eğer nesiller birbiri ardınca gelerek yaşayış tarzında bir değişiklik olmuyorsa o cemaatin içinde ferdin ölmüş olduğuna, yani itici ve dinamik kuvvetin tükenmiş bulunduğuna hükmedilebilir"*[516]

Ağaoğlu'nun kaleme aldığı satırlardan da anlaşılacağı üzere toplumun gelişmesinde itici güç bireydir. Bir toplumun gelişebilmesi için önce bireyin gelişmesi gerekir. Bu gelişmede İsmail Gaspıralı'da olduğu gibi eğitim başat bir rol oynarken, en çarpıcı nokta özgürlükler hususudur. Ağaoğlu, bireyin gelişmesi ve bu gelişmenin toplumun ilerlemesine katkıda bulunabilmesi için bireyler üzerinde herhangi bir otoritenin kısıtlayıcı etkisinin olmaması gerektiğini söylemektedir. Ağaoğlu'nun bu fikirlerinin kısaca tercümesi, bireye geniş kapsamlı özgürlüklerin tanındığı ve birey üzerinde herhangi bir kısıt olmadığı toplumların gelişme sürecinde başarıya ulaşabileceği şeklinde yapılabilir.

Sosyoekonomik gelişmede beşerî sermayeye atıfta bulunan Gaspıralı ve bireysel özgürlükleri esas kabul eden Ağaoğlu'nun yanı sıra Türkistan'da Ceditçi hareketin önemli siması Mahmudhoca Behbudi benzer noktalara atıfta bulunmaktadır. Behbudi *"Millatlar qanday taraqqiy etarlar?"* ve *"Ehtiyoji millat"* ismiyle yayınlamış olduğu

[516] Ahmet Ağaoğlu, *Devlet ve Fert* (İstanbul: Sanayiinefise Matbaası, 1933), 33-34.

makalelerinde gelişme sürecinde ulema sınıfı ve eğitimi iki önemli kriter olarak ele almıştır. Ulemanın en birincil vazifesi toplumda gelişme arzusu yaratmaktır. Böylelikle gelişme düşüncesi belli çevreler tarafından benimsenen bir istek olmaktan çıkarak toplumsal bir harekete dönüşecektir. Bir diğer kriter olan eğitim ise toplumun en temel gereksinimidir. Behbudi'ye göre Rusya Türklerinin cehaletten kurtuluşunun yegâne yolu olan eğitimin modern bir eksende şekillendirilmesi gerekir. Ayrıca yeni eğitim sistemi tüm sektörlerde yetişmiş işgücü ihtiyacını karşılayacak şekilde tasarlanmalıdır.

Behbudi, yetişmiş insan gücünün önemine "Ehtiyoji Millat"te ayrıntılı bir şekilde değinmektedir. Bu makalede, içinde bulunulan yüzyılda Rusya Türklerinin en büyük eksikliğinin nitelikli işgücü hususunda olduğunu vurgulamıştır. Hukuk, mühendislik, ekonomi ve diğer alanlarda nitelikli işgücünün ortaya çıkması toplumun gelişme sürecine girmesinde önemli bir adım olacaktır. Bunun için de tabiî suretle eğitim sistemi çağdaşlaştırılmalı ve eğitim seferberliği başlatılmalıdır. Ayrıca toplumu oluşturan her sınıftan insanın eşit şartlarda eğitim alabilmesi sağlanmalıdır.[517] Behbudi bu görüşlerinin yanı sıra bireylerin yabancı dil öğrenmesinin zaruri olduğuna bir başka makalesinde değinmektedir. Özellikle Türkistan'da eğitim ve günlük konuşma dili arasında farklılıklar vardır. Bu nedenle mevcut eğitim sistemi içerisinde Arapça, Farsça ve Türkçe bilinmesi gerekir. Ancak bu diller yeterli değildir. Siyasi, iktisadi ve kültürel çıkarlar gözetilerek başta Rusça olmak üzere halkın yabancı dil eğitimi alması gerekmektedir.[518]

4.2.4. Tarım

Rusya Türkleri arasında özellikle tarımsal üretim Türkistan topraklarında diğer sektörlere nazaran daha gelişmiş bir vaziyettedir. Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgaline kadar yapay sulama sistemleri ve kanallar inşa edilmiş, çeşitli türde meyve ve sebze yine bu topraklarda yetiştirilmiştir. Ayrıca yerli halkın büyük bir kısmı Ruslara kıyasla tarımsal üretim tekniklerinde daha gelişmiş bir pozisyonda yer almıştır.

Ceditçi düşünürler özellikle Türkistan'ın tarımsal üretim açısından sahip olduğu avantajı göz önüne alarak gerek Türkistan'da tarımın gelişmesi, uluslararası pazarlarda

[517] Mahmudxo'ja Behbudiy, "Ehtiyoji millat", içinde *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Asarlar*, edt. Begali Qosimov (Toshkent: Ma'naviyat, 2009), 200-202.
[518] Mahmudxo'ja Behbudiy, "Ikki emas, to'rt til lozim", içinde *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Asarlar*, edt. Begali Qosimov (Toshkent: Ma'naviyat, 2009), 151-53.

rekabet edebilecek bir hal alması ve en önemlisi en azından yerli halkın kendi geçimini sağlayabileceği bir düzeyde üretim için farklı fikirler ortaya koymuştur.

Ceditçi düşünürlerin tarımsal üretim ve tarımın geliştirilmesine ilişkin görüşlerine bakıldığında ilk olarak diğer tüm alanlarda olduğu tarımsal üretimde yerli halkın bağımsız hareket etmesi gerekliliğini vurguladığı görülmektedir. Rus sömürüsünün en temel aracı olan yerli halkın toprağını zapt ederek Rus köylülere dağıtılmasının önüne geçilmesi tarımsal üretimde ürün tercihinde milletin kendisinin karar vermesi gerektiği birçok eserde ön plana çıkmaktadır. Bu eserler içerisinde Yaş Türkistan'da Şahkuloğlu Mustafa'nın kaleme aldığı Türkistan'ın *"İktisadi Hayatı"* adlı eser oldukça önemlidir.

Şahkuloğlu Mustafa, Türkistan'da yerli halkın Rus işgaline kadar tarımsal üretimde Ruslara nazaran daha gelişmiş olduğuna ancak Rus işgali ile birlikte gelişmenin durduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca Moskova'nın, halka baskı ve zorbalıkla yalnızca pamuk ektirdiğini ve bununda en temel ihtiyaçların kendi topraklarında yetiştirilememesine neden olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan bu uygulamaların son bulması, tarımsal modernleşmenin gerçekleşmesiyle birlikte Türkistan'da tarımın dünya pazarlarına açılması gerektiğinin altını çizmiştir. Netice itibariyle Türkistan'da üretim tekniklerinin dünyanın geneliyle uyumlu ve uluslararası piyasalarda serbestçe rekabet edebilir hale getirilmesi gerekmektedir.[519]

Tarımsal üretim hakkında önemli fikirler ortaya koyan bir diğer Ceditçi ise Abdulhamid Süleyman Çolpan'dır. Çolpan, Türkistan'da tarımsal üretimde iki önemli soruna dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi tarımsal üretimde en gelişmiş ve modern metotların yerli halk tarafından bilinmemesidir. Arazi ve iklim her ne kadar uygun olursa olsun teknik açıdan söz konusu yetersizlik üretim seviyesini arttırmak için yeterli değildir. Bir diğer önemli sorun ise tarım arazilerinin çiftçi yerine zenginlerin mülkiyetinde olmasıdır. Bu duruma binaen, köylülerin ve çiftçilerin zenginlerin kölesi haline gelmiş olmasının tarımsal üretimde bir dezavantaj olduğunu ifade etmiştir. Mevcut sorunlar karşısında köylülerin kendi milletinin zenginlerinin köleliğinden kurtulmasını, tarımsal gelişme için sermayenin sağlanması ve özellikle genç kuşakların tarım ve ekonomi hakkında araştırmalar yaparak sorunları ve bu sorunların

[519] Şahkuloğlu, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı", 2005.

çözümlerine dikkat çekmeleri gerektiğini vurgulamıştır.[520]

Buharalı Ceditçi Osman Kocaoğlu, Çolpan ve Şahkuloğlu Mustafa gibi tarımsal üretimin Rus sömürüsü altında gelişim göstermeyeceğini vurgulamakla birlikte yeni teknik ve usullerin Rusya Türkleri arasında yaygınlaşması gerektiğini vurgulamıştır. Türkistan'da tarımın gelişmesi önünde teknolojiden yoksunluk ve sömürüyü iki önemli engel olarak görmüştür. Ayrıca yalnızca Türkistan'da değil Kırım ve Kafkasya gibi Rusya Türklerinin yaşadıkları tüm bölgelerde durumun aynı olduğunu ifade etmiştir.[521]

Son olarak İsmail Gaspıralı'nın tarım hususundaki fikirleri değerlendirilecek olursa eserlerinde benzer düşünceleri işlediği görülebilir. Her şeyden önce tarımın bilimsel bir alan olduğunu öne süren Gaspıralı bu hususta şu ifadeleri kullanmıştır:

> "*Toprak tutmaya, işlemeye (çalışmayı) bilmiyoruz; Topraktan mesela Nemes (Alman) hakları gibi berekât çıkarmak elimizden kelmiy (gelmiyor) ve bu sebepten azar azar elimizde olanlar satılmakta, coyulmaktadır (yok olmaktadır). Rençberliği talim ve tedris edip öğrenmeli. Bu başlıca bir ilimdir ki dilimizde namı dahi yoktur (Arapçası ilm-i ziraattır).*"[522]

İsmail Gaspıralı tarımın gelişmesi ve ulusal refaha katkı sağlayabilmesi için tarımın bir bilim olarak ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Batı'da tarımda yaşanan teknik gelişmeler karşısında geleneksel üretim biçimleri nedeniyle Rusya Türklerinde tarımsal faaliyetlerin oldukça azaldığına dikkat çekmiştir.

Görüldüğü üzere tarım hususunda Ceditçi düşünürlerin üzerinde durduğu birkaç önemli nokta mevcuttur. Bunlardan en önemlisi tarımda Rus esaretinden kurtulmaktır. Rusların hem toprağın yönetimini hem de üretim sürecini tamamen kontrol etmiş olması Rusya Türklerinin kendi çıkarlarına yönelik üretim gerçekleştirmesine, tarımsal zenginliği doğrudan toplumsal refahı artırmak için kullanamamasına neden olmaktadır. Bunun için Rusya Türklerinin gelişmesini sağlamak için öncelikle bağımsız bir tarım politikası gerekmektedir. Ayrıca her ne kadar işgalin ilk yıllarında üretim teknikleri Ruslardan daha gelişmiş olsa da Dünya'nın gelişmiş ülkelerine

[520] Abdulhamid Süleyman Çolpan, "Vatanimiz Turkistonda ziroat va dehqonchilik", *Sadoi Farg'ona*, 1914, 10,13,23 baskı, https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdulhamid-cholpon-vatanimiz-turkistonda-ziroat-va-dehqonchilik-1914/ erişim tarihi: 20 Mart 2022
[521] Kocaoğlu, "Bolşevikler ve Çiftçiler".
[522] Gaspıralı, "Bize Ne Gerek?", 48.

kıyasla teknik eksikliği tarımda hem verimliliğin hem de elde edilen ürün miktarının artırılmasını engellemektedir. Bunun için tarımı modern teknoloji ile donatmak gelişme için en önemli adımlardan biridir. Son olarak Çolpan'ın da üzerinde itina ile durduğu gibi yerli halkın ve özellikle genç neslin tarım ve iktisat hususunda bilgilendirilmesi gereklidir.

4.2.5. Sanayileşme ve Ticaret

Çarlık Rusya'nın işgalleri öncesinde Rusya Türkleri arasında sanayileşme ev tipi üretim atölyeleri ve bazı orta büyüklükteki tesislerden ibarettir. Çarlık Rusya, işgal ettiği bölgelerde özellikle değerli maden yatakları çevresinde sanayi tesislerinin kurulmasına aracılık etmiştir. Bunun yanı sıra pamuğun işlenmesi ve tekstil ürünleri için Türkistan'da fabrikalar kurulmuştur. Fakat bu sanayileşme Rusya Türklerinin lehine sonuçlar vermemiştir.

Rusya Türklerinin sanayileşmede geri kalmışlığını İsmail Gaspıralı şu sözler ile özetlemektedir: *"İşbu demir zamanında ağaç kulübelerde ömreden, ağaç araba ile yol yüren (yol alan), ayağı yalangaç ya çarıklı gezen ancak Ruslar ve Müslümanlardır."*[523] Rusya Türklerinde sanayileşme sürecinin başlamamasının en temel nedeni diğer tüm alanlarda olduğu gibi toplumu saran cehalet ve gerileme karşısındaki hareketsizliktir. Rusya Türkleri arasında sanayi çağının yaratılabilmesi için öncelikle bunun önüne geçilmesi ve milli maarif hareketinin başlatılması gerekmektedir. Sanayi çağının başladığı dönemde Batı karşısında Rusya Türklerinin azgelişmişlik durumundan kurtulması ve gelişmesi için bu zaruri bir durumdur.[524]

Rusya Türkleri arasında ticaret Coğrafi Keşiflere kadar iktisadi zenginliğin en önemli kaynağını oluşturmuştur. Ancak değişen ticaret yolları gerek Kırım ve Kazan civarında gerekse Türkistan'da dünya ticareti için Türklerin konumunu değiştirmiştir. Ayrıca Coğrafi Keşiflerden sonra deniz ticaretinin öneminin artması da yine bu bölgede kara ticaretinin geri planda kalmasına neden olmuştur. Buna karşılık Kazan ve Kırım çevresinde deniz ticareti aktif bir şekilde devam etmesine rağmen bölgedeki ticari faaliyetlerde Türkler tamamen etkin olamamıştır.

20. yüzyılın başlarında Rusya Türklerinin dünya ticaretindeki konumunu İsmail Gaspıralı şu sözlerle özetlemektedir: *"Ticaret meydanı olan Avrupa ve Amerika*

[523] İsmail Gaspıralı, "Rusya'nın Siyaset-i İslamiyesi", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, edt. Yavuz Akpınar, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 224.
[524] Gaspıralı, "Bize Ne Gerek?"; Gaspıralı, "Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi".

kıt'aları izlenir, aranılırsa hiçbir beldesinde Müslüman taciri bulunmaz; bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur (ancak istisna olabilir).''[525] İsmail Gaspıralı bu sözleri ile yalnızca Türklerin değil tüm Müslüman memleketlerin dünya ticaretindeki konumu aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca bu sözlerine ek olarak şunları dile getirmiştir: *"Memalik-i hariciyede iş göremediğimizden sarf-ı nazar (dış memleketlerde iş yapamadığımız bir yana dursun), kendi vatanımızda âciz kalıyoruz."*[526] İsmail Gaspıralı'nın ifadelerinden anlaşılacağı üzere Rusya Türkleri ve diğer Müslüman ülkelerin dünya ticaretinde Batı ile yarışacak gücü olmadığı gibi yurtiçi ticarette de herhangi bir üstünlüğü kalmamıştır.

Rusya Türkleri ve diğer Müslüman ülkelerin içinde bulunduğu bu durum karşısında Gaspıralı çözümü şu şekilde ifade etmektedir:

> *"Aramızda çok tüccar ve sevdagerler bar. Basbayağı işler köçürmekteler (iyi iş yapmaktalar) velakin uluğ ticaretleri yoktur. Şirket ve kumpanyalar tertip edip büyük ticaretler edemiyorlar. Bunların balalarına İslâmca ve Rusça okumak gerek; dünyada ne var, ne yok bilmek gerek; başka milletler işleri nice ederler (nasıl yapıyorlar), kumpanyaları nice tertip ederler (ediyorlar), bilmek gerektir."*[527]

İsmail Gaspıralı Rusya Türklerinde diğer alanlarda olduğu gibi sanayi ve ticarette de durumun cehaletten ve teknik eğitimin eksikliğinden kaynaklandığı savunmuştur. Ayrıca içinde bulunulan durumlar karşısında fikri atâlet devam ettiği sürece sanayi ve ticarette ne Rusya Türklerinin ne de diğer Müslüman halkların ilerleme kaydedemeyeceğini savunmuştur. Batının bilim ve teknikte ilerleyişi karşısında her ne kadar geç kalınmış olunsa da ivedilikle her alanda gerekli teknik bilgi ile donatılmış uzman kişilerin yetiştirilmesi ile bu sorun aşılabilecektir.[528]

Bolşevik Devrimi öncesinde Rusya Türklerinin mevcut durumu ve ne yapılmasına ilişkin öneriler sunan Gaspıralı'nın ardından Sovyet rejiminin ilk yıllarına ilişkin Şahkuloğlu Mustafa, ticarette Moskova'nın kontrolünün devam etmesinin Türkistan'da tüccarların kendi çıkarları doğrultusunda hareket edememesine ve

[525] Gaspıralı, "Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", 407.
[526] Gaspıralı, 407.
[527] Gaspıralı, "Bize Ne Gerek?", 49.
[528] Gaspıralı, "Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi", 408.

ticarette üstün olduğu ürünlerde serbest piyasadaki rekabetten yararlanamamasına neden olduğunu ifade eder. Bu durum devam ettiği sürece Rusya Türkleri içerisinde ticaretin gelişerek ulusal zenginliğe bir katkı sağlamasının muhtemel olmadığını ayrıca belirtmektedir.[529]

Türkistanlı Ceditçilerden Mahmudhoca Behbudi İsmail Gaspıralı'da olduğu üzere her alanda olduğu gibi ticarette de yetişmiş insan gücünün olmayışının Rusya Türkleri için en büyük eksiklik olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle dış ticarette bu eksiklik yerli tüccarların son derece aleyhindedir. Teknik ve teorik bilgiden yoksun tüccarların özellikle Avrupa pazarlarında kâr etmek bir yana dursun zarar ettiğini ifade etmektedir. Eğer ticaret için gerekli donanıma sahip bireyler yetiştirilirse bu durumun tersine dönebileceğini ileri sürmektedir.[530]

İsmail Gaspıralı ve Şahkuloğlu Mustafa dünya ticaretinde Rusya Türklerine ilişkin iki önemli unsura değinmiştir. Öncelikle Gaspıralı Çarlık döneminde ticaretin mevcut durumunun en büyük nedeninin cehaletten kaynaklandığını ifade etmiştir. Ticarette uzman kişilerin eksikliği, teknik bilginin olmayışı ve dünya ticaretindeki son teknolojik gelişmelerden oldukça uzak olunuşu Rusya Türklerinin en temel sorunudur. Ayrıca bu durum karşısında herhangi bir çözüm arayışının olmamasının altını çizmektedir. Buna istinaden Gaspıralı, ticaret için gerekli eğitimin ve bu eğitimle yetişmiş bir işgücünün yaratılmasını sorunları çözmede önemli bir unsur olarak görmektedir.

Gaspıralı'nın yanı sıra Şahkuloğlu Mustafa Rus işgalleri ile başlayan ve Sovyet rejimi ile devam eden sömürgecilik sürdüğü müddetçe diğer sektörlerde olduğu gibi ticarette de bir gelişme kaydedilemeyeceğine değinmiştir. Uluslararası ticarette üstünlüğe sahip olunan ürün gruplarında rekabet edilebilmesi ve bu rekabetten kazanç sağlanabilmesi için öncelikle bağımsızlığın kazanılmasına vurgu yapmaktadır.

4.2.6. Kadın Hakları ve Kadının Toplumsal Statüsü

Ceditçi aydınların bilhassa büyük bir titizlikle yaklaştıkları bir konu Rusya Türklerinde kadının toplumsal statüsü ve kadının sosyoekonomik gelişmedeki yeridir. Başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Ceditçi aydınların büyük bir çoğunluğu kadınların sosyoekonomik gelişmede lokomotif olduğu görüşündedir. Bu nedenle de Rusya

[529] Şahkuloğlu, "Türkistan'ın İktisadi Hayatı", 2005, 251.
[530] Behbudiy, "Ehtiyoji millat".

Türkleri içerisinde kadınların mevcut sorunlarının giderilmesi ve farklı nedenlerden kaynaklı eşitsizliğin yok edilmesi için mücadele vermişlerdir.

Ceditçi düşüncede kadının toplumsal statüsü ve gelişmede ona atfedilen önem İsmail Gaspıralı tarafından birçok eserinde işlenmiştir. Gaspıralı, bir toplumun gelişebilmesi için öncelikle kadının toplumsal konumunun iyileştirilesi gerektiği kanaatindedir. Bu düşünce ve tutumu diğer Ceditçi aydınlar üzerinde de etkili olmuş ve Ceditçi düşünce içerisinde bir Tük kadın hareketinin filizlenmesine öncülük etmiştir.[531]

Rusya Türkleri arasında Ceditçi düşünceden önce kadın sorununa ve kadının toplumsal statüsü ile ilgili meselelere dini açıdan yaklaşan ilk isimlerden birisi ilk olarak Ataullah Bayazitov'dur. Türk kadının içinde bulunduğu toplumda maruz kaldığı ayrımcılık ve diğer sorunların nedenini İslam'da görmemiş, İslam'da kadının yerini açıklamak adına bir çalışma ortaya koymuştur. Bayazitov, *"İslam'ın Bilimle ve Diğer Dinlerle İlişkisi"* ismiyle yayınladığı eserinde aile ve toplumsal hayatta kadın, kadının çalışma hakkı ve diğer hürriyetleri gibi başlıkları ele almıştır. Dönemin hâkim görüşünün aksine kadınlara yönelik toplumdaki hâkim tutumun İslam diniyle bağdaşmadığını, çok eşlilik, şiddet ve eğitim gibi hakların din adına meşrulaştırılamayacağını vurgulamıştır. Ayrıca ev işleri ve çocuk yetiştirilmesi gibi konularda sorumluluğun tek başına kadına ait olmadığını, kadının çalışma hayatında aktif rol alabileceğini ve bu hakkın kısıtlanmasının söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Diğer yandan kız çocuklarının eğitim hakkının elinden alınmasının herhangi bir dini açıklamasının olmadığını vurgulayan Bayazitov, aile içerisinde çocuklar arasında cinsiyetçi yaklaşımın dinen uygun olmadığının altını çizmiştir.[532]

Ataullah Bayazitov'un çalışmasının ardından Ceditçi düşüncede İslam bağlamında kadın hakları sorununa değinen iki önemli aydın olarak Musa Cârullah ve Ahmet Ağaoğlu zikredilebilir. Rusya Türklerinden kadınların gelenek ve din anlayışından kaynaklı sorunlarında Musa Cârullah tarafından kaleme alınan "*Hatun*" isimli eseri büyük bir önem taşımaktadır. Bu eserde Musa Cârullah, dönemin şartlarında özellikle din adı altında kadınlara uygulanan baskı ve zulme karşı İslam'da kadın haklarını ele almaktadır.

---

[531] Aslı İşbilir ve Mehmet Dikkaya, "Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri", *JEBPİR, cilt* 7, sy 2 (2021): 274

[532] Ataullah Bayazitov, *Otnosheniya Islama K Nauke I K Inovertsam (İslam'ın Bilimle ve Diğer Dinlerle İlişkisi)* (Sank-Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina, 1887).

Musa Cârullah'ın her şeyden önce kadınlara saygı hususunda şu sözleri oldukça önemlidir:

> *"Hatunlara hürmet, Kur'an-ı Kerim'den aldığım terbiye ile bende meleke haline gelmiş ahlaki bir davranıştır. Hatun, hem öz anam hem de büyük anamdır. Benim hemşirem, anamın babamın hemşiresidir. Hayatımın refikası, çocuklarımın validesi, hanımefendimdir. Nihayet hatun, benim kızım, kerimemdir. Yani hem dinlerin emri, hem tabiatın hükmü, hem de ictimai nizamın kuvveti gereği hatunlara hürmet benim en büyük vazifemdir."* [533]

Musa Cârullah'ın kadına saygı hususunda kaleme aldığı bu sözlerinin yanı sıra eserinin devamında insanlığın erkeklik ve kadınlıktan daha önce geldiğini insanlıkta hem kadının hem de erkeğin eşit olduğunu ifade eder. Ayrıca bu eşitlik hukukta da sağlanmalıdır. Dünyanın birçok ülkesinde hukuk önünde eşitliğin sağlanamayışına dikkat çeken Cârullah, medeni hukuk, eğitim hakkı ve seçme ve seçilme hakkı gibi siyasi haklar bakımından eşitliğin zaruri olduğunu ifade eder. Türkistan gibi ülkelerde kanunlar önünde eşitliğin sağlanamadığını ve bu eşitsizliğin İslamiyet'e dayandırarak meşru görülemeyeceğinden bahseder. Aksine İslamiyet, hukuki olarak sosyal adalet temelinde cinsiyetler arası bir ayrım yapmamaktadır. Diğer yandan hiçbir otorite veya gücün kadını haklarından mahrum bırakamayacağını belirtirken kadının haklarından feragat etmesinin de yalnızca kendi iradesinde olduğunu belirtir. Çalışma, seçme ve seçilme hakkını ne ailevi bağlara sahip olduğu kişiler ne de başka bir güç kadından zorla alamaz. İslamiyet'te de bunun aksini iddia eden bir durum olmadığına dikkat çeker. Ayrıca dönemin zihin dünyasında kadınları birçok alanda güçsüz görenlerin karşısında onları fiziksel ve ruhsal olarak erkeklerden daha güçlü varlık olarak görmüştür. Ayrıca kadınların fiziksel olarak güçsüz olsa dahi bu eşitsizliğe yol açamaz, haklarının elinden alınmasına gerekçe olmaz.[534]

Toplumsal statü ve kanunlar önünde eşitlik gibi konularda fikirlerini beyan eden Cârullah, dönemin en önemli meselelerinden biri olan örtünme hususunda da açıklamalar yapmıştır. Kur'an'da yer almayan peçenin uygulandığı toplumları ve bu uygulamayı acizlik olarak görmüştür. Türkistan, İran ve bazı İslam bölgelerinde uygulanan peçenin Kur'an'da bahsi geçen hicap veya örtünme ile bağdaşmadığını dile

[533] Musa Carullah, *Hatun*, 4. bs (Ankara: Kitâbiyat Yayınları, 2007), 12.
[534] Carullah, 60-66.

getirmiştir.[535]

Cedit hareketinde dini perspektiften kadın haklarını irdeleyen ikinci önemli şahıs ise Ahmet Ağaoğlu'dur. Musa Cârullah'ın ardından Ağaoğlu tarafından 1901 yılında "*İslamlığa Göre ve İslamiyette Kadın"* ismi ile neşrettiği eseri Rusya Türklerinde kadın ve İslamiyet temasının işlendiği önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Ağaoğlu bu eserinde, 20. yüzyılda Türk kadının hakları ve İslam'ın kadın hakları konusuna yaklaşımı gibi konulara değinmiştir. Başta Türk kadını olmak üzere İslam ülkelerinde kadınların statü kaybının ve mevcut adaletsizliğin nedeni döneme hâkim zihniyet olduğunu savunmuştur. Mevcut durumun İslam'ın özünden uzaklaştırılmasından, hurafelerin ve birtakım âdetlerin toplumsal hayatta yer edinmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Toplumda dini güç elde eden ve bu gücü çıkarına kullananlar kadın sorunlarının başlıca nedenidir. Dinden kaynaklandığı düşünülen sorunlar İslam'ın özüne dönüşle ortadan kaldırılabilir ve kadınlar hürriyetine kavuşabilir.[536]

İdil-Ural'da Ceditçiliğin önemli simalarından Rızaeddin Fahreddin de Rusya Türkleri içerisinde kadınların mevcut sorunlarına dikkat çekmiştir. Kadın hakları hususuna yönelik *Meşhur Hatunlar* ismiyle kaleme aldığı eserinde fikirlerini açıkça beyan etmiştir. Fahreddin, toplumun gelişmesi için kız çocuklarının eğitiminin önemli bir adım olacağını ve yeni kurulacak toplumsal sistemde özellikle eğitim görmüş annelerin en büyük pay sahibi olacağını belirtmiştir.[537]

Ceditçi aydınlardan Fatih Kerimî, Türk kadının içinde bulunduğu vaziyetle ilgili gerek Rusya Türkleri gerekse Osmanlı hakkında önemli tespitler sunmaktadır. İstanbul'da geçirdiği günlerde Osmanlı'da Türk kadın hareketini yakından takip etmiş ve Türk kadının her coğrafyada aynı sorunlarla mücadele etmek zorunda kaldığını dile getirmiştir. Toplumun yarısını oluşturan kadınların özellikle sosyal ve iktisadi hayatta aktif bir şekilde yer alamayışının altını çizmiştir. Kadın işgücünün bir ülke için büyük bir önem arz ettiğinden, kadının çalışma hayatında yer almasının engellenmesinin ülkenin iktisadi gelişmesini de engellediğini savunmuştur. Bu duruma karşılık kadınların modern tarzda eğitim alarak iktisadi ve sosyal alanlarda aktif rol

[535] Carullah, 44-58.
[536] Ahmet Ağaoğlu, *İslâmiyette Kadın*, çev. Hasan Ali Ediz Ediz (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1985).
[537] Türkoğlu, "*Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin"*, 312-314.

oynamasının teşvik edilmesi gerektiği düşüncesindedir.[538]

Fatih Kerimî tarafından dile getirilen bu düşüncelerin yanı sıra Ayaz İshakî'de de İsmail Gaspıralı'nın kadın haklarına ilişkin tesiri görülebilir. Ayaz İshakî Türk Yurdu'nda yayınlanan "Türk Kadını" isimli makalesinde Türk kadının yüksek eğitim seviyesine ulaşmasını ve ivedilikle çalışma hayatında yer alması gerektiğini dile getirmiştir. Türk toplumlarında kadının çalışma hayatında daha fazla yer alması ve kadın istihdamının artmasıyla birlikte toplumdaki algının da değişeceği fikrindedir.[539] Bu konuya verdiği ehemmiyeti şu sözlerinden anlamak mümkündür:

> *"…Kadınlarımızın meslek sahibi olmaları memleketimizin büyük meseleleriyle alakadar olduğundan, hükümetimiz bu meseleye ayrıca ehemmiyet vererek kendi kuvvetiyle muayyen bir cereyana sevk etse de şüphesiz büyük meselelerimizden birinin hallini teshil etmiş ve asrî hayata doğru attığımız birinci adımlardan en mühimini atmış olurdu."*[540]

İsmail Gaspıralı'nın Rusya Türklerinde gelişmenin bir ön şartı olarak kadınların mevcut sorunlarının çözüme kavuşturulması fikri kısa sürede Ceditçi birçok çevreden destek görmüştür. Kazan ve Kırım çevresinin dışında Kafkasya ve Türkistan'da da kadın hakları ve kız çocuklarının eğitimi gibi meseleler tartışma konuları arasında yer almıştır. Türkistanlı Ceditçilerden Hoca Muin, Mahmuhhoca Behbudi ve Abay Kunanbay gibi isimler söz konusu dönemde bu tartışmaları sürdüren isimler arasındadır.

Hoca Muin'in eserlerinde kadın haklarına yönelik ele aldığı en önemli meseleler kız çocuklarının ve kadınların eğitim hakkı olmuştur. Türkistan'da kadının değersizleştirilmesi ve gitgide artan esarete dikkat çeken Muin, toplumsal gelişme için kız çocuklarının eğitiminin en önemli adım olduğunu belirtmiştir.[541] Diğer yandan *"Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi (Gençlerimizin ve Kız Çocuklarımızın Yetiştirilmesi)"* ismiyle yayınlanan makalesinde Türkistan'da hâkim olan din-i İslam'ın kadına büyük bir önem atfetmesine rağmen toplum tarafından bunun göz ardı edildiğine dikkat çekmiştir. Gelişme sürecinde kadınların büyük role sahip olduğu kanısının aksine

---

[538] Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, edt. Fazıl Gökçek (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001).
[539] Kanlıdere, *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*, 257-63.
[540] Kanlıdere, 263.
[541] Hoji Muin, "Oila tarbiyasi", içinde *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar*, edt. Ozod Sharafiddinov (Toshkent: Ma'naviyat, 2005), 82-83.

Türkistanlı ahalinin kadın ve kız çocuklarına evlenmek, ev işleri yapmak ve çocuk yetiştirmek gibi roller biçtiğini ifade etmiştir. Toplumdaki bu yozlaşma karşısında Kırım ve İdil-Ural'da kadın hakları mücadelesinin örnek alınması gerektiğinin altını çizmiştir.[542]

Kadın hakları ile ilgili Cedit hareketinde önemli bir nokta tiyatro ve şiir gibi araçlarla kadın haklarının dile getirilmesidir. Kadınların yaşadıkları sorunlar, baskı, esaret ve ötekileştirilmesi gibi durumlar Cedit edebiyatının ana temalarını oluşturmuştur.[543] Örneğin Mahmudhoca Behbudi tarafından kaleme alınan Pederkuş adlı piyeste yer alan diyaloglardan birinde eğitim hakkının yalnızca erkeklere ait olmadığı, eğitimde kız ve erkek çocuklarının eşit derece hak sahibi olduğu ifade edilmiştir.[544]

Gaspıralı öncülüğünde başlayan kadın hareketi eğitim ve diğer alanlarda olduğu gibi kısa sürede Rusya Türkleri içerisinde hızla yayılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin tesiri olarak Kazak aydınlar arasında kadın hakları ve kız çocuklarının eğitimi gibi temalar işlenmeye başlamıştır. Bu aydınlar içerisinde en önemli isim Abay Kunanbay olarak gösterilebilir. Abay Kunanbay tarafından kaleme alınan eserlerde kadınların toplum içerisinde karşılaştığı mevcut sorunları işlediği bilinmektedir. Erkek çocuklarının eğitimi kadar kız çocuklarının eğitiminin de toplumsal gelişme için önemli olduğu, kadınlara yönelik çağ dışı uygulamalara son verilmesi ve baskının ortadan kaldırılması başlıca ele aldığı konular arasında gösterilebilir.[545] Abayla birlikte Kazak eğitimin modern bir hal alması için öncülük eden İbrahim Altinsarin, kız çocuklarının eğitim almasını ve kadınların çalışma hayatında yer almasını sağlayacak meslek okullarının açılmasını sağlamıştır.[546]

Başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Ceditçi aydınların sosyal ve iktisadi alanların tamamının dışına itilen Türk kadınının sorunlarına önemle yaklaştıkları görülmektedir. Ceditçi aydınların ulaşılan eserlerinde konuyla ilgili söylemleri incelendiğinde söz konusu dönemde adeta toplumdan dışlanmış kadınlara gelişmenin en önemli gücü olma rolünü atfettikleri görülmektedir. Rusya Türklerinin gelişmesi ve yüksek

[542] Hoji Muin, "Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi", içinde *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar*, edt. Ozod Sharafiddinov (Toshkent: Ma'naviyat, 2005).
[543] Khalid, *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, 224.
[544] Mahmudxo'ja Behbudiy, "Padarkush", içinde *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Ishlar*, edt. Zaynabidin Abdirashidov, 3. bs (Toshkent: Ma'naviyat, 2006), 43.
[545] Ayan, *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*, 110-11.
[546] Ekrem Ayan, "Kazak Bozkırlarında İlk Öğretmen- Ibıray Altınsarin", *The Journal of Academic Social Science Studies* 5, sy 6 (2013): 31-41.

medeniyet seviyesine ulaşabilmeleri için öncelikle kız çocuklarının eğitim almasının gerektiğini dile getirmişlerdir. Ataullah Bayazitov, Musa Carullah ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimler toplumda din adı altında kadınlar üzerindeki baskıyı din ve kadın ekseriyetinde çalışmalar yaparak yıkmaya çalışmıştır. Toplumdaki hâkim zihniyet karşısında gelişmenin en önemli gücü olarak kadınları görmüşlerdir. Netice itibariyle Türk kadının yıllardır uğradığı hak kaybı karşısında Ceditçi düşüncenin her türlü sosyal, siyasi ve iktisadi hakkı kadınların geri kazanması için destek oluşturmuş ve ileride görüleceği üzere Rusya'da Türk kadın hareketinin başlamasına vesile olmuştur.

4.2.7. Birey-Toplum-Devlet İlişkisi

Ceditçi düşüncenin birey-toplum-devlet ilişkisine yönelik tutumuna ilişkin ilk olarak Ahmet Ağaoğlu'nun fikirleri incelenecek olursa O'nun liberal bir çizgide yer aldığı görülmektedir. Bu hususta *"Devlet ve Fert"* isimli eseri Ağaoğlu'nun fikirlerine ışık tutmaktadır. Ahmet Ağaoğlu Batı'nın yükselişinin temelinde bireyin özgürleşmesinin yer aldığını savunur. Rönesans ve Reform süreci ile birey üzerindeki her türlü otoritenin yok olması Avrupa'da bilimsel, kültürel ve teknik ilerlemenin kapısını açmıştır. Batı'da yükseliş karşısında Doğu'daki mevcut durumun fertlerin düşünce itibariyle içinde bulunduğu mahkumiyetinin sonucu olduğunu ileri sürer. Hürriyet ve demokrasi öncülüğünde bireye alan açılmalı ve bu alanda birey üzerinde herhangi bir tahakküm aracı olmamalıdır.[547]

Birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkide liberal bir düstur takınan Ağaoğlu, Doğu ve Batı arasında bu karşılaştırmayı yapmanın yanı sıra Batı'da ortaya çıkan liberal düşüncenin, Doğu milletlerinde istibdat ve despotizm yerine geçmesinin gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca bireylere iktisadi, siyasi ve toplumsal alanlarda liberal düşüncenin öngördüğü biçimiyle tam serbestiyet verilmelidir.[548]

Ağaoğlu, ferdiyetçilik ile birey ve toplum arasındaki bağların yok oluşunun aksine ferdiyetçi bir tutumun veya bireylere geniş kapsamlı özgürlükler verilmesinin birey ve toplum arasındaki ilişkiyi zayıflatmadığını ileri sürmektedir. Nitekim eserinde şu sözleri kaleme aldığı görülmektedir: *"Hürriyet ferdi milletten ayırmaz; bilâkis fertlerin yekûnundan ibaret olan cemiyet azası arasında kırılmaz ve çözülmez bir*

[547] Ağaoğlu, *Devlet ve Fert,* 28-35.
[548] François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 125-26.

tesanüt şebekesi kurar."[549] Bunun yanı sıra ferdî gelişme ve toplum arasındaki ilişkiye yönelik olarak şunları dile getirmiştir: *"Fert inkişaf ettikçe yani fert hürriyetlerini eline alarak mesaide tenevvü ettikçe fertleri yekdiğerine bağlayan iplerin adedi çoğalır ve bu adet nisbetinde cemiyet arasında tesanüt ve vahdet teessüs eder."*[550] Ağaoğlu'na ait bu sözlerden hareketle bireylere geniş kapsamlı özgürlük tanınması ve bireyin gelişmesinin bireyler arasındaki manevi bağları güçlendirmekle kalmayıp toplumsal dayanışma ve birlik kurma yolunda önemli katkı sağlayacağını ileri sürdüğü görülebilir.

Ahmet Ağaoğlu'nun birey, toplum ve devlet bağları hakkında düşünceleri karşısında İsmail Gaspıralı ise Batı liberalizmini eleştirmektedir. İsmail Gaspıralı'nın Batı düşüncesine yönelik ilk eleştirileri John Stuart Mill'in fayda felsefesi ve bireycilik yaklaşımındadır. Ferdiyetçiliğin bireyin yalnızca kendini düşünmesine ve toplumun faydasını gözetmeden hareket etmesine neden olacağını ifade eder. Bir bireyin öz faydasından önce hakkaniyet ile hareket etmesini ve bireysel ve toplumsal düzeyde ilişkilerin temelinde hakkaniyetin inşa edilmesinin gerektiğini savunur. Ayrıca her bir birey sadece kendi fayda ve çıkarını değil diğer bireylerin ve nihayetinde toplumun faydasını da gözetmelidir.[551]

Görüldüğü üzere birey, toplum ve devlet arasındaki ilişki de Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu arasında farklılıklar olduğu söylenebilir. Ağaoğlu birey, toplum ve devlet arasındaki ilişkide liberal bir düsturu savunurken Gaspıralı radikal bir bireyciliğe karşı çıkmamaktadır.

Bu hususta fikirlerine yer verilmesi gereken bir diğer isim Yusuf Akçura'dır. Yusuf Akçura özellikle 1905 yılına kadar liberal bir tutumu açıkça desteklemektedir. Bu dönemde takındığı liberal düstur daha çok İngiliz felsefesi etkisindedir. Özellikle Adam Smith ve John Stuart Mill felsefesinin izlerini görmek mümkündür. Ancak bu tutumu daha sonrasında kısmi değişikliklere uğrayarak dönemin şartlarına göre reel politik bir tutum izlemiştir.[552] Diğer yandan 1925 yılında Türk Yurdunda kaleme aldığı makalesinde Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelik fikirlerini dile getirirken birey, toplum ve devlet ilişkisine yönelik tutumunu açıkça göstermektedir. Akçura, bağımsızlığını

[549] Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, 22.
[550] Ağaoğlu, 24.
[551] Gaspıralı, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene", 168-71.
[552] Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, 33.

kazanan bir devletin özgürlüklerin koruyucusu olması gerektiğini ifade etmektedir.[553]

4.3. Cedidizmin Sosyoekonomik Etkileri

19. yüzyılın sonlarına doğru mevcut iktisadi, siyasi ve toplumsal şartlar Ceditçi aydınların kendi sosyoekonomik programlarını oluşturma zorunluluğunu yaratmıştır. Bir taraftan Rusya Türklerinin azgelişmişlik sorunu ve diğer yandan Rus işgalleri Ceditçi aydınların fikirlerini şekillendiren esas unsurlar olmuştur. İlk olarak Kırım ve Kazan'da bir grup aydın tarafından bazı toplumsal sorunlar dile getirilmiş olsa da bir ulusal aydınlanma veyahut gelişme hareketi olan Ceditçilik, kısa sürede doğduğu toprakları aşarak Türk ve İslam Dünyasını etkisi altına almıştır. Her ne kadar sunulan programın hayata geçirilmesinde 1917 sonrasında Sovyet rejimi gibi büyük bir engel ortaya çıkmışsa da bu sürece kadar toplumsal, siyasi ve iktisadi meselelerde büyük etkiler ortaya koymuştur.

1905 yılında Çarlık topraklarında kısa süreli demokrasi atmosferi altında İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ali Merdan Topçubaşı, Musa Cârullah ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimler bu kısmi özgürlüğü bir fırsata çevirerek yıllardır dile getirdikleri fikirlerini hayata geçirmeyi planlamıştır. Bu doğrultuda en önemli faaliyet *"Rusya Müslümanları Kongreleri"* olmuştur. Bu kongrelerden ilki 15 Ağustos 1905 tarihinde gerçekleşmiş, kongreye Abdürreşid İbrahimov öncülük etmiş ve kongre başkanı İsmail Gaspıralı seçilmiştir. Kongrenin genel konusu Rusya Türklerinin vatandaşlık gibi konularda Ruslarla eşit haklara sahip olması meselesidir. İlk kongrenin ardından ikinci kongre 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Bu kongrenin en önemli yanı Rusya Müslümanları İttifakı'nın kurulmasıdır. Üçüncü kongre ise 16-21 Ağustos 1906'da gerçekleştirilmiş olup Rusya Türklerinin siyasi, iktisadi ve toplumsal konularda mevcut durumuna yönelik önemli kararlar alınmıştır.[554] Son kongre ise 15-25 Haziran 1914 tarihinde gerçekleştirildi. Fakat I. Dünya Savaşı'na denk gelen kongrenin büyük bir başarı örneği oluşturamadığı söylenebilir.[555]

Rusya Türkleri ve dahası Ceditçi düşüncenin ilk başarılarından biri olan Rusya Müslümanları Kongreleri ardından 1917'de devrim sonrasında 1-11 Mayıs 1917

[553] Akçura, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife".
[554] Devlet, Devlet, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi, 66-67.
[555] Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi* (İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011), 35-36.

tarihinde "*Bütün Rusya Müslümanları Kongresi*"nin ilki düzenlenmiştir.[556] Daha sonrasında Sovyet rejiminin değişen politikaları neticesi bu kongreler devamlılık gösteremediği gibi Çarlık esaretinin yerine Sovyet esareti başlamıştır.

Bunların yanı sıra Rusya'da Türk kadının kendi hak ve hukuk mücadelelerini örgütlü faaliyetlere dönüştürdüğü Rusya Müslümanları Türk Kadınları Kongresi, kadın komiteleri, mitingler ve en önemlisi Ekim Devrimi'nin ilk yıllarında kurulan otonom devletler Ceditçi düşüncenin etkileri kapsamında irdelenebilir.

4.3.1. Toplumsal ve Kültürel Etkileri

Ceditçi düşüncenin en önemli toplumsal ve kültürel etkisi şüphesiz eğitim ve kadın haklarında ortaya çıkmıştır. İsmail Gaspıralı'nın geleneksel eğitim kurumlarına yönelik başlattığı kapsamlı reform hareketi kısa sürede bir dalga halinde Deşt-i Kıpçak, Kafkasya ve Türkistan'ın her vilayetini etkisi altına almıştır. Gaspıralı'nın açtığı ilk Usul-i Cedit okulunun ardından Türkistan'da 1916 yılında bu modern eğitim kurumlarının sayısı 5000'lere ulaşmayı başarmıştır.[557] Bu rakamın yanı sıra Gaspıralı ise Kırım ve çevresinde Usul-i Cedit okullarının 6000'e ulaştığını ifade etmiştir.[558] Ayrıca eğitim alanındaki etkiler bununla sınırlı kalmayıp özellikle Türkistan'dan yurtdışına Ceditçilerin desteğiyle öğrenciler gönderilmiştir. Genç Buharalılar, Türkiye ve bazı Avrupa ülkelerine öğrencilerin gönderilmesi için bir eğitim programı oluşturmuştur. Bu program dahilinde 1921-22 yılları arasında Almanya'ya Buhara'dan 70 öğrenci gönderilmiştir. Diğer yandan gerek resmî gerekse gayri resmî usullerle Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan'a öğrencilerin gönderildiği bilinmektedir.[559]

Eğitimin ardından Rusya Türklerinde kadın hakları meselesinde Ceditçi düşüncenin etkisiyle önemli adımlar atılmıştır. İlk olarak İsmail Gaspıralı ve diğer öncü aydınların Türk kadının haklarını dile getirmesinin ardından kız çocukları için okullar açılmış ve kadınlar üniversitelerde eğitim almaya başlamıştır. Ceditçi düşünce öncesinde kız çocuklarının okumasını günah kabul eden zihniyetin karşısında artık her kız çocuğunun ve kadın için eğitimin bir hak olduğu toplum tarafından kabul görmeye başlamıştır. Öyle ki bu dönüşüm sayesinde Kırım ve İdil-Ural çevresinde okur yazar oranı artmakla kalmamış bölgede eğitim gören kadınların sayısı Ruslardan daha

[556] Devlet, 57-58.
[557] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 70.
[558] Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, 2. bs, c. 4 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 546.
[559] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 64.

yüksek bir orana ulaşmıştır.[560] İsmail Gaspıralı, 10 Temmuz 1914 tarihinde Tasvr-i Efkâr'da yer alan mülakatında bir köy imamının kızının Rusya'da tıp eğitimi almasını örnek göstererek bu gelişmeyi gözler önüne sermektedir. Ayrıca kız çocuklarının eğitimi hakkında yaşanan bu dönüşümü şu sözleri ile ifade etmiştir:

> *"Maarife heves neticesidir ki üç yüz elli seneden beri kadınlar hakkında şiddetli tatbik olunan taassub-ı cahilane mündefi' olarak (cahilce bağnazlık ortadan kalkarak) İslâm kızlarına; umum Rus mekâtib-i taliye ve âliyesinin (yüksek ve orta derecedeki Rus okullarının) ve darülfünunlarının kapıları açılmıştır. Bugün Petersburg Darülfünunu'nda şubeât-ı muhtelifesinde (değişik bölümlerinde) yirmiden fazla İslâm kızı vardır."*[561]

İsmail Gaspıralı'nın röportajında sunduğu bilgiler arasında Fatma Ahmerova Hanım'ın Petersburg Darülfünunu'nda profesör kadrosuyla öğretim görevlisi olarak çalıştığı yer almaktadır. Görüldüğü gibi Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı yüzyılda büyük ölçüde esaret altında bulunan Türk kadını artık eğitim hakkına kavuşmakla kalmayıp farklı alanlarda çalışma hayatında da yer almaya başlamıştır.

Eğitim alanında yaşanan bu gelişmeler ardından Türk kadını hürriyet için örgütlü mücadeleye başlamaya karar vermiştir. Bunun ilk önemli adımı kadın derneklerinin kurulmasıdır. Rusya Türkleri içerisinde kurulan kadın derneklerinden bir kısmı şu şekilde sıralanabilir:[562]

- İlim ve Hayrât Ceniyeti (Bakü)
- İâne Cemiyeti (Uralsk)
- Müslimeler Cemiyeti (Orenburg)
- Müslimeler Cemiyeti (Ufa)
- Kafkasya Müslüman Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi (Tiflis)
- Hanımlar Cemiyeti (Buzavlık)

Örgütlü mücadele için derneklerin kurulmasıyla birlikte kadınlar kendi haklarını elde etmek maksadıyla kendilerinin mücadele etmesi gerektiği fikriyle *"I. Rusya Müslimeleri Kongresi"* organize edilmiştir. Kadın hareketinin öncü isimleri bu

[560] Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, 82-83.
[561] Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları*, 4:546.
[562] Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, 110.

kongrede özellikle Türkistan'daki kadınların faaliyetlere katılmasını hedeflemiştir. Türkistan Genel Valiliği tarafından Usul-i Cedit mektepleri kapatıldığı gibi kadınlar kendi hürriyetleri için herhangi bir faaliyette bulunamamıştır. Bu nedenle hareketin başında yer alan kadın Türkistanlı erkekleri ikna etmek için mücadele vermiştir. Musa Cârullah öncülüğünde Alimcan Barudi'nin içerisinde yer aldığı bir heyet bu amaçla Türkistan'a gönderilmiştir. Düzenlenen kongrenin en çarpıcı taraflarından birisi farklı siyasi görüşlere sahip çevrelerin desteğini almasıdır. Sultan Galiyev'le beraber Emine Muhiddinova Rusya'da Türk kadının hareketinin sosyalist destekçileri arasında yer almıştır. Tüm bunlarla birlikte Rusya'da Türk kadını kongreyi toplamayı başarmış, hak ve hürriyetleri için devrim mahiyetinde kararlar alınmıştır. Öncelikle kız çocuklarının en yüksek düzeyde eğitim alması, ileri yaştaki kadınlar için kurslar açılması, kanunlar önünde kadın erkek eşitliğinin sağlanması, peçe ve benzeri uygulamaların kaldırılması, toplumsal ve ailevi yaşantıda kadınların hukuken güvence altına alınması gibi kararlar alınmıştır. Bunun yanı sıra kadınların çalışma hayatına girmesini sağlayacak şekilde mesleki eğitim alması, başlık parası uygulamasının kaldırılması ve çocuk yaşta evliliğin yasaklanması yine bu kararlar içerisindedir.[563]

Kongrenin ardından kadınlar alınan kararların tüm Rusya Türkleri tarafından kabul edilmesi için Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde bir baskı grubu oluşturmuşlardır. Ayrıca 900'ü aşkın delegenin 112'si yine kadın delegelerden oluşmaktadır. Öte yandan bu kongrede Türk tarihinde bir ilk gerçeklemiş, Muhlise Bubi kadı olarak atanmıştır. Muhlise Bubi bu sayede ilk Türk kadın kadı olarak tarihe geçmiştir.[564] Kongrede yer alan kadın delegeler, Rusya'da Tük Kadın hareketinin öncüleri olan Şefika Gaspıralı, İlhamiye Toktar ve Dilâra Bulgakova gibi isimlerden oluşmaktadır. 1905 ve 1914 yılları arasında düzenlenen dört kongrede tek bir kadın bile yokken 1917'de düzenlenen bu kongrede 112 kadın delegenin bulunması Rusya Türklerinin kadın hakları mücadelesinde önemli bir başarısıdır. Kongrede kadın hakları konusunda yapılan tartışmalarda Ayaz İshaki, Musa Cârullah, Hasan Ata Abeşi, Mehmet Emin Resulzâde ve Fatih Kerimî gibi isimlerin kadın delegeleri desteklediği bilinmektedir. Ayrıca Hür Litvanya Kadınlar Cemiyeti temsilcisi olarak Anna Martuşas Türk kadınına destek vermek amacıyla kongreye katılmıştır. Uzun

[563] Rusya Müslüman Kadınlar Kongresinde Alınan Kararlar ve belgeler bkz. Şengül Hablemitoğlu ve Necip Hablemitoğlu (1998), *"Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)",* Ankara: Ajans Türk Matbaacılık, 466-472.
[564] Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, 58-66.

süren tartışmaların ve kadimci zihniyetin temsilcisi delegelerin varlığına rağmen kadın hakları hususunda önemli adımlar atılmış ve kadın delegelerin talepleri kabul edilmiştir. Kongrede kadın hakları ile ilgili alınan kararlara bakılacak olursa önemli olan kararlar içerisinde şunlar yer almaktadır:[565]

- Şeriat açısından kadın ve erkek eşitliği
- Kadınların siyasi ve içtimai meselelerde yer alması
- Peçe gibi uygulamaların kaldırılması
- Seçme ve seçilme hakkı
- Nikah ve boşanmada kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmasına,
- Zorla evlendirmenin yasaklanmasına,
- Nikah esnasında kadın ve erkeklerin bulaşıcı hastalık taşımadığına dair sağlık belgesi,
- Zorla ve küçük yaşta evlendirilmenin yasaklanması,
- Çok eşliliğin yasaklanması

İsmail Gaspıralı'nın Tercüman Gazetesi yoluyla Rusya Türklerinde kadınların mevcut sorunlarını yeni bir bakış açısıyla ele alması ve bu konuda verdiği mücadele 1905 yılının ardından, istisnai durumlar olsa da dönemin şartlarına göre kadın hakları konusunda önemli kazanımlar sağlanmıştır. Gaspıralı ve diğer Ceditçi aydınların fikrî olarak ele aldıkları konu, nihayetinde örgütlü bir hak arayışına dönüşmüş ve kadınlar kendi mücadelelerinde aktif rol almaya başlamıştır.

Rusya'da Türk kadının verdiği hak mücadelesinde önemli gelişmelerden biri de Kırım'da yürütülen faaliyetlerdir. 1917 yılının başlarında Yalta şehrinde kadınlar tarafından Taze Hayat Cemiyeti adıyla bir organizasyon oluşturulmuştur. Bunun ardından Akmescit Kadınlar Komitesi kurulmuş ve Akmescit'te kadınlara yönelik bir kongre düzenlenmiştir. Kırım'daki kadın hareketinin başında Şefika Gaspıralı yer almış ve uzun yıllardır savunulan hakların siyasi güvenceye alınması sağlanmıştır. Ayrıca Kırım'da kadın hareketinin önde gelen isimlerinin, Kırım Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve diğer siyasi faaliyetlerde yine aktif rol oynadıkları bilinmektedir.[566]

[565] Devlet, 1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi, 87-106
[566] Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, 214-45.

Öte yandan Ceditçi düşünce içerisinde kadın aydınların önemli konumlarda yer aldıkları bilinmektedir. Örneğin Türkistanlı Ceditçilerden Türkistan'ın ilk kadın gazetecisi Nazime Hanım önemli bir isim olarak kadın aydınlara örnek verilebilir. Nazime Hanım'ın ilgilendiği en önemli konu kadın hakları ve tesettür gibi sorunlardır. Bu doğrultuda Nisa Suresi'ni tefsir etmeye çalışmış ve "*Asırlardır süren bi'dat uykusundan uyanın*!*"* diye seslendiği Türkistan'da kadınlara din adı altına dayatılan kuralları eleştirmiştir. İşçi hakları gibi güncel toplumsal meselelerle de ilgilendiği bilinmektedir.[567]

Ceditçi düşünce içerisinde Rusya Türklerinin toplumsal uyanışı için mücadele eden kadınlar arasında İsmail Gaspıralı'nın kızı Şefika Gaspıralı ve eşi Zühre Hanım ön saflarda yer almaktadır. Şefika Gaspıralı hem fikrî mücadelede hem de sahada kadın hareketinin öncü ismi olmuştur. Zühre Hanım ise Türk kadınına bir rol model olmayı başarmıştır. Şefika Gaspıralı ve Zühre Hanım'ın yanı sıra Emine Muhiddiova, Selime Yakubova, İlhamiye Tuktar ve Abruy Seyfi'nin Rusya'da Türk Kadın hareketinin temsilcileri arasında yer aldığı söylenebilir.[568]

Bunun yanı sıra Ceditçilik döneminde edebiyatta kadın temsilcilerin yer aldığını görmek mümkündür. Kadın hak ve hürriyetleri meselesini edebiyatta işleyen en önemli isim Abdullah Tukay'dır. Tukay kadın hakları ve hürriyetleri meselesine yönelik çok sayıda şiir kaleme almıştır. Ayrıca Tukay'ın edebiyat sahasında kadın temasına yer vermesi, aydın kitle içerisinde yer alan kadınların edebiyat ve matbuatta daha fazla yer almasına vesile olmuştur. Bu şiirlerinden "Kadınlara Hürriyet" adlı eserinde şu dizelerle kadınlara destek verdiğini belirtmektedir:

"Kadınlar! Yürüyün ileri!

Bu yolda ışık matbuat!

Kadınlara baskı yapanlara

Karşı aç savaş, ok at!"[569]

Edebiyat dünyasında öne çıkan kadınlar, kendi hak ve hürriyet mücadeleleri için

[567] Kâsımov, *Milli Uyanış*, 206-12.
[568] Adiloğlu, *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi*.
[569] Adiloğlu, 177-79.

edebiyatı bir araç olarak kullanmıştır. Alime Rahmetullina, Mahruy Muzafferiye, Fahrülbenat Süleymaniye, Habire Nasıriye, Ferhane Aluşeva ve Meftuhe Velidiye bu edebi kişiliklerden birkaçı olarak örnek verilebilir. Bu isimlerle birlikte edebiyat sahasında yer alan şair ve aydın kadın temsilciler eserlerinde kadın hakları ve Rusya Türklerinin sosyoekonomik diğer sorunları gibi konulara değinmiştir.[570]

Tüm bunlar çerçevesinde gerek Ceditçi düşüncenin ilk döneminde gerekse İsmail Gaspıralı'nın vefatının ardından Ceditçi düşüncenin eğitim ve kadın hakları hususunda Rusya Türklerinde toplumsal ve kültürel açıdan derin etkiler yarattığını söylemek mümkündür. Toplumda kadının toplumsal statüsünü sadece anne ve eş olma durumuna sığdıran ve temel hürriyetlerinden alı koyan zihniyet karşısında Ceditçi düşüncenin fikirsel olarak yarattığı dönüşüm kadın haklarında önemli kazanımlar elde edilmesini sağlamıştır. Okuma yazma öğrenilmesinin dahi engellendiği Türk kadını yurtdışında çeşitli branşlarda yüksek eğitim almış ve yurtlarına geri dönerek toplumsal uyanış ve bağımsızlık için verilen mücadeleye destek vermiştir.

4.3.2. Siyasi Etkileri

Çarlık Rusya'sı tarafından türlü sansür ve baskıya rağmen Ceditçi aydınlar nihayet 1905 yılının ardından yıllardır örtülü bir şekilde dile getirdikleri siyasi fikirlerini uygulama fırsatı yakalamıştır. İlk olarak Rusya Müslümanları kongrelerinde görülen siyasi etkiler daha sonrasında Sovyetlerin ilk yıllarında otonom devletlerin kurulmasına yol açmıştır.

Ceditçi düşüncenin siyasi ilk faaliyetinden biri olan Rusya Müslümanları kongreleri aynı zamanda Ceditçi düşüncenin siyasi etkilerinin gözlemlenebileceği önemli bir gelişme olduğu söylenebilir. 1905 yılının ağustos ayında düzenlenen ilk kongre gerek Çar rejimi gerekse diğer muhalif çevrelerden gizli bir şekilde Zeynelabidin Tağıyev tarafından organize edilmiştir. Kongrenin açılış konuşması Abdürreşid İbrahimov tarafından gerçekleştirilmiş ve kongre başkanı görevi İsmail Gaspıralı 'ya verilmiştir. Bu kongrenin Rusya Türkleri açısından şüphesiz en büyük önemi birlik fikrinin ortaya atılmasıdır. Kongrede alınan karar doğrultusunda Rusya Türkleri arasında acilen siyasi bir birlik kurulmasına karar verilmiştir. Rusya Türklerinin ittifakı için karar verilen ilk kongrenin ardından 13-23 Ocak 1906 yılında ikinci kongre toplanmıştır. İki kongre arasında geçen süreçte Ermenilerin Azerbaycan üzerine yaptığı saldırılar nedeniyle

[570] Adiloğlu, *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi*.

Kafkasya'da faaliyetler aksamaya uğramıştır. Bu olumsuz gelişmeye rağmen düzenlenen ikinci kongrede ilk kongrede alınan ittifak kararı onaylanmış, *"Rusya Müslümanları İttifak"* partisi kurulmuştur. Rusya Türklerini siyasi olarak bir araya toplamayı hedefleyen bu ittifak ile yaklaşan seçimlerde Duma'ya Rusya Türkleri arasında milletvekilleri çıkarma hedefleri vardır. İttifakın resmî olarak kurulmasıyla birlikte Ahmet Ağaoğlu ve Ali Merdan Topçubaşı tarafından partinin nizamnamesi oluşturulmuştur.[571]

Rusya Müslümanları İttifak Partisi Nizamnamesi'nin içeriği Ceditçi düşüncenin öngördüğü programın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Nizamname içerisinde siyasi amaçlar, toplumsal hukuk, devletin şekli, iktisadi meseleler ve işçi haklarına yer verilmiştir. Bu nizamname içerisinde önemli görülebilecek bazı maddeler şunlardır:[572]

- Rusya Türklerinin siyasi, iktisadi ve dini meselelerde reform gibi gayeler için iş birliği yapması ittifakın ana görevidir.
- Kanunlar önünde sınıf, ırk, cinsiyet, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin her birey eşittir.
- Bireylerin özgürlükleri kutsaldır, hukuksal olarak ceza gerektiren durumlar olmadıkça kişiler hürriyetlerinden alıkonamaz.
- Bireyler dinî ve fikrî hürriyete sahip olmakla birlikte kanuni olarak ticaret ve sanat ile iştigal edenler de özgürlüğe sahiptir.
- En ideal yönetim şekli monarşidir.
- Devlet mali işlerde toplumun faydasını gütmelidir. Bu çerçevede bilim ve eğitim hususunda devlet bütçesinden özel bütçe ayrılmak zorundadır.
- Temel ihtiyaçlar için vergiler en aza indirilmelidir.
- Ticarette korumacı kanunların kaldırılması gerekir.
- Mektep ve medreselerin sayısı arttırılmalıdır.
- Sanayinin gelişmesi için özel okullar açılmalıdır.
- Yüksek derecede eğitim veren okullar ve külliyeler özgür kılınmalıdır. Toplumun her bir ferdinin faydalanması için sayıları arttırılmalı ve ders ücretleri mümkün oldukça en aza indirilmelidir.
- Vergi oranları gelir ve servetle doğru orantılı olmalıdır.

[571] İsmail Gaspıralı, "Üçüncü Şura-yı Ümmet", içinde *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri*, 6. bs, c. 2 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 373-89;
[572] Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı*, 155-160

- Çiftçilere tarımsal üretimin artması için devlet arazilerinden toprak dağıtılmalıdır. Yine üretimin artması için devlet eliyle teşvikler arttırılmalıdır.
- Tarım işçilerinin ağalık gibi otoritelerden kurtulması için hakları güvenceye alınmalıdır.
- Sulama başta olmak üzere zirai işler devlet tarafından düzenli teftiş edilmelidir.
- Borç karşılığı tarım arazilerinde işçi çalışmak kaldırılmalıdır.
- İşçilerin grev yapma ve dernek kurma hürriyeti sağlanmalıdır.
- İş günleri ve haftalık iş saatleri belirlenmelidir.
- Kadın ve çocukların işgücü korunmalıdır. Sağlık açısından tehlikeli olan işlerde cinsiyet, yaş fark etmeksizin tüm işçilerin korunması gerekir.
- İşçilerin sağlığı devlet güvencesine alınmalıdır. İş kazası, olağan hastalık ve diğer sağlık durumları için masraflar işveren tarafından karşılanmalıdır.
- İşçilerin belli bir yaş veya hastalık durumundan dolayı çalışamaması durumunda devlet tarafından hayatları güvence altına alınmalıdır.
- İşgücünü korumak adına hukuki düzenlemeler yapılmalıdır.
- İşveren ve işçi arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak için yarısı işçi temsilcileri ve diğer yarısı işverenlerden oluşacak sulh mahkemesi kurulmalıdır.
- İşçi ve işverenin tüm haklarını hukuken güvenceye almak için bağımsız müfettişler görevlendirilmelidir.

Rusya Türklerinin düzenlediği ikinci kongrede oluşturulan bu nizamname Ceditçi düşüncenin siyasi, iktisadi ve içtimai programı niteliğindedir. İsmail Gaspıralı ve diğer aydınların yıllardır sürdürdüğü fikri mücadelenin ilk siyasi yansımalarından biridir. Tercüman ve diğer gazete ve dergilerde kaleme alınan fikirlerin hayata geçirilmesidir.

İkinci kongrenin ardından 16 Ağustos 1906 tarihinde düzenlenen üçüncü kongrede 800 delege yer almıştır. Üçüncü kongrede esas amaçlar arasında oluşturulan parti programının Rus hükümeti tarafına onaylatılmasıdır. Bunun yanı sıra mektep ve medreseler ile ilgili düzenlemeler tartışılmıştır. 1905-1907 yılları arasında önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen Rus hükümetinin Rusya Türkleri üzerinde baskısı gitgide artmıştır. Bu nedenle 1907-1914 yılları arasında siyasi faaliyetlerde durağan bir dönem yaşanmıştır. Hatta Rusya Türkleri tarafından çıkarılan bazı gazeteler kapattırılmış ve Rusya Müslümanları İttifak'ı da resmi bir boyut kazanamadan

dağılmıştır. Ayrıca artan baskı sonucunda Ceditçiliğin en önemli isimleri olan Abdürreşid İbrahimov, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Turan Rusya'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Her ne kadar 15-25 Ağustos 1914 yılında bu kongrelerin dördüncüsü gerçekleştirilmiş olsa da Türkler üzerinde baskılar, siyasi meselelere mesafeli durmaya mecbur bırakmıştır. Bu nedenle dini konular bu kongrede ağırlık kazanmıştır. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Türkistan'da ayaklanmalar ve daha sonrasında Ekim Devrimi Rusya Türklerinin izlediği siyaseti değiştirmesine yol açmıştır.[573]

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Şubat ve Ekim Devrimleri Rusya Türkleri için ikinci bir umut olmuştur. Kızıllar olarak adlandırılan Bolşevik taraftarları ve eski rejim yanlısı Beyazlar arasında yaşanan çatışmalar, hükümetin akıbeti hakkındaki belirsizlik bir otorite boşluğunu doğurmuş ve bu durum Rusya Türkleri için fırsat ortamı yaratmıştır. Ayrıca Lenin'in esir milletler meselesine ilişkin aldatıcı tavrı Rusya Türklerinin bağımsızlık gibi konularda umudunu yeşertmiştir.

Ekim Devrimi'nin ardından en önemli gelişmelerden biri Bütün Rusya Müslümanları Kongresi olarak zikredilebilir. Mayıs 1917 yılında düzenlenen kongrenin ana konusu gelecekte Rusya'nın yönetim şekli ve bu yönetim sistemi içerisinde Türk-Müslüman halkların konumudur. Rusya Türkleri Rusya'nın gelecekteki yönetim şekli konusunda büyük tartışmalar yaşamıştır. Kongre üyelerinin oluşturduğu bir grup federasyon sistemini savunurken bir grup ise milli-medeni muhtariyet fikrini savunmuştur. Ayrıca üçüncü bir grup ise mutlak merkezi devlet sistemini destekleyeceklerini açıklamıştır. Bu fikir ayrılıklarına rağmen kadın hakları ve işçi hakları başta olmak üzere yeni devrin ilk kongresinde önemli karar alınmıştır. Yine de buna rağmen bu kongre kadın hakları açısından önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir.[574] Ancak daha sonra gelişen şartlar Rusya Türkleri için aynı yönde ilerlemeye izin vermemiştir. Bu kongrede ön plana çıkan durumlardan en önemlisi Gaspıralı'nın vefatından önce düzenlenen kongrelerde birlik fikrinin öneminin farkında olunması ve bunu tesis için mücadele verilmesine rağmen, bu kongrede Ruslara karşı mücadelede herhangi bir birlik fikri ortaya atılmamıştır. Benzer şekilde kongrede her bir delege bölgesel

[573]Devlet, *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*, 70-72.
[574] Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, 57-70.

çıkarlar doğrultusunda hareket etmiştir.[575]

Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde kayda değer bir gelişme yaşanmamış olmasına rağmen Ceditçi düşüncenin yarattığı bağımsızlık şuuru otonom devletlerin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu dönemde çoğunluğunu Ceditçi kadroların oluşturduğu aydınlar, milli otonomi hükümetlerinin kurulmasına vesile olmuştur.

Otonom devletlerden biri olan Hokand Muhtariyeti, 27 Kasım 1917 tarihinde kurulmuş ve hükümet başkanlığı görevi Muhammed Tınışbayev'e verilmiştir. Bunun yanı sıra devlet kadrosunda Übeydullah Hoca ve Mustafa Çokayoğlu gibi Ceditçiler yer almıştır.[576] Kuruluşunun ardından kısa bir süre sonra Tınışbayev, hükümet başkanlığından istifa ederek yerine Mustafa Çokayoğlu getirilmiştir. Hokand Muhtariyeti milli bir devlet olma yolunda ilerlerken Sovyet yönetimi kendi otoritesinin aleyhinde olduğu düşüncesi ile Hokand Muhtariyeti'nin lağvedilmesi planı doğrultusunda[577] 14 Mart 1918 tarihinde şehre askeri bir saldırı düzenlemiştir. Ermeni milisleri ile birlikte Kızıl Ordu askerleri tüm şehri yakmış ve bir katliam yapmıştır.[578]

Hokand Muhtariyeti'nin ardından Rusya Türklerinin kurmuş olduğu ikinci milli devlet Alaş Orda Otonomisi'dir. Kazak bozkırlarında Alaş Orda ismiyle yürütülen milli hareketin mensupları Aralık 1917 yılında Alaş Orda hükümetini kurmuştur. Kurulan milli hükümetin başkanlığına Alihan Bökeyhan atanmıştır.[579] Başkurdistan başta olmak üzere kurulan diğer milli hükümetler ile iş birliği içerisinde bulunan Alaş Orda Otonomisi, Hokand Muhtariyeti gibi burjuva milliyetçilerinin kurduğu bir yönetim olarak tanınmıştır. Lenin tarafından 1919 yılında "*Kirrevkom*" adında bir ihtilal komitesi kurularak 11 Ocak 1920 tarihinde Alaş Orda yönetiminin aldığı kararları ve çıkarılan yasaları iptal etmiştir. Ayrıca güçlenen Kızıl Ordu birlikleri kendilerine direnen Kazak ve Kırgız halkının gücünü kırarak 4 Ekim 1920 tarihinde Kırgız-Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir.[580]

Bu gelişmelerin yanı sıra 30 Kasım 1917 tarihinde Ufa'da Rusya Türkleri*, "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millet Meclisi"* toplanmıştır. Bu meclisi müteakip hükümet

[575] Aslı İşbilir ve Mehmet Dikkaya, "İsmail Gaspıralı'nın Dünyasında 'İşte Birlik' Düşüncesinin Teorik ve Tarihsel Arka Planı", *Yeni Türkiye*, cilt I, sayı 120 (2021): 89
[576] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 36.
[577] Hayit, *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*, 249-50.
[578] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 38.
[579] Togan, *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 1:370-71.
[580] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 42-44.

oluşturularak Başkurdistan Otonomisi ilan edilmiştir. Ancak bağımsızlık ve milli hükümetin ömrü kısa sürmüş, Ocak 1918'de Sovyet güçleri Orenburg'u işgal ederek kurulan milli hükümete son vermiştir. Ayrıca A. Zeki Velidî Togan başta olmak üzere hükümet üyelerinin bir kısmı tutuklanmıştır.[581] Sovyet yönetiminin Başkurt hükümetine yaptığı bu ilk darbenin ardından aynı yılın Nisan ayında tutuklu hükümet üyeleri kurtarılmış ve büyük bir mücadelenin ardından hükümet, Haziran 1918'de tekrar bir araya gelmeyi başarmıştır. Alaş Orda ile birçok alanda iş birliği yapmaya çalışan Başkurt Hükümeti, Kazak ve Başkurt topraklarının tek bir idareden özerk bir biçimde yönetilmesini istemiştir. Ancak Sovyet rejimi bunu reddetmiş, iki bölgeyi ayırarak Orenburg şehrini arada tampon bölge olarak belirlemiştir. Ayrıca Moskova yönetimi bu bölgeye Rusları yerleştirerek Orenburg'u bir Rus bölgesi haline dönüştürmüştür. Bu planla iki bölge arasındaki temasların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra 1920 yılının Nisan ayının ardından Sovyet rejimi özellikle Başkurt ve Tatar kadroların tasfiyesine başlamıştır. Bu gelişmeyi önceden gören A. Zeki Velidi Togan ülkeyi terk etmiştir. Yapılan tasfiyelerde sosyalist ya da Türkçü olup olmadığına bakılmaksızın Sultan Galiyev gibi isimlerin görevlerine son verilmiştir.[582]

İdil Ural Otonomisi 22 Temmuz 1917 tarihinde ilan edilmiştir. Ayaz İshaki'nin aktarımına göre İdil Ural Otonomisi'nin asıl ismi İç Rusya ve Sibirya Tatarları Milli Medeni Muhtariyeti'dir. Kurulan hükümetin başkanı Sadri Maksudi Arsal olarak belirlenmiş ve merkez Ufa şehri olarak kabul edilmiştir.[583] Eğitim, maliye ve din hizmetleri olmak üzere üç bakanlığın bulunduğu muhtariyetin kadrolarında Sadri Maksudi ile Alimcan Barudi gibi isimler de yer almıştır. Ceditçi kadroların ağırlıkta bulunduğu İdil Ural Otonomisi kuruluşundan kısa bir süre sonra Nisan 1918 tarihinde Bolşevik hükümet tarafından dağıtılmıştır. Devlet kadrolarından yalnızca din işlerinden sorumlu kurum geride bırakılmıştır.[584]

Bolşevik İhtilali'nin yarattığı ortamda Ceditçi kadrolar bağımsızlık ideallerine uygun biçimde faaliyetlerini sürdürmüş ve otoritede görülen boşluğu bir fırsata çevirerek bulundukları bölgelerde otonom devletler kurmuştur. Ayrıca İsmail Gaspıralı'nın

[581] Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilâlinden Hâtıralar*, 2. bs (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1968), 91-93.
[582] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 48.
[583] Andican, 50.
[584] Taymas, *Rus İhtilâlinden Hâtıralar*, 93-94.

birlik düşüncesi ekseninde kimi zaman birbirleri ile iş birliği içerisinde faaliyetlerini sürdürdüğü söylenebilir. Ancak bütün bunlara rağmen Bolşeviklerin gitgide güçlerini artırmasının ardından bu otonom devletler uzun soluklu olamamış, Sovyet rejimi tarafından teker teker ortadan kaldırılmıştır.

Tüm bunlarla birlikte Türkistan'da gerek yerel yönetimin uyguladığı politikalar ve rejim, gerekse Çarlık Rusya'nın emperyalizmi altında ezilen halk bu dönemde taleplerini açıkça ifade etme fırsatı yakalamıştır. Ayrıca Ceditçi kadrolar eşliğinde Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezm Halk Cumhuriyeti adıyla iki yeni Türkistan devleti ortaya çıkmıştır.

İlk olarak Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasına bakılacak olursa 30 Mart 1917 tarihinde Hürriyet Beyannamesi'nin yayınlanması ve bunu müteakip yaşanan gelişmeler Cumhuriyetin temellerinin oluşmasını sağlamıştır. Halkın taleplerinin karşısında her türlü zorba ve baskıcı uygulamaya başvuran yönetim karşısında Ceditçi kadrolar askeri bir yapılanmasının olmayışından dolayı Rus güçlerinin yardımına başvurmak zorunda kalmıştır. Netice itibariyle 1 Eylül 1920 tarihinde Yaş Buharalılar, Buhara Emiri ve Türkistan Sovyet güçleri arasında yaşanan savaştan yararlanarak Buhara Halk Cumhuriyeti'ni kurmayı başarmıştır.[585] 4 Mart 1921 tarihinde Buhara yönetimi ve Sovyet rejimi arasında bir anlaşma imzalanmış, Bolşevikler Buhara Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımıştır. Ancak içerde Sovyetleştirmeye yönelik politikalara karşı yükselen sesler Bolşevikleri rahatsız etmiş ve komünizm rejimini benimseyen kadrolar bile şüpheli olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Cumhuriyetin ilanından henüz kısa bir süre geçtikten sonra 1921 yılının Ekim ayında, Basmacıların ortaya çıkışı ve halkın Sovyet güçlerine karşı direnişi karşısında Ruslar Buhara Halk Cumhuriyeti'ne karşı tavrını değiştirmiştir. Halk ve Sovyet güçleri arasındaki çatışmasının neticesi olarak Ruslar hükümet kadroları üzerinde baskılarını arttırmıştır. Ayrıca Osman Hoca ve Buhara hükümetinin kurucu isimleri "komünizm idealine" aykırı kişiler ilan edilmiştir. Geçen kısa zaman zarfında Ceditçi aydınlar Buhara'nın Sovyetleştirilmesini engellemeye çalışsalar da 19 Eylül 1924 tarihinde Sosyalist bir

[585] Ahat Andican, çev., "Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1920)", içinde *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931* (İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005), 459-68; Helene Carrere d'Encausse, "Civil War and New Governments", içinde *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* (Durham and London: Duke University Press, 1994), 224-54; Kocaoğlu, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)".

cumhuriyet haline dönüştürülmüştür.[586]

Buhara'da yaşanan gelişmelerin yanı sıra Sovyet Rusya Hükümeti, Rus topraklarında komünizm rejiminin hakimiyetini güçlendirmek ve iç savaştan galip ayrılmak için uğraşırken Harezm'de de bağımsız bir devletin kurulmasına kısa süreliğine müsamaha göstermiştir. 13 Eylül 1920 tarihinde kurulan Harezm Halk Cumhuriyeti, bağımsızlık fikri çerçevesinde milli bir devlet olmaya çalışmıştır. Kısa süreliğine Sovyet Hükümeti'nin tanıdığı bağımsızlığın ardından Harezm Komünist Partisi kurulmuş ve milli hükümete Sovyet desteği ile darbe gerçekleştirilmiştir. Hükümetin kurucularının tutuklanmasının ardından bir kongre düzenlenmiş ve Ata Mahdum yeni bir hükümet kurmaya çalışmıştır. Fakat bütün çabalara rağmen kurulan yeni hükümet başarılı olamamıştır. Sovyetler Birliği, 5 Ekim 1924 tarihinde Harezm topraklarına girmiş ve kurulan bağımsız devlete son verilmiştir.[587]

Rusya Türklerinin farklı merkezlerde kurduğu otonom devletlerin ardından Kafkasya'da Mehmet Emin Resulzade öncülüğünde milli bağımsızlık hareketi başlamıştır. Resulzade 28 Mayıs 1918 tarihinde kurmuş olduğu milli hükümetin kararıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak bu dönemde Bakü İngiliz, Ermeni ve Bolşevik güçleri tarafından işgal edilmiş durumdadır. Bu durum karşısında kurulan bağımsız Azerbaycan hükümeti Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmuş ve Nuri Paşa önderliğinde Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye girerek Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasını sağlamıştır.[588] Azerbaycan'ın bağımsızlığı için verilen bu mücadelelerin ardından Kızıl Ordu birlikleri 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan sınırlarına kadar ilerlemiştir. Yakın bir tarihte büyük bir soykırıma maruz kalan Azerbaycan halkının bir kez daha aynı durumun yaşamaması için parlamento, aynı gün ülkenin Sovyet güçlerine teslim edilmesine ilişkin kararları kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle yirmi üç aylık bir bağımsızlık sürecinin ardından Azerbaycan, tekrar Rus hakimiyetine girmiştir.[589] Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kısa ömürlü olmuş olsa da milli devlet kurma yolunda Rusya Türkleri açısından önemli bir

[586] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 62-73.
[587] Andican, 61-62.
[588] Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*, çev. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım ve Sabahattin Çağın (İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1990), xv, 51.
[589] Ali Asker, "Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler", *Yeni Türkiye*, sy 75 (2015): 542.

teşekkül olarak kabul görmüştür.[590]

Son olarak bahsedilebilecek devletlerden bir diğeri Kırım Halk Cumhuriyeti'dir. Cafer Seydahmet Kırımer ve Numan Çelebi Cihan liderliği ile Kırım Türkleri kurultay toplamış ve bu kurultay sonucunda 26 Aralık 1917 tarihinde Kırım Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.[591] Ancak diğer otonom ve bağımsız devletlerde olduğu gibi Kırım Halk Cumhuriyeti'nin sonu da Bolşevik katliamı ile son bulmuştur. 24 Ocak 1918 tarihinde Kırım'a saldırı düzenleyen Bolşevikler, 23 Şubat 1918 tarihinde hükümet başkanı Numan Çelebi Cihan'ı öldürmüştür.[592]

Ceditçi aydınlar sahip oldukları siyasi misyon doğrultusunda 1905 İhtilalinden Ekim Devrimine kadar kongreler düzenlemiş ve fikirlerini hayata geçirmeyi amaçlamıştır. Ceditçi düşüncenin etkisiyle gerçekleşen bu faaliyetler doğrultusunda Azerbaycan Cumhuriyeti ve diğer bölgelerde otonom devletler ortaya çıkmıştır. Ceditçi düşüncenin siyasi etkileri açısından önemli görülebilecek bu gelişmeler ne yazık ki Sovyet Rejiminin politikaları nedeniyle uzun vadede başarıyla neticelendirilememiştir.

4.4. Türkiye'de Ceditçi Düşüncenin Yansımaları ve Ceditçi Aydınların Faaliyetleri

Ceditçi düşünce, çok sayıda gelişmeden etkilenerek oluşmuştur. Avrupa'da Aydınlanma Çağı'na geçişte yaşanan gelişmeler kadar, Osmanlı topraklarında gözlemlenen gelişmeler de bu düşünce üzerinde etkili olmuştur. Hâkeza Ceditçi düşünce bu gelişmelerden fikri anlamda beslenirken Osmanlı'daki aydınlar üzerinde de etkili olmuştur. Bu nedenle Ceditçi düşüncenin ortaya çıktığı dönemde Ceditçilik ve Osmanlı'daki fikirsel hareketler birbirlerini beslemiştir.

Bu çerçevede Ceditçi düşünce içerisinde ele alınan konular ve Ceditçi perspektif, Osmanlı'daki düşünce hayatına güçlü şekilde nüfuz etmiştir. Bununla beraber Çarlık ve Sovyet rejimleri döneminde artan baskıcı yaklaşımdan dolayı Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Ceditçi aydınlar, Türkiye Cumhuriyeti ideolojisinin fikri temellerinin oluşturulmasında katkı sağlamıştır.

---

[590] Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", içinde *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 148.
[591] Cafer Seydahmet Kırımer, *Ülkü ve Türkçülük*, 2. bs (İstanbul: Su Yayınları, 1979), 4-5.
[592] Hablemitoğlu ve Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*, 260-61.

Türkçülük akımının Türkiye'deki öncüleri arasında bulunan Ömer Seyfettin, Gaspıralı'nın Türk Dünyasında birlik felsefesini desteklemiştir. Seyfettin'e göre Rusya işgali altında bulunan Türk milletinin reform ve modernleşme ihtiyacını ortaya çıkaran ilk kişi İsmail Gaspıralı'dır ve Gaspıralı'nın Türk dili ve kültürüne katkıları büyüktür.[593] Gaspıralı'nın Türk Dünyasında birlik fikrinin önemini Türk Dünyası'nın tam olarak anlamadığını belirtmiştir. Bu fikrini şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla bütün Türk milletinin birleşmesine çalışan İsmail Gaspıralı Efendi de vaktiyle Turan'da anlaşılamamıştı, şimal Türkleri "Nur" gazetesi ile "Biz Tatarız!" diye bu büyük adama itiraz ediyorlar, onun milli hakikatini idrak edemiyorlardı. Zaman geçti. Hakikat ilerledi. Bu hakikati tutmak isteyen kırıldı."*[594]

Bir diğer önemli örnek Bütün Dünya Müslümanları Kongreleri ve İTC'nin bu gelişmeye yönelik tutumudur. İsmail Gaspıralı Bütün Dünya Müslümanları Kongresi için İstanbul'un bir merkez olabileceğini düşünmüş ve hatta İTC bu kongrenin İstanbul'da düzenlenmesi için kendisine çağrıda bulunmuştur. Fakat dönemin siyasi şartları gereği bu düşünce hayata geçirilememiştir.[595]

Gaspıralı'nın fikirleri Osmanlı topraklarında Ziya Gökalp gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri kurucularını etkilediği Ceditçi düşüncenin Türkiye'ye yansımaları çerçevesinde kaydedilebilir. Ayrıca siyasi fikirleri ile birlikte eğitim ve kültür alanında Gaspıralı'nın yanı sıra Hüseyinzade Ali Turan gibi isimlerin fikri etkisi olduğu söylenebilir.[596] Örneğin Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" felsefesinin temelinde Huseyinzade Ali Turan'ın "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak" fikri yer almaktadır. Bu fikir ilk olarak kısmi olarak Ali Suvai'de görülmekle birlikte Hüseyinzade Ali Turan tarafından ortaya atılmış, daha sonrasında Gökalp tarafından sistematize edilmiştir. Bu nedenle Gökalp'in

[593] Kemal Timur, *Ömer Seyfettin'in Kaleminden Şair ve Yazarlar* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2010), 196-99.
[594] Ömer Seyfettin, "Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?", *Kırım Mecmuası*, sy 1 (30 Nisan 1918).
[595] Martin Kramer, *The Advent of the Muslim Congress* (New York: Columbia University Press, 1986), 40-44.
[596] Halis Adnan Arslantaş, "Maarif Islahından Medeniyet İnşasına: İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp", t.y., 13.

fikirlerinde önemli bir tesiri olduğu söylenebilir.[597]

Gaspıralı'nın Türk Dünyasının önemli fikir insanları üzerindeki etkisinin yanı sıra Ceditçiliğin önemli isimlerinden Ayaz İshakî, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan, Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidî Togan ve Ali Merdan Topçubaşı Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, iktisadi, kültürel ve toplumsal açıdan kuruluşunda doğrudan veya dolaylı olarak etkili isimlerdir.

Osmanlı'da meşrutiyetin ilanı ile Akçura, İstanbul'a tekrar dönmüş ve Türkçülerin teşkilatlanması ve Türkçü cemiyetlerin kurulmasına katkı sağlamıştır. 1908 yılından kurulan Türk Derneği Cemiyeti, 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti ve 1912'de kurulan Türk Ocakları'nın kurucuları arasındadır. Kaleme aldığı *"Üç Tarz-ı Siyaset"* ile Türkçülüğün manifestosunu yazan Akçura, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde fikri temellerin sağlamlaştırılması için çaba göstermiştir. İlaveten Atatürk'ün milliyetçilik ve halkçılık başta olmak üzere kurucu ilkelerini fikri olarak beslediği vurgulanabilir.[598]

Türkistan'da kurulan cemiyetler vasıtasıyla Türkiye'ye çok sayıda öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerin bir kısmı Ekim Devrimi gerçekleştikten sonra tekrar yurtlarına dönmemiş ve Türkiye'de kalmıştır. Türkiye'de kalan Türkistanlı öğrenciler Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde devlet politikaları doğrultusunda faaliyet göstermişlerdir.[599]

Önemli Ceditçilerden biri olan Sadri Maksudi Arsal Sovyet devrinde Türkiye'de faaliyetlerde bulunmuştur. Kendisi Ankara'da açılacak hukuk fakültesinde görev yapması için Ankara'ya davet edilmiş, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Ayrıca kendisi hukuk fakültesinde "Türk Hukuk Tarihi" adıyla bir bilim dalının oluşturulmasına vesile olmuştur. Bununla beraber Türk Ocakları bünyesinde Türk tarihi alanında önemli çalışmalara imza atmıştır. Dil inkılabı başta olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında fikirleriyle Türk İnkılabının güçlenmesi için çalışmalar yürütmüştür. Özellikle dil alanında yapmış olduğu çalışmalar Türk Dil Kurumu'nun kuruluşunda etkili olmuştur. Bu katkılarıyla beraber Şubat 1935 yılında Giresun milletvekili seçilmiş ve bir süre bu göreve devam etmiştir.

---

[597] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 3. bs. (İstanbul: Ülken Yayınları,1992), 268-269 ve Yusuf Sarınay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları* (1912-1931), (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994), 173-174

[598] Kemal Şenoğlu, *Yusuf Akçura: Kemalizmin İdeoloğu* (İstanbul: Keynak Yayınları, 2009), 51-54.

[599] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 24-25.

Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü döneminde partiden uzaklaştırılmıştır. Daha sonrasında siyaset hayatına Demokrat Parti'de devam etmiş, Ankara milletvekili seçilmiştir.[600]

Ceditçi düşüncenin Türkiye'deki yansımalarına değinirken ismi zikredilecek önemli bir isim Zeki Velidî Togan'dır. Ceditçiliğin önemli isimlerinden biri olan Togan, Türk tarihinin temellerini oluşturan bilim insanlarından biridir. Kendisi, Maarif Vekili olan Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından Türkiye'ye davet edilmiş ve böylelikle Türkiye'deki faaliyetleri başlamıştır. Togan Türkiye'de Sovyet işgali altındaki Türk yurtları için fikrî mücadelesini sürdürmüş ve aynı zamanda Türk Birliği için çalışmalar yürütmüştür. Türk Yurdu başta olmak üzere çeşitli yayın organlarında tarih ve Türkoloji bilimi için önemli eserlere imza atmıştır.[601] Togan'ın sağladığı bu katkılardan dolayı tarihçi ve Türkolog Hüseyin Nihal Atsız, Togan'a ithafen *"...hiç şüphesiz tarihe büyük bir tarihçi olarak geçecektir."* ifadelerini kullanmıştır.[602]

Tüm bunlarla birlikte Ahmet Ağaoğlu, Abdullah Battal Taymas, Ali Merdan Topçubaşı ve Hüseyizade Ali Turan, Mehmet Emin Resulzade, Osman Kocaoğlu, Ayaz İshakî ve Cafer Seydahmet Kırımer gibi Ceditçiler de Türkiye'de bulunmuşlardır. Bu sırada Türkiye hükümeti tarafından kendilerine verilen önemli görevleri ifa etmişlerdir. Bazı Ceditçiler gerek Türkiye'de gerekse Avrupa ülkelerinde hür Türkistan davası için siyasi faaliyetler yürütmüşlerdir.[603]

4.5. Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerde Cedidizmin Etkileri

Deşt-i Kıpçak, Kafkasya ve Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden Sovyet devrine kadar Türk Dünyası arasında ilişkiler kimi zaman kesintiye uğrasa da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak Sovyet Devri'nin başlangıcıyla birlikte Rusya'da hüküm süren rejim, Türk Devletleri arasında minimal düzeyde de olsa var olan ilişkileri kesintiye uğratmıştır. Ancak 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması Sovyet esaretindeki Türk coğrafyasının kaderini yeniden değiştirirken Türk Dünyasının ilişkileri için yeni bir devrin başlangıcı olmuştur.

---

[600] Adile Yayla, *Sadi Maksudi Arsal* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 155-205.
[601] Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, "Zeki Velidi Togan'ın Fikri Gelişimi, Türk Birliği Fikri ve Türk Yurdu'ndaki Yazılarına Göre Tarihçiliği", *Türk Dünyası Araştırmaları* 128, sy 252 (Haziran 2021): 53-70.
[602] Hüseyin Nihal Atsız, "Zeki Velidi Togan'n Tarihçiliği", içinde *Tarih, Kültür ve Kahramanlar (Makaleler II)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 160.
[603] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 214-15.

Ekim Devrimi'nin ardından 1991 yılına kadar Rusya Türkleri için Sovyet Devri, ayrı bir tartışma konusudur. Ancak Sovyet rejiminin son dönemlerin yaşanan gelişmeler, uygulanan politikalar ve özellikle Türkistan'da milliyetçiliğin yükselişi bağımsızlığa giden yolun kapılarını aralamıştır.

Sovyet rejimi, 1980'li yıllara gelindiğinde siyasi ve iktisadi açıdan bir kriz içerisine girmiştir. Bu krizden çıkış için Brejnev döneminde "*perestroyka*" (yeniden yapılanma) ve "*glastnost*" (açıklık) politikaları ilan edilmiş, ancak Sovyetler Birliğini dağılmaktan kurtarma açısından etkili bir strateji olamamıştır. Brejnev döneminin başarısız reformlarının ardından yerine gelen Andropov ise yerel yönetimlerde değişikliklere başvurmuş ve Kazakistan'da yapılan değişim "Jeltoksan" ayaklanması ile sonuçlanmıştır. 16-17 Aralık 1986'da genç Kazaklardan oluşan gruplar yönetimdeki değişimi protesto etmek için mitingler düzenlemiş ve Moskova bu protestoları bastırmak için binlerce Sovyet askerini Alma Ata şehrine getirmiştir. Bunun sonucunda Sovyet güçlerinin binlerce insana işkenceler yaptığı ve öldürdüğü bilinmektedir. Kazakistan topraklarında meydana gelen bu ayaklanma, Sovyetler Birliği'nde onlarca yıl sonra tekrar milliyetçiliğin güçlenmesine ve nihayetinde Türk Cumhuriyetlerin bağımsızlığına giden yolun açılmasını sağlamıştır.[604]

Kazakistan'daki olayların ardından 1989 yılında Moskova bölgesel kontrolü büyük ölçüde kaybetmiş ve diğer Türk bölgelerinde ayaklanmalar başlamıştır. Kafkasya, Kırım ve Bakü'de ortaya çıkan ayaklanmalar Moskova'nın yönetimde değişime gitmesine neden olmuştur. Bu değişim bağımsızlığı sağlayacak kadroların göreve gelmesi ile sonuçlanmıştır. Nihayetinde 1991 yılında ilk olarak 30 Ağustos'ta Azerbaycan ve hemen sonrasında 31 Ağustos'ta Kırgızistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu iki Türk Devleti'nin ardından aynı yıl 1 Eylül'de Özbekistan, 9 Eylül'de Tacikistan, 27 Ekim'de Türkmenistan ve 16 Aralık'ta Kazakistan bağımsızlıklarına kavuşmuştur.[605]

Sovyet rejimi içerisinde doğan bu ülkelerin bağımsızlığın ardından kültürel ve tarihsel bağlara yönelik tutumlarında Sovyet etkisinin izlerinin devam ettiği kaydedilebilir. Sovyetlerin bölgeyi parçalamada kullandığı tarihsel dönemler ve kavramlar

[604] Nursulu Çetin, "SSCB'nin Dağılma Sürecinin Tetikleyen Faktörlerden Jeltoksan Ayaklanması", içinde *Ekim Devrimi'nin 100. Yılı: Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş, Uluslararası Sistem* (Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 2017), 61-64.
[605] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 182-83.

bağımsızlığın ilk yıllarında aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle Ceditçi aydınlara karşı çekimser bir tavır izlenmiş olması bu durumu açıklar niteliktedir. Her ne kadar bağımsız Özbekistan'ın ilk cumhurbaşkanı İslam Kerimov, 1991 yılında yaptığı bir konuşma esnasında Abdurrauf Fıtrat ile ilgili övgü dolu sözler kullansa da Ceditçilerin milli kimlikleri ile itibarlarını iade eden ilk ülke Azerbaycan olmuştur. Bu durum Olivier Roy tarafından millileşme ve ulus fikrinin 1918 yılında Azerbaycan'ın kısa süreli de olsa bağımsızlığına kavuşması ve bu süreçte ulus fikrinin oluşmasına dayandırılmıştır.[606]

Diğer yandan Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığına kavuşmasına kadar Türkiye'de Türk coğrafyalarına yönelik politikalar ve bakış açıları değişiklik gösterdiği söylenebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk Türk Dünyasına kültürel, tarihi ve siyasi olarak ilgi duymuş ve yine bu dönemde kültürel ve tarihi bağları yeniden canlandırmak için çalışmalar yürütmüştür. Örneğin Atatürk'ün Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi için Azerbaycan Türklerinin dertleri ve sevinçleri ile ortak olunduğunu ifade etmesi bölgeye yönelik tavrın bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurulmasının ardından Türk tarihi, kültürü ve dili üzerine bilimsel çalışmalar yapılarak kültürel birliğe yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi de yine bu durumu açıklayabilmektedir.[607]

Atatürk'ün ölümünün ardından ise bu çizgi devam ettirilememiştir. Atatürk sonrası değişen tutumun, bir ölçüde söz konusu dönemde SSCB'yle gerek dış politikada gerekse siyasi olarak yakınlaşmadan kaynaklandığı söylenebilir. Bu yakınlaşmanın neticesinde Türk Dünyası'na yönelik ilgi azalmakla kalmayıp milliyetçi ve Türk birliği idealine mensup aydınlar üzerinde Türkiye'de devlet yönetimi içerisinde siyasi bir baskı oluşmuştur. Hatta bu baskılar, 1944 yılında Zeki Velidî Togan'ın da içinde bulunduğu milliyetçi gruplara yönelik Turancılık suçlaması ile davalar açılmasıyla neticelenmiştir.[608] Yine bu dönemde SSCB'den Türkiye'ye sığınan 195 Türk'ün Sovyet rejimine iadesine karar verilmesi, Türk Dünyasına yönelik tutumdaki trajik kırılmaya ilişkin bir diğer örnektir.[609]

---

[606] Roy, 223-28.
[607] Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995).
[608] İlhan Darendelioğlu, *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga* (İstanbul: Oymak Yayınları, 1976).
[609] Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, 443-48.

Cumhuriyetin ilk yıllarda Atatürk'ten İnönü'ye kırılmaya uğrayan politikaların arkasında şüphesiz dönemin politik atmosferinin yer aldığı söylenebilir. Ancak Sovyetler Birliği döneminin kapanması ardından Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın bağımsızlığıyla birlikte Türk Dünyasında ilişkiler için yeni bir dönem başlamıştır.

İlk olarak Sovyetler Birliği dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.[610] Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye'nin bölgeye yönelik tutumu "*Adriyatik'ten Çin Seddi'ne*" söylemi çerçevesinde gelişmiştir. Fakat bu tutumun teorik ve tarihsel arka planında dönemin devlet yetkililerinin özellikle Türkistan ve Kafkasya'ya yönelik coğrafi, tarihi ve kültürel geçmişine yönelik bilginin yetersizliği mevcuttur. Yine de bu şartlar altında başarılı sayılacak adımlar atıldığı söylenebilir.[611] Örneğin, Türkiye bağımsız devletleri ilk tanıyan ülke olmakla birlikte diplomatik ve siyasi ilişkilerde de bu devletlerle ilk temasa geçen ülkedir.[612]

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlık ilanlarının hemen ardından Türkiye ve Türk Dünyası arasında iş birliği için ilk olarak 1992 yılında *Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)* faaliyete geçirilmiştir. TİKA'nın kuruluş amacı ise bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin iktisadi gelişme süreçlerinde ihtiyaçları doğrultusunda gerekli destek programlarını sağlamaktır.[613]

İkinci olarak kurulan önemli bir oluşum *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)*'dır. 6 Nisan 2010 tarihinde kurulan kurum, aynı soya sahip ve akraba topluluklar arasında sosyokültürel ve iktisadi ilişkileri artırmak için gerekli faaliyetleri koordine etmek amacı taşımaktadır.[614]

Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkilerde açmış olduğu ulusal kurumların yanı sıra Dilde, Fikirde, İşte Birlik şiarının etkili olduğu en önemli gelişme Tük Konseyi ya da

---

[610] Detaylı bilgi için bkz: Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler", https://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[611] Mustafa Gökçe ve Tuba Tombuloğlu, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", içinde *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri*, edt. Cihat Yıldırım vd. (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 58-59.
[612] Mehmet Dikkaya, *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2009), 103-4.
[613] Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, "Teşkilat Kanunu", https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/teskilat_kanunu-238 erişim tarihi: 20 Mart2022.
[614] "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi", 4 § (2018), https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.4.pdf erişim tarihi: 20 Mart 2022.

bir diğer adıyla Tük Keneşi'nin kurulmasıdır. Türk Konseyi'nin Ankara'da 1992 yılında gerçekleşen ilk zirvesi, Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerde tarihi bir dönüm noktasıdır. Bu zirveyle birlikte "*Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi*" iş birliğini güçlendirmek adına çok sayıda organizasyon düzenlenmeye başlanmış ve Türk Keneşi'ne giden süreç başlamıştır. Türk Dünyası'nda ilişkilerde yaşanan bu gelişmenin ardından 2009 yılına kadar çok sayıda organizasyon düzenlenmiş ve bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında ilişkilerin güçlendirilmesi için önemli kararlar alınmıştır.[615]

2009 yılına gelindiğinde Azerbaycan'ın ev sahipliği yaptığı Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesi'nde Kazakistan, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkiye'nin imzalarını taşıyan Nahçıvan Antlaşmasıyla birlikte Türk Dili Konuşan Ülkeler Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Yapılan antlaşmaya göre organizasyonun amacı, taraflar arasında ortak dil ve tarih kapsamında çok yönlü ilişkilerin ve Türk Devletleri arasındaki tarihi bağların kuvvetlendirilmesidir. Diğer yandan piyasa ekonomisine geçişte ülkelerin entegrasyonunu kolaylaştırmak, askeri, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarda hem bölgesel hem de ikili iş birliğinin arttırılması bu konseyin temel amaçları olarak belirlenmiştir.[616] Türk Keneşi'nin kuruluşundan günümüze yaşanan gelişmeler ise şu şekildedir: [617]

- Nahçıvan Anlaşmasıyla birlikte kurulan organizasyonun ilk zirvesi 20-21 Ekim 2011'de Kazakistan'ın Almatı şehrinde gerçekleştirilmiştir. Nursultan Nazarbayev'in ev sahipliği yaptığı zirvenin ana teması ekonomik ve ticari iş birliğinin güçlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Konseyde, Türk Devletlerinin iş dünyasını bir araya getirilmesini sağlayacak ve bu sayede ekonomik iş birliği sürecini hızlandıracak *Türk İş Konseyi* kurulmasına karar verilmiştir.
- Türk Konseyi 2. Zirvesi, 22-23 Ağustos 2012 tarihinde Kırgızistan Bişkek'te düzenlenmiştir. Bu zirvede ülkelerin eğitim, bilim ve kültür sahalarında iş birliğinin kuvvetlendirilmesi için *"Türk Akademisi"* ve "*Türk Kültür ve Miras Vakfı*" kurulmasına karar verilmiştir.

[615] Pelin Musabay Baki, "Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi", *Bilge Strateji* 6, sy 11 (Güz 2014): 141-46.
[616] "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması" (2009), https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[617] "Türk Konseyi 1. Zirvesi", Türk Devletleri Teşkilatı, https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi erişim tarihi: 20 Mart 2022.

- Üçüncü zirve Azerbaycan Gebele'de gerçekleşmiştir. Bu zirvede Türk Devletlerinin ana konusu ulaştırma olmuştur. Üye ülkeler arasında ulaştırma sahasında iş birliği ve bu ülkelerdeki ulaştırma ağlarının gelişmesine dair konular gündeme gelmiştir. Ayrıca Türk Devletlerinin Dışişleri Bakanlıkları arasında iş birliğini kuvvetlendirmek adına protokol imzalanmıştır.
- Dördüncü zirve ise Türkiye'de Bodrum kentinde 5 Haziran 2014'te düzenlenmiştir. Konseye üye olmayan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Gurbanguli Bedirmuhamedov da bu zirvede yer almıştır. Zirvenin ana teması ise turizmde Türk Devletleri arasında iş birliğinin sağlanması olmuştur.
- 11 Eylül 2015 tarihinde ise *"medya ve enformasyon iş birliği"* teması ile Kazakistan'da beşinci zirve gerçekleştirilmiştir. Nursultan Nazarbayev'in konuğu sıfatıyla bu defa Türkmenistan Başbakan Yardımcısı Sapardurdı Toyliyev zirveye katılmıştır.
- İlk beş zirvenin ardından Türk Konseyi'nin zirveler süreci 3 Eylül 2018 tarihinde Kırgızistan'da gerçekleşen *"Gençlik ve Ulusal Sporlar"* temalı altıncı zirve ile devam etmiştir. Altıncı zirveye diğer zirvelerden farklı olarak Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev ile Macaristan Başbakanı Viktor Orbán ev sahibi ülkenin konuğu sıfatıyla iştirak etmiştir.
- Tüm bu sürecin devamında Türk Keneşi'nin 15 Ekim 2019'da gerçekleştirilen yedinci zirvesi ile önemli gelişmelere imza atılmıştır. Azerbaycan'da gerçekleştirilen zirvede, Türk Keneşi'nin 10. yılı kutlanmış ve aynı zamanda Özbekistan da Türk Keneşi'ne tam üye olarak katılmıştır. Diğer yandan bu organizasyon, Macaristan'la birlikte bağımsız Türk Devletleri'nin bir arada katıldığı zirve olarak tarihe geçmiştir. Zirvenin ana teması ise üye ülkeler arasında KOBİ'lerin desteklenmesi ve bu konuda iş birliğinin arttırılmasına yönelik olmuştur.
- 2011 yılından 2021'ye kadar yedi farklı zirve ile eğitimden ekonomiye farklı alanlarda iş birliği temalarıyla bir araya gelen Türk Keneşi, 2021 yılında düzenlenen sekizinci zirvesi ile tarihi bir dönüm noktası yaşamıştır. Türkiye'nin ev sahipliğinde gerçekleşen zirvede, Türk Keneşi'nin isminin *"Türk Devletleri Teşkilatı"* olarak değiştirilmesine karar verilmiş ve Türkmenistan gözlemci üye olarak teşkilata katılmıştır. Ayrıca düzenlenen

zirvede *Türk Dünyası 2040 Vizyonu* onaylanmış ve ülkeler arasındaki iş birliğini güçlendirmek için *Türk Yatırım Fonu* kurulmasına karar verilmiştir.

1992 yılından 2022'ye kadar birçok alanda güçlenen iş birliği ile Türk Devlet Teşkilatı günümüzde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'nin üye olduğu, Macaristan ve Türkmenistan'ın gözlemci üye olarak katıldığı bir organizasyon olarak varlığını sürdürmektedir.[618]

Türk Devletleri arasında dilde, fikirde, işte birliği sağlamak için faaliyet gösteren bir çatı kuruluş olarak TDT'nin yanı sıra, bu organizasyona bağlı ve bu organizasyon dışında da faaliyet gösteren kuruluşlar mevcuttur. Bunlar ise şu şekilde sıralanabilir:

- **Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi:** Türkiye ve Kazakistan arasındaki ikili ilişkiler ve iş birliği sonucunda kurulmuştur. 15 Ekim 1923 tarihinde özerk bir yapıya sahip biçimde ihdas edilen kurum, ortak devlet üniversitesi özelliğine sahiptir.[619]
- **Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY):** Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında yapılan iş birliği sonucu 12 Temmuz 1993 tarihinde kurulmuştur. Türkiye depozitör ülkedir ve merkezi Ankara'dadır. Türk Devletleri arasında kültürel ilişkileri kuvvetlendirme amacı ile faaliyet göstermektedir.[620]
- **Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi (KTMÜ):** Kırgızistan ve Türkiye iş birliği ile 30 Ekim 1995 yılında Bişkek'te kurulmuştur.[621]
- **Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA):** Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında kurulan bir organizasyondur. Ulusal mevzuatların yakınlaştırılması, parlamentolar arası iş birliğini, taraf ülkelerin sosyoekonomik, politik, insani ve hukuki alanlarda ilişkilerini güçlendirme gibi amaçlara hizmet etmektedir.[622]

[618] "Üye Ülkeler", Türk Devletleri Teşkilatı, https://www.turkkon.org/tr/uye-ulkeler erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[619] Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Hakkında, (t.y), https://www.ayu.edu.tr/tarihce erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[620] TÜRKSOY, TÜRKSOY Hakkında, (t.y), https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[621] Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Tarihçemiz, (t.y), http://manas.edu.kg/index.php/kurumsal/tanitim/tarih%C3%A7e erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[622] Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi, Tarihçemiz, https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/history erişim tarihi: 20 Mart 2022.

- **Türk Dili Konuşan Ülkeler Ortak İş Konseyi (Türk İş Konseyi):** 20 Ekim 2011 tarihinde bölgesel ekonomik iş birliğini teşvik etmek ve mevcut iş birliklerini artırmak amacıyla Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında kurulmuştur. TDT'ye bağlı olarak faaliyet göstermektedir.[623]
- **Türk Kültür ve Mirası Vakfı:** 23 Ağustos 2012 tarihinde TDT'ye bağlı olarak kurulmuştur. Türk Devletleri arasında tarih, dil ve kültür ortaklığını esas alarak Türk Kültürü mirasını korumayı amaçlamaktadır.[624]
- **Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (Turkic World Educational and Scientific Cooperation Organization: TWESCO):** Türk kültürü ve tarihi mirasını araştırmak, Türk Devletleri arasında eğitim ve bilimsel iş birliğini sağlamak amacıyla Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında 23 Ağustos 2012 tarihinde kurulmuştur.[625]
- **Türk Üniversiteler Birliği:** Türk Devletleri arasında yükseköğretim alanında iş birliği sağlamak amacıyla 29 Mart 2013 tarihinde kurulmuştur. TDT'ye bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.[626]
- **Avrasya Askerî Statülü Kolluk Kuvvetleri Teşkilâtı (TAKM):** Ana karargâhı Ankara'da bulunan kuruluş, 25 Ocak 2013 tarihinde kurulmuştur. Türk Devletleri arasında iş birliği sağlamanın yanında çağdaş kolluk ve koruma hizmeti vermek ve barışı sürdürmek amacıyla faaliyetlerini sürdürmektedir.[627]
- **TRT Avaz:** 21 Mart 2009 tarihinde Türk dili konuşan ülkeler arasında sosyokültürel bağların güçlendirilmesi adına ortak basın yayın faaliyetlerini yürütmek amacıyla kurulmuştur. Günümüzde TDT'ye üye ülkelerin devlet kanalları ile koordineli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmektedir.[628]

Türk Dünyası'nda 2009 yılı öncesinde zirvelerle başlayan iş birliği süreci Türk Keneşi

[623] Türk Keneşi, Türk İş Konseyi Hakkında, (t.y), https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2/turk-is-konseyi_9, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[624] TURKPA, Türk Kültür ve Miras Vakfı, 23.01.2018, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2/turk-is-konseyi_9, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[625] TWESCO, Akademi Hakkında, (t.y), http://twesco.org/tr/%d0%b0%d0%ba%d0%b0%d0%b4%d0%b5%d0%bc%d0%b8%d1%8f-%d1%82%d1%83%d1%80%d0%b0%d0%bb%d1%8b/, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[626] Türk Keneşi, Türk Üniversiteler Birliği, 24.04.2020, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/egitim_4/turk-universiteler-birligi_14 erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[627] TRT Haber, "Avrasya Askeri Gücü "TAKM" resmen görevde" 30.01.2013, https://www.trthaber.com/haber/gundem/avrasya-askeri-gucu-takm-resmen-gorevde-72942.html, erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[628] TRT Avaz, "Hakkımızda", t.y., https://www.trtavaz.com.tr/hakkimizda erişim tarihi: 20 Mart 2022.

ve ardından 2021'de alınan kararla TDT olarak resmi sûrette devam etmiştir. Ancak iş birliğine yönelik faaliyetler bunlarla sınırlı değildir. Türkiye'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra sivil toplum kuruluşları ve bireysel olarak Türk Dünyası ile ilişkilerin güçlendirilmesi ve ülkelerin tarihi ve kültürel bağlarının kuvvetlendirilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bu faaliyetler içerisinde ismi zikredilecek şüphesiz en önemli isim Turan Yazgan'dır. İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş dönemi ve daha sonrası Türkiye'de resmi olarak Türk Dünyası'na yönelik ilginin çok zayıf kalması ve politika üretiminin yokluğunda Turan Yazgan öncülüğünde ciddi faaliyetlerin yürütüldüğü bilinmektedir. Turan Yazgan'ın ilk faaliyetlerinden birisi 1989 yılında Bakü'ye düzenlediği ziyarettir. Bakü'ye düzenlenen ilk gezinin ardından Sibirya sahası, Kırım ve Moldova gibi Türk bölgelerine geziler düzenlemiş ve buradaki Türk nüfusla iletişim kurulmasını sağlamıştır. Ayrıca kendisi 1980 yılında Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nı kurarak Türkiye ve Türk Dünyası arasında çok yönlü ilişkileri sağlayacak ve iş birliğini güçlendirecek bir adım atmıştır.[629] Bununla birlikte Türk Dünyası ile ilişkiler birçok alanda ilki gerçekleştirmiştir. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı bünyesinde Turan Yazgan, Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde eğitim kurumları açılmasına vesile olmuş, gençlik ve çocuk şölenleri düzenlenmiş, ilk Türk kadın kurultayını gerçekleştirmiştir. Türk Devletleri arasında İsmail Gaspıralı'nın dilde, fikirde, işte birlik şiarını hayata geçirmek için sayısız işe imzasını atmıştır.[630]

Turan Yazgan'la birlikte Türk Dünyası ile ilişkilerin kurulması ve güçlendirilmesi için, aksiyoner olarak çaba gösteren bir diğer önemli isim Alparslan Türkeş'tir. Milliyetçi Hareket Partisi'nin lideri olan Alparslan Türkeş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının kaçınılmazlığına birçok defa vurgu yapmıştır. Ancak O'nun için asıl önemli husus Sovyetlerin dağılmasının ardından Türkiye'nin, Sovyet sınırları içerisinde bulunan Türklere yönelik izleyeceği politikalar olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türk Devletleri ile ilişkilerde "*Yüksek Türk Cumhuriyetleri Konseyi*" ismiyle bir çatı kuruluşun kurulmasını dile getirmiştir. Bu kuruluş aracılığıyla ülkeler arasında çok yönlü iş birliğinin geliştirilmesini hedeflemiştir.[631] Ayrıca TİKA'nın kurulmasında fikri olarak etkisinin olduğunu

[629] Selçuk Ünlü, "Turan Yazgan Hoca ve Türk Dünyası", *Journal of Social Policy Conferences*, sy 49 (2005): 31-33.
[630] Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, "Hakkımızda", https://turan.org/turk-dunyasi-arastirmalari-vakfi/ erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[631] Hüseyin Hüsnü Uğur, *Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları* (Ankara: TBMM Kültür, Sanat, ve Yayın Kurulu Yayınları, 2009), 235-50.

söylemek mümkündür.[632]

Görüldüğü üzere hem Turan Yazgan hem de Alparslan Türkeş Türk Birliği idealini için çalışmalarda bulunmuştur. Turan Yazgan kültür ve eğitim sahasında faaliyetlerde bulunurken Alparslan Türkeş ise siyasi olarak birlik fikrinin gerçekleşmesi için söz konusu dönemde girişimlerde bulunmuştur. Ayrıca Türkeş'in ortaya koyduğu fikir sisteminde Gökalp'la beraber Gaspıralı ve Akçura'nın fikirleri de son derece önemli rol oynamıştır. Türkeş bağımsızlığını kazanan Türk toplumlarıyla sağlam temellere dayanan kültürel birliğin sağlanmasının ardından siyasi olarak da Türk birliğinin kurulmasını amaçlamıştır.[633]

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerde Ceditçiliğin etkilerinin görülmesi için Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi'nde Türkiye'nin rolü, yakın tarihten verilebilecek örneklerden biridir. Yıllardır Ermenistan işgali altında bulunan Azerbaycan toprakları, 1994 yılında imzalanan ateşkes[634] 2020 yılına kadar sürmüş ve 27 Eylül 2020 yılında ikinci büyük savaş başlamıştır. Azerbaycan, bu savaş sırasında Ermeni işgalinde bulunan yüzlerce köyü kurtarmıştır. Nihai olarak 10 Kasım 2020 tarihinde ikinci savaş Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanmış ve Karabağ toprakları işgalden kurtulmuştur. Karabağ'da zafere giden süreçte ise *"İki Devlet Bir Millet"* şuuru ile ilişkilerini sürdüren Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ortaklık manevi boyuttan çıkarak askeri ve stratejik ortaklığa dönüşmüştür. Askeri ve lojistik desteklerin yanı sıra Türkiye, Azerbaycan'ın zafere giden süreçte en büyük stratejik destekçisi olmuştur.[635]

Türk Dünyası ilişkilerinde tüm bu olumlu gelişmelerle birlikte bağımsızlığın ilk döneminden günümüze kadar tartışmaların devam ettiği ortak dil sorunu hala çözüme kavuşmamıştır. Gaspıralı'nın en büyük gayelerinden biri şüphesiz Türk Dünyası'nda batıdan doğuya her kesimden insanın anlayabileceği ortak bir Türk dili oluşturmak olmuştur. Ancak başarılı sayılabilecek girişimlerine rağmen vefatından sonra gelişen olaylar silsilesinde bu amacın gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. 1991 yılında

---

[632] Tuba Tombuloğlu, "Alparslan Türkeş'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türk Dünyası Hakkındaki Görüşleri", içinde *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş'e Armağan*, edt. Saadettin Yağmur Gömeç ve Tuba Tombuloğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 319-35.

[633] Rafael Muhammetdin, *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1998), 131-42.

[634] Bu ateşkes çoğu kez ihlal edilerek küçük çaplı çatışmalar yaşanmıştır.

[635] Ali Asker ve Sedanur Şeyban, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askeri Boyutu: Askeri Eğitim ve Savunma Sanayinden Stratejik Ortaklığa Uzanan Süreç", *Yeni Türkiye İş'te Birlik Özel Sayısı* , cilt 2, sy 121 (Ekim 2021): 167-68; Nazrin Alizada, "Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi", ANKASAM, 30 Aralık 2020, https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/ erişim tarihi: 20 Mart 2022.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ise gerek Türkiye'de gerekse diğer Türk Devletleri içerisinde ortak dilin zaruretini dile getiren kesimler olmasına rağmen bu ideal tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.

Türk Cumhuriyetleri arasında dilden kaynaklı en büyük sorunun alfabe farklılığı olduğu görülmektedir. Bolşeviklerin iktidara geçmesinin ardından Türk Cumhuriyetleri Kiril alfabesine geçmiştir. Bu durum günümüzde farklı bölgelerdeki Türk toplumlarının karşılıklı iletişim kurmasında bir engel olarak düşünülmektedir. Bu engeli aşma hususunda resmi olarak hükümetler tarafından adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda Aralık 1991 tarihinde Azerbaycan, Nisan 1993 yılında Türkmenistan, Eylül 1993 yılında Özbekistan ve yine aynı yıl Gagavuz ve Kırım Özerk Cumhuriyetleri Latin alfabesine geçiş yapmıştır.[636] Kazakistan ise 2023'e kadar kademeli bir şekilde Latin alfabesine geçileceğini duyurmuştur.[637] Ortak yazı dili gibi hususlarda devam eden tartışmalar içerisinde böyle bir girişim gerekliliğine ilişkin tartışmalar ve farklı görüşler de mevcuttur. İlber Ortaylı 2018 yılında Astana'da gerçekleşen *"Türk Dünyası ve Türkoloji"* söyleşisi sırasında, Türk Cumhuriyetleri için ortak bir lehçe oluşturmanın gerekli olmadığını ifade etmiştir. Türk lehçelerinin yapılarının korunması gerektiğini ve diğer ülkelerle anlaşma hususunda ise ortak bir lehçe yerine kaynakların çevirilerinin hızlanması ve ortak basın yayın faaliyetlerinin arttırılmasının gerekliliği vurgulamıştır.[638] Dil birliği hususu, Gaspıralı'nın atfettiği önem de dikkate alındığında Türk Dünyası perspektifi açısından temel bir unsurdur. Günümüzde hala Gaspıralı'nın Tercüman ile sağlamış olduğu başarının aksine Türk Devletleri arasında ilişkilerin geliştirilmesi için büyük bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk Devletleri arasındaki ilişkilerde olumlu gelişmeler kadar kamuoyu ve diplomasi açısından olumsuz kabul edilebilen gelişmelerin yaşandığı kimi zaman görülmektedir. Bu olumsuzluklar değerlendirilirken bölgenin Çarlık Rusya ve Sovyet esaretinde yüz yılı aşkın sürede varlığını korumaya çalıştığı unutulmamalıdır. Çarlık Rusya'nın 16. yüzyılda başlayan işgalinden Sovyetler Birliğinin 1991'de dağılmasına kadar geçen süreçte bölgedeki Türk nüfusun asimile edilmesi için çok yönlü politikaların

[636] Ümit Özgür Demirci, "Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", *Türk Yurdu*, sy 287 (Temmuz 2011): 229.
[637] "TRT Haber, Kazakistan'da Yeni Alfabe Kamuoyuna Sunuldu", 22 Nisan 2021, https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistanda-yeni-alfabe-kamuoyuna-sunuldu-575089.html erişim tarihi: 20 Mart 2022.
[638] TRT Avaz, "İlber Ortaylı: Tek bir edebi lehçe oluşturmak zorunda değiliz", 27 Nisan 2018, https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ilber-ortayli-tek-bir-edebi-lehce-olusturmak-zorunda-degiliz/5ae2ced201a30a0ca029af63 erişim tarihi: 20 Mart 2022.

uygulandığı, bu gelişmeleri değerlendirirken göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca bu ülkelerde Rus etkisinin hala devam ettiğini söylemek gerekir. Örneğin Kazakistan'ın kuzey bölgesinde Çarlık Rusya döneminden itibaren yerleştirilen ciddi bir Rus nüfusunun olması ülkenin Rus aleyhinde bir tavır takınması durumunda bölgenin ülkeden ayrılmasıyla sonuçlanabilir. Nursultan Nazarbayev bu tehlikeyi göz önünde bulundurarak uzun yıllar dengeli bir politika izlemeyi tercih etmiştir.[639] Ayrıca bir diğer önemli sorun Sovyet icadı sınırlar ve yapay sorunlardır. Bu sorunlar bölge ülkelerinin ikili ilişkilerinde uzun süre negatif etki yaratmıştır. Örneğin Fergana Vadisi Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bölgesel olarak parçalanmıştır. Vadinin en geniş kısmı Özbekistan sınırları içerisinde kalırken Tacikistan ve Kırgızistan toprakları dahilinde daha küçük bir parçası kalmıştır. Bu sorun bağımsızlık sonrası dönemde devletler arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Sovyet rejiminin yapay ulus devlet inşası aslında tarihi olarak birbirine soy ve kültür olarak yakın milletler arasında keskin yapay ayrımlar ortaya çıkarmıştır. Sovyetlerin yapay sınırları öncesinde bölgedeki etnik grupların sınırlarının kesin olarak ayrılması imkânsız olduğu gibi bu farklı gruplar iç içe yaşamıştır. Ancak Sovyet ideolojisinin Türkistan'da boylar arasındaki ufak farklılıkları derinleştirerek Türkistan fikrini yok etmeye çalışması Türkistan'ın geleceğinde Fergana Vadisi gibi sorunları ortaya çıkarmıştır.[640]

Türk Cumhuriyetleri arasında ilişkilerde bağımsızlık sonrası dönemde Dilde, Fikirde, İşte Birlik düşüncesi ekseninde önemli gelişmeler yaşandığı görülebilir. 1992'den itibaren yapılan zirveler ve sonrasında Türk Keneşi'nden TDT'ye uzanan süreçte birçok alanda iş birliğinin güçlenmesi için önemli adımlar atılmıştır. Ancak bölgede Sovyet mirası sorunların ve Rus etkisinin devam etmesi Gaspıralı'nın hedeflediği yönde tam anlamda bir iş birliğini önünde engeller oluşturmaktadır.

[639] Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, 252-55.
[640] Pulat Shozimov, Joomart Sulaimanov, ve Shamshad Abdullaev, "Culture in The Ferghana Valley Since 1991: The Issue of Identity", içinde *Ferghana Valley: The Heart of central Asia*, edt. S. Frederick Starr vd. (New York: M.E Sharpe, 2011), 278-82.

SONUÇ

19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Ceditçilik, dönemin hâkim siyasi, iktisadi ve toplumsal koşullarının ve sorunlarının biçimlendirdiği bir harekettir. Rusya Türklerinde toplumsal boyutta eğitimsizlik, iktisadi sorunlar ve Rus hakimiyeti, bu dönemde Ceditçi düşüncenin gelişme ve modernleşme hususundaki görüşlerinin ana teması olmuştur. İsmail Gaspıralı başta olmak üzere Ceditçi aydınların birçoğu, azgelişmişliğin ve gelişmenin maddi ve manevi yönlerini vurgulayarak bu iki yönün uyumu esas alınarak hareket edildiği sürece başarıya ulaşılacağına inanmıştır.

Avrupa'da sanayi devrimine kadar geçen süreçte yaşanan gelişmeler, dünyanın diğer kesimlerinde de doğrudan veya dolaylı olarak etkili olmuştur. Rönesans, Reform ve devamında aydınlanma çağının yarattığı fikir ortamı, birçok toplumun kendi sorunlarına yönelik çözüm arayışlarının ve aydınlanma süreçlerinin başlamasına yol açmıştır. Bu toplumlar arasında Rusya Türkleri de yer almıştır.

Rusya Türkleri arasında ilk reformist düşünceler Batı'da olduğu gibi dini alanda görülmüştür. Mevcut din anlayışı ve dini taassuba yönelik ilk tartışmalar Şehâbeddin Mercanî, Abdünnâsır Kursavî ve Alimcan Barudi gibi din alimlerinin öncülüğünde başlamıştır. Bu tartışmaların hedefinde ise toplumda hâkim olan dini zihniyetin dönüştürülmesi bulunmuştur.

Her ne kadar başlangıç ve belli hedefler açısından Batı'daki Reform hareketi ile benzerlikler içerse de Rusya Türklerinde görülen reform süreci daha farklı bir anlam taşımaktadır. Çünkü Rusya Türklerinde dini reform sürecinde hâkim olan görüş, İslam'ın özüne dönüş ve dini taassubu ortadan kaldırma amacıyla yürütülmüştür. Batı'da görüldüğü şekliyle reform sürecinde din, gelişme sürecinin bir parçası olmaktan çıkarılmış ve hatta kapitalizmin ihtiyaç duyduğu bir din algısı geliştirilmiştir. Ancak Rusya Türklerinde İslam'ın gelişme ve modernleşmeyi desteklediği düşüncesi hâkim olmuş ve salt dünyevi bir anlayış savunulmamıştır.

İlk reform hareketlerini takiben İsmail Gaspıralı gelişme ve modernleşme yolunda eğitimde reform düşüncesi ile Ceditçilik fikrinin gelişmesini sağlamıştır. Gaspıralı, dünyanın gelişmiş birçok ülkesinde olduğu gibi gelişme ve ilerlemenin temelinde eğitimin yer aldığını belirtmiştir. Gaspıralı'nın, modern ve bilimsel bir eğitimi, toplumda gerekli olan dönüşümü başlatacak güç olarak kabul ettiği görülmektedir.

Gaspıralı için gelişmenin en önemli aracı olan eğitimin yanı sıra dönemin hâkim zihniyeti karşısında kadın haklarına verdiği önem de gelişme sürecinin önemli bir parçasıdır. Ceditçiliğin doğduğu topraklarda kadına anne ve eş olma statüsü dışında hiçbir rolün atfedilmediği, psikolojik ve fiziki şiddetin meşru görüldüğü, eğitim hakkının yasaklandığı bir dönemde, Gaspıralı için toplumun ve hatta gelişmenin merkezinde kadınlar yer almıştır. Toplumun hem yarısı hem de temeli olarak gördüğü kadınların mevcut sorunlarının çözüme kavuşturulmadığı, durumlarının iyileştirilmediği ve hürriyetlerine eriştirilemediği bir toplumun gelişmesinden söz edilemeyeceğini savunduğu eserlerinde görülmektedir.

Gaspıralı, görüşlerini savunurken gerek birey gerekse toplumsal düzeyde kurulan ilişkilerde, fayda maksimizasyonu felsefesine karşıt bir görüş sunmuştur. Birey, toplum ve devlet arasında karşılıklı ilişkilerde fayda yerine adalet kavramı ekseninde bir ilişki bütünü oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Dönemin kapitalizm ve anti tezi olarak ortaya çıkan sosyalizm düşüncelerine karşı açıkça eleştirel fikirlere sahip olduğu görülmektedir.

Gaspıralı, kapitalist ve fayda maksimizasyonu temelinde yükselen Avrupa'yı çürük bir medeniyet olarak tanımlamıştır. Bu nedenle yalnızca bilimsel ve teknik ilerlemede yakaladığı ivmenin örnek alınması gerektiği ve topyekûn Batı tarzı bir gelişmenin kesinlikle hedeflenmediği düşüncesiyle fikirlerini inşa etmiştir. Ayrıca dönemin emek sömürüsü ve emperyalizm gibi en temel sorunlarının, sosyalizm ile çözülemeyeceğini savunduğu da yine eserlerinde sabittir.

Gaspıralı için, sosyalizm, birçok açıdan kapitalizmden farklı bir düşünce olmadığı gibi, sunduğu eşitlik mefhumu da ihtiyaç duyulan adaleti sağlayacak muhtevaya sahip değildir. Bu nedenle sistematik problemlerin çözümünde, İslam inancının temelinde yer alan adalet ve hakkaniyetin yer alması gerektiğini ısrarla belirtir.

Öte yandan Gaspıralı yöneticilerin liyakat esasıyla seçilmesi gerektiğini hem makaleleri hem de roman ve hikayelerinde belirtmiştir. Gaspıralı'nın fikirlerine göre devletin her kademesinde görevinin önemine bakılmaksızın bu ilke doğrultusunda hareket edilmelidir. Aynı zamanda gelişmiş bir millet olabilmek için devletin ve aydın kesimin toplumla yakın temasta olmasını ve toplum sorunları ile yakından ilgilenmesi gerektiğini savunmuştur. Dönemin Batı Avrupası'nda burjuvaziye atfedilen rolleri eleştirmiş, buna karşılık gelişme sürecinde destekleyici misyona sahip bir burjuvazinin

ortaya çıkmasını savunmuştur. Kısacası devlet, birey ve toplum nezdinde güçlü bağlar kurulması, gelişmenin en önemli şartı olarak Gaspıralı'nın fikirlerinde görülmektedir. Ayrıca sahip olduğu bu düşünce, Kırım ve Azerbaycan başta olmak üzere birçok bölgede aydınlanma ve en nihayetinde gelişmede toplumu göz ardı etmeyen bir tür milli burjuvazi sınıfının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

Ceditçi düşünce, Kırım ve İdil-Ural sahasını aşarak Kafkasya ve Türkistan topraklarında da etkili olmuştur. Ceditçi düşüncenin etki alanına giren her bölgede Ceditçi aydınların öncelikle yeni usulde eğitim veren kurumların açılması ve basın yayın faaliyetleri toplumun farklı kesimlerine ulaşılması amacına hizmet etmiştir. Edebiyat sahasında şiir ve tiyatro gibi türler toplumsal uyanış için bir araç olarak kullanılmıştır.

Ceditçi aydınların iktisadi fikirleri irdelendiğinde her şeyden önce Türk Dünyasının iktisadi bağımsızlığını hedefledikleri görülmektedir. Ceditçi düşünürler, toplumların gelişmesi için üretim araçları, doğal kaynaklar ve sermaye gibi faktörlerin öncelikle ülkenin kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilme gücüne sahip olması gerektiği kanaatinde olduklarını her fırsatta bir şekilde ikrar etmişlerdir.

En önemlisi siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlık olmadan hiçbir anlam ifade etmeyeceği görüşünde oldukları söylenebilir. Bu maksatla Ceditçi aydınların, iktisadi bağımsızlık temelinde maddi ve manevi alanları içeren çok yönlü bir gelişme programı oluşturdukları görülmektedir. Ceditçi aydınların oluşturduğu bu programın ana başlıkları kadın hakları, beşerî kalkınma, teknik ilerleme ve adalet gibi konuları içerir.

Ceditçi düşünürler, Rusya Türklerinin gelişmesi için en büyük eksikliği bilimsel ve teknik ilerleme olarak belirlemiştir. Bu sorunun çözümünün düşünce özgürlüğü ve eğitim yoluyla sağlanacağını savunmuşlardır. Ayrıca tarım, sanayi ve ticarette hem beşerî hem de coğrafi olarak yüksek bir potansiyele sahip olunmasına rağmen nitelikli işgücü eksikliğinin bu alanlarda ilerlemeye engel olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu sorunun çözümü Ceditçilere göre eğitimle çözülebilir. Buna binaen her alanda uzmanlaşmayı sağlayacak eğitim kurumlarının kurulması, mevcut kurumların müfredatlarının ıslah edilmesi ve yurtdışında eğitimin desteklenmesi kanaatindedirler.

Ceditçiler tarafından belirlenen temel konulardan biri içinde bulundukları çağda kadın hak ve hürriyetleri alanında mevcut sorunlardır. Gaspıralı gibi diğer Ceditçi aydınlar da kadınları hem maddi hem de manevi olarak gelişmenin itici gücü olarak görmüştür.

Kadınların eğitimden mahrum bırakılması toplumun topyekûn cehalete esir olmasına neden olacağı görüşü açıkça görülmektedir. Bununla birlikte kadınların iktisadi faaliyetlerden bütünüyle dışlanması ve çalışma hayatında var olması yönündeki engeller büyük bir işgücünün âtıl bırakılması olarak değerlendirilmiştir. Bunun için her şeyden önce kız çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmasının önüne geçilmesi ve kız çocukları için bir eğitim seferberliği başlatılması gerektiğini savunmuşlardır. Ceditçi düşünürler, toplumun yarısını oluşturan kadınların maddi ve manevi ilerlemede sahip olduğu gücü ortaya çıkarabileceğine inanmıştır.

Görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı ve diğer Ceditçi aydınlar içinde bulundukları toplumun sorunlarını ve bu sorunların nedenlerini belirleyerek bir sosyo-ekonomik, kültürel, siyasî gelişme sürecinin inşa edilmesini hedeflemiştir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle çok sayıda Usul-ü Cedit okullarının açılmasına ve basın yayın faaliyetleri ile toplumsal uyanışa vesile olmuşlardır. Gaspıralı'nın Kırım'ın Bahçesaray şehrine açtığı Usul-ü Cedit okulunun ardından kısa sürede binlerce okul açılmıştır. Ayrıca Tercüman Gazetesi'nin de etkisiyle çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. İlk başlarda birer amaç olarak görülen bu faaliyetler daha sonrasında Ceditçi düşüncenin gelişme ve ilerleme aracı haline dönüşmüştür.

Ceditçi düşüncenin etkilerinin görülmesi çok uzun zaman almamıştır. Rusya'da 1905 yılına kadar süren baskı ve sansürlerin ardından yine bu yılda gerçekleşen ihtilalin sonucunda kısıtlı ve çok kısa süreli de olsa Rusya Türkleri ifade ve faaliyet alanlarında özgürlüğe kavuşmuştur. Bu kısa süre içerisinde Ceditçi aydınlar ilk olarak Rusya Müslümanları Kongrelerini düzenlemiştir. İlki 1905 yılında yapılan bu kongrelerin en önemli amacı Rusya Türklerinin birliğini sağlamak olmuş ve bu doğrultuda Rusya Müslümanları İttifak Partisi kurulmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı ile birlikte kongrelerin devamı getirilememiş, kurulan ittifak başarıya ulaşamamıştır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Şubat ve Ekim Devrimleri, Çarlık topraklarını büyük bir kaos ortamına çevirmiştir. Devrimin ardından yaşanan iç savaş ve merkezi otoritede oluşan boşluk Ceditçiler için ikinci bir fırsat ortamı doğurmuştur. Bu fırsat neticesinde Ceditçi aydınlar Bütün Rusya Müslümanları Kongrelerini düzenlemiştir. Ancak bu kongreler, devamlılık gösteremediği gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bolşeviklerin iktidarını kuvvetlendirmesinin ardından Lenin'in esir milletlere yönelik devrimin ilk yıllarında hürriyet yanlısı sahte tavrı yok olmuş ve esaretin ismi değişerek 1991 yılına kadar süren emperyalist uygulamalar barındıran Sovyet devri başlamıştır.

Ayrıca bu kongrede Gaspıralı'nın birlik ilkesi zaâfiyete uğramış, Rusya Türkleri yerel meselelere kilitlendiklerinden yaklaşan tehlikenin farkına varamamıştır.

Ceditçi düşüncenin şüphesiz en büyük etkisinin kadın hak ve hürriyetleri meselesinde ortaya çıktığı görülmektedir. İsmail Gaspıralı'nın kız çocukları için açtığı okul ve Alem-i Nisvan dergisinin ardından Ceditçi düşüncenin kadın hakları meselesine büyük bir önem atfettiği görülmektedir. Ceditçi düşünce neticesinde Rusya Türkleri arasında bir kadın hareketi ortaya çıkmıştır. Şefika Gaspıralı ve çok sayıda kadının önderliğinde gelişen hareket dönemin şartlarında büyük kazanımlar sağlamıştır. Öncelikle kadınlar için bir kongre düzenlenmiş ve farklı ülke topraklarında yaşayan kadınların bu kongreye katılması sağlanmıştır. Gerek kadın hakları çerçevesinde düzenlenen kongre gerekse Rusya Müslümanları Kongrelerinde Ceditçi kadınlar büyük bir güç olarak hakları için mücadele etmiştir. Bu mücadele neticesinde seçme ve seçilme hakkı başta olmak üzere kanunlar önünde kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına yönelik önemli kararların alınması sağlanmıştır.

Ceditçilik hareketinin bir diğer önemli tesir ise devrimin ilk yıllarında Türkistan, Kafkasya, İdil-Ural ve Kırım'da kurulan otonom devletlerin, Ceditçi kadroların öncülüğünde kurulmuş olmasıdır. Bu devletlerin kurulması başta bağımsızlık ideali olmak üzere Ceditçi düşüncenin eseridir.

Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin eğitim düzeyinin ve iktisadi durumunun gelişmesini sağlama idealinin ardından 1905 yılından itibaren ifade ettiği en önemli amacı "dilde, fikirde ve işte birlik" olmuştur. Türk Dünyasında birlik için öncelikle dil ve kültür birliğini öngören Gaspıralı'nın ideali, ardından her alanda fikir ve faaliyet birliğini öngören bir düşüncedir. Gaspıralı'nın bu ideal için yaşamının sonlarına kadar büyük bir mücadele verdiği görülmektedir. Söz konusu dönemde Ceditçi düşüncenin yayın organları Tercüman Gazetesi'nin oluşturduğu örnek yazı dilini benimsemiş ve dilde birlik için büyük bir adım olarak bu durum tarihe geçmiştir. Ayrıca gelişme ve ilerleme hususunda Ceditçi aydınların ortak faaliyetleri fikir ve işte birlik yolunda ilk örnekleri oluşturmuştur. Rusya Müslümanları Kongresinde alınan karar doğrultusunda kurulan Rusya Müslümanları İttifak Partisi ve İTC ile kurulan ilişkiler yine işte birlik düşüncesinin ilk başarıları arasında yer almıştır.

Ceditçi düşünce kısa sürede gerek sosyoekonomik gelişme gerekse birlik hususunda görüldüğü üzere önemli etkiler yaratmıştır. Fakat yıllarca Çarlık emperyalizmi

karşısında beşerî ve doğal kaynakları sömürülen topraklarda, Ekim Devriminin ardından yetmiş yılı aşkın Sovyet esareti dönemi başlamıştır. Devrimin ilk yıllarında gerek iç savaş gerekse esir milletleri kendi safhalarına çekme güdüsü nedeniyle Lenin başta olmak üzere Bolşevik liderler Rusya Türklerine yönelik yanıltıcı bir tavır içerisinde hareket etmiştir. Bu tavır Ceditçi aydınların bir kısmı dahil Bolşeviklerle iş birliği yapmasına neden olmuş ancak Sovyet rejiminin gerçek yüzünün ortaya çıkması uzun zaman almamıştır. Bolşevikler kendi iktidarlarını güçlendirmek adına ilk olarak Türkistan'da açlığa göz yummuş ve binlerce insanın ölmesine neden olmuştur. Bunun ardından Stalin'in iktidarıyla birlikte esaret altındaki Türk yurtları önce yapay sınırlarla birbirlerinden ayrılmıştır. Ardından kültürel ve tarihi bölünme planı hayata geçirilmiştir. 1930'lara gelindiğinde ise Stalin'in temizlik operasyonlarıyla milliyetçi aydınların kimisi sürgüne gönderilmiş kimisi kurşuna dizilmiştir.

Şüphesiz Sovyetlerin kimlik, tarih, kültür ve toplum üzerinde yapmış olduğu bu tahribatın ardında "Hür Türkistan" idealinden duyulan korku yer almıştır. Sovyet baskısından kurtulmayı başaran aydınlar Türkiye ve Almanya gibi ülkelerde yaşam ve faaliyetlerine devam etmiştir. Türkiye'de fikrî ve siyasi faaliyetlerine devam eden başta Yusuf Akçura olmak üzere Ceditçi aydınlar yeni kurulan cumhuriyetin fikri temellerinde etkili olmuştur. Ayrıca yine Buhara gibi merkezlerden Türkiye'ye eğitim amacıyla gönderilen öğrencilerin bir kısmı Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte Türkiye'ye geçmiş ve Anadolu'da cumhuriyet ideolojisinin yerleşmesi doğrultusundaki faaliyetlerde rol almıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetleri için yeni bir dönem başlamıştır. Yetmiş yılı aşkın bir süre Sovyet rejimiyle yönetilen ülkelerde bağımsızlıkla birlikte entegrasyon arayışları başlamış ve bu arayış Türk Keneşi ile neticelenmiştir. 2021 yılından itibaren Türk Devletleri Teşkilatı adını alan ve bu isimle devam eden bu organizasyon temelinde Gaspıralı'nın 19. yüzyılda gelecek nesillere mirası olarak bıraktığı, Türk boylarının üstünde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" gayesi yer almıştır. 1991'den 2022 yılına kadar gecikmeler, kimi zorluklar, eksiklikler ve aksaklıklara rağmen dil, kültür, siyaset, tarih, ekonomi ve daha birçok alanda yürütülen faaliyetler, bağımsız Türk Devletleri arasında iş birliğini sağlamıştır.

Her ne kadar Türk Devletleri Teşkilatı günümüzde "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarı açısından önemli bir adım olsa da potansiyel işbirliği alanları ve boyutları

düşünüldüğünde önemli eksiklikler olduğu görülmektedir. Bunların en başında şüphesiz dilde birlik şiarına yönelik günümüzde hala neticeye varılamamış olması gelmektedir. Ayrıca günümüzde Kırım ve Sibirya sahası başta olmak üzere çeşitli Türk coğrafyalarının zorlu siyasal ve jeopolitik koşullarda varlığını sürdürmek zorunda kalması, bağımsızlık düşüncesi bakımından oldukça geride olunduğunu göstermektedir. Öte yandan fiili ve hukuki olarak Rus hakimiyeti, Orta Asya olarak adlandırılan Türkistan topraklarında son bulmuş olsa da Rusya'nın jeopolitik ve ekonomik nüfuzu devam etmektedir. Bununla birlikte, bölgedeki terör tehditlerine karşı, en kısa sürede askeri işbirliği adımlarının da atılması gerekmektedir.

Bununla birlikte, Sovyetler Birliği dönemi kapandıktan sonra Gaspıralı'nın bir asır önce hedef gösterdiği Türk Dünyası'nın birliği istikametinde alınan mesafenin önemini takdir ederken yıllarca süren Sovyet esaretinin gerek birey gerekse devlet temelinde yarattığı zihinsel dönüşüm mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bölgesel ve uluslararası ilişkilerde uzun yıllar etkisini hissettiren Rus ve Çin nüfuzu karşısında gerek kısa vadeli gerek uzun vadeli stratejik yaklaşımlarla Türk Dünyası için daha fazla çaba harcanmalıdır.

KAYNAKÇA

Adiloğlu, A. (2020). *Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar Edebiyatında Kadın Hak ve Hürriyetleri Meselesi*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (N. Ülner ve E. Öztarhan Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ağaoğlu, A. (1933). *Devlet ve Fert*. İstanbul: Sanayiinefise Matbaası.

Ağaoğlu, A. (1985). *İslâmiyette Kadın*. (H. A. E. Ediz, Çev.). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.

Ahmet Yesevi Üniversitesi (t.y.). *Ahmet Yesevi Üniversitesi Hakkında* https://www.ayu.edu.tr/tarihce erişim tarihi: 20.03.2022.

Aka, İ. (2012). Timurlular. *TDV İslam Ansiklopedi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

Akçura, Y. (1925). Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife. *Türk Yurdu*, *3*(13), 1-16.

Akçura, Y. (2019a). *Damolla Âlimcan el-Barudî Tercüme-i Hâli*. (A. Kanlıdere, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akçura, Y. (2019b). *Türkçülüğün Tarihi* (5. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akkaş, H. H. (2006). Muhafazakâr Düşüncede Tarihin Önemi. *Muhafazakâr Düşünce*, (7), 189-196.

Akpınar, Y. (2009). *"Seyyid Azim Şirvânî"*, içinde TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

Akpınar, Y. (1997). Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, TDV İslam Ansiklopedisi

Akpınar, Y. (2018). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* (2. bs., C1-4, C. 4). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akpınar, Y. (2019). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* (6. bs., C. 1-4, C. 2). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alizada, N. (2020). Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi. *ANKASAM*. https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/ erişim tarihi: 20.03.2022.

Alp, A. (2010). *"Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)"* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alpargu, M. (2002). Türkistan Hanlıkları. (H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca, Ed.) *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aminov, A. M. (1959). *Èkonomičeskoe razvitie Srednej Azii (so vtoroj poloviny XIX stoletija do Pervoj mirovoj vojny)*. Tashkent: Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Uzbekskoj SSR.

Andican, A. (Çev.). (2005). Buhara Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1920). *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931* içinde (ss. 459-468). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.

Andican, A. A. (2020). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (2. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Arat, R. R. (1992). Astırhan Hanlığı. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (2. bs., C. I, ss. 415-416). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Aron, R. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. (K. Alemdar, Çev.) (8. bs.). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Arslantaş, H. A. (t.y.). Maarif Islahından Medeniyet İnşasına: İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp, 13.

Asker, A. (2015). Azerbaycan'da Ulus İnşasının Onay Aşaması (1918-1920) ve Önemi Üzerine Bazı Tespitler. *Yeni Türkiye*, (75), 536-546.

Asker, A. ve Şeyban, S. (2021). Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Askrri Boyutu: Askeri Eğitim ve Savunma Sanayinden Startejik Ortaklığa Uzanan Süreç. *Yeni Türkiye İş'te Birlik Özel Sayısı*, *2*(121), 161-170.

Aşırlı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)*. Bakı: Elm və Təhsil.

Atsız, H. N. (2020). Zeki Velidi Togan'n Tarihçiliği. *Tarih, Kültür ve Kahramanlar (Makaleler II)* içinde (ss. 160-163). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Avcıoğlu, D. (1978). *Türklerin Tarihi* (C. 1-3, C. 2). İstanbul: Tekin Yayınevi.
Avineri, S. (1968). *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
Avloniy, A. (2015). *Zakot*. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdulla-avloni-zakot/ erişim tarihi: 01.02.2022.
Ayan, E. (2013). Kazak Bozkırlarında İlk Öğretmen- Ibıray Altınsarin. *The Journal of Academic Social Science Studies, 5*(6), 31-41.
Ayan, E. (2017). *Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
Aydemir, C. ve Güneş, H. H. (2006). Merkantilizmin Ortaya Çıkışı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), 136-158.
Aynî, S. (1960). *Qısqaca Tarzhiami Hâlim*. Tashkent: UzSRR Davlat Badiî Neşriyâtı.
Aynî, S. (1963). Buxârâ İnqilâbı Üçün Materialler. *Asarlar* içinde (C. 1, ss. 181-349). Tashkent: UzSRR Davlat Badiî Neşriyâtı.
Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar İle Diğer Kurum Ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (2018). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/19.5.4.pdf indirilme tarihi: 20.03.2022
Bakhrushin, S., Nepamnin, V. ve Shishkin, V. (1947). *Istorija Narodov Uzbekistana*. Tashkent: SSSR Fanlar Akademiyası Nashriyatı.
Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. (H. D. Yıldız, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Bartold, V. V. (2010). *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
Bartold, V. V. (2020). *Türkistan Medeniyet Tarihinde Sulama Kültürü*. (S. Erşahin ve T. A. Abylov, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
Bayazitov, A. (1887). *Otnosheníya Islama K Nauke I K Inovertsam (İslam'ın Bilimle ve Diğer Dinlerle İlişkisi)*. Sank-Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina.
Behbudiy, M. (2006). Padarkush. Z. Abdirashidov (Ed.), *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Ishlar* içinde (3. bs., ss. 40-50). Toshkent: Ma'naviyat.
Behbudiy, M. (2009a). Ehtiyoji millat. B. Qosimov (Ed.), *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Asarlar* içinde (ss. 200-202). Toshkent: Ma'naviyat.
Behbudiy, M. (2009b). Ikki emas, to'rt til lozim. B. Qosimov (Ed.), *Mahmudxo'ja Behbudiy: Tanlangan Asarlar* içinde (ss. 151-153). Toshkent: Ma'naviyat.
Bennigsen, A. ve Lemercier-Quelguejay, C. (1981). *Step'te Ezan Sesleri*. (N. Uzel, Çev.). Ankara: Selçuk Yayınları.
Benzing, J. (1937). Das turkestanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit. *Die Welt des Islams*, (19), 94-137.
Berkes, N. (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (4. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Berman, M. (1994). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. (Ü. Altuğ ve B. Peker, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
Bozkurt, G.S. (2008). *1905- 1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
Bigiyev, M. C. (2019). Türk-Tatar Milleti. *Dini Araştırmalar*, *22*(55), 259-268.
Budak, M. (2010). Şey Şâmil (1797-1871). *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
Burton, A. (2019). *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History*. London: Routledge.
Can, M. (2020). Akıl, Birey ve Bireycilik Kavramlarının Aydınlanma Felsefesi Işığında Yeniden Yorumlanması. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 181-200.
Carrere d'Encausse, H. (1992). *Sovyetler'de Müslümanlar*. (A. Tekşen, Çev.). İstanbul: Ağaç Yyaıncılık.
Carrere d'Encausse, H. (1994a). Systematic Conquest, 1865 to 1884. E. Allworth (Ed.), *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* içinde (3. bs., ss. 131-150). Durham and London: Duke University Press.

Carrere d'Encausse, H. (1994b). Organizing and Colonizing the Conquered Territories. E. Allworth (Ed.), (3. bs., ss. 151-171). Durham and London: Duke University Press.
Carrere d'Encausse, H. (1994c). Civil War and New Governments. *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance, A Historical Overview* içinde (ss. 224-254). Durham and London: Duke University Press.
Carullah, M. (2007). *Hatun* (4. bs.). Ankara: Kitâbiyat Yayınları.
Cassirer, E. (2000). Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi. *Toplumbilim*, (11), 37-49.
Castagne, J. (2015). *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*. (R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Cedit-Cedid. (t.y.).*Kubbealtı Lugatı*. 20 Temmuz 2021 tarihinde http://www.lugatim.com/s/CED%C4%B0T adresinden erişildi.
Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.
Cranston, M. (1986). Locke and Liberty. *The Wilson Quarterly, 10*(5), 82-93.
Curtis, W. E. (1911). *Turkestan Heart of Asia*. New York: George H. Doran Company.
Çakmak, H. (2007). *Avrupa Güvenliği* (2. bs.). Ankara: Platin Yayınları.
Çakmak, M. A. (2002). Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumî Bir Bakış. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
Çay, A. (2015). Basmacılar Hareketine Kadar Türkistan'daki Türk Kurtuluş Hareketlerine Kısa Bir Bakış. R. Uzmen (Çev.), *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi* içinde (ss. 73-82). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Çaycıoğlu, S. O. (2021). Zeki Velidi Togan'ın Fikri Gelişimi, Türk Birliği Fikri ve Türk Yurdu'ndaki Yazılarına Göre Tarihçiliği. *Türk Dünyası Araştırmaları, 128*(252), 53-70.
Çetin, N. (2017). SSCB'nin Dağılma Sürecinin Tetikleyen Faktörlerden Jeltoksan Ayaklanması. *Ekim Devrimi'nin 100. Yılı: Sovyetler Birliği, Soğuk Savaş, Uluslararası Sistem* içinde (ss. 61-64). Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi, sunulmuş bildiri, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkan Olarak Modernite: Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim Yayınları.
Çokay, M. (1988). *1917 Yılı Hatıra Parçaları*. Ankara: Yaş Türkistan Neşriyatı.
Çokay, M. (2005). Türkistan'da Sovyet Hükûmeti'nin "Açlık Siyaseti" (Turar Rıskulov'un Hatıraları). A. A. Andican (Çev.), *Türkistan Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler* içinde (ss. 276-280). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Çokayoğlu, M. (2005a). Sovyetler'in Türkistan'da Uyguladıkları Milliyetleri Politikasının Teorik ve Pratik Yönleri. A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 153-162). Ankara: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Çokayoğlu, M. (2005b). Türkistan'dan Siyasi İzlenimler. *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler* içinde (ss. 184-189). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Çolak, İ. (2014). *Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi: Şahabeddin Mercâni*. İstanbul: Ufuk Yayınları.
Çolpan, A. S. (1914). Vatanimiz Turkistonda ziroat va dehqonchilik. *Sadoi Farg'ona*. https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdulhamid-cholpon-vatanimiz-turkistonda-ziroat-va-dehqonchilik-1914/ erişim tarihi: 01.02.2022.
Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Standford, California: Standford University Press.
Dallal, A. (2010). *Islam, Sciene and the Challenge of History*. United States of American: Yale Universty Press.
Damirli, M. A. (2002). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
Darendelioğlu, İ. (1976). *Türk Milliyetçiliği Tarihinde Büyük Kavga*. İstanbul: Oymak Yayınları.

Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi*. (B. Çıgman, E. Topçugil, K. Emiroğlu ve S. Kaya, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
Demirci, Ü. Ö. (2011). Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze). *Türk Yurdu*, (287), 225-229.
Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilâli ve Türk-Tatar Millet Meclisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Devlet, N. (2011a). *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist: İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
Devlet, N. (2011b). *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
Devlet, N. (2020). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Dikkaya, M. (2009). *Orta Asya ve Kafkasya: Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
Djalili, M.-R. ve Kellner, T. (2000). Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: Des concepts geo´politiques à construire et à reconstruire? *Central Asia Survey*, *1*(19), 117-140.
Djalili, M.-R. ve Kellner, T. (2009). *Yeni Orta Asya Jeopolitiği: SSCB'nin Bitiminden 11 Eylül Sonrasına*. (R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. (F. Akar, Ed.). İstanbul: Belge Yayınları.
Dolimov, U. (1990). Ishaqxon Ibrat. *Sharq Yulduzi*, *4*(59), 141-144.
Duman, F. (2004). Edmund Burke: Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset. *Muhafazakâr Düşünce*, (1), 31-53.
Durkheim, E. (2018). *Toplumsal İşbölümü*. (Ö. Ozankaya, Çev.) (3. bs.). İzmir: Cem Yayınevi.
Epstein, S. A. (2014). *Geç Dönem Ortaçağ Avrupası*. (S. Işık, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Erbaş, H. (2018). Gelişme Sorunsalı: Unut(tur)ulan Ancak Terk Etmeyen ve Kanayan Yara. *Türkiye'de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki* içinde. Ankara: Palme Yayınevi.
Erdem, T. (2013). *Feodaliteden Küreselleşmeye* (3. bs.). Ankara: Lotus Yayınevi.
Faulkner, N. (2015). *Marksist Dünya Tarihi: Neandertallerden Neoliberallere*. (T. Öncel, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Yordam Kitap.
Fıtrat, A. (2000a). Münazara. S. Erşahin (Ed.), *Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Reformu: Münzara ve Hind Seyyahının Kıssası* içinde (ss. 57-92). Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
Fıtrat, A. (2000b). *Buhara'da Cedidcilik—Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*. (S. Erşahin, Ed.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Fisher, A. (1978). *The Crimean Tatars, Stanford, Hoover Institution Press*. Standford: Hoover Instituion Press.
Fisher, A. (1987). *The Crimean Tatars*. Standford: Hoover Instituion Press.
Foucault, M. (2000). Aydınlanma Nedir? *Toplumbilim*, (11), 69-76.
Frankopan, P. (2018). *İpek Yolu*. (M. Gülmen, Çev.). İstanbul: Pegasus Yayıncılık.
Fullerton, K. (1928). Calvinism and Capitalism. *The Harvard Theological Review*, *3*(21), 163-195.
Fülberth, G. (2018). *Kapitalizmin Kısa Tarihi*. (S. Usta, Çev.) (4. bs.). İstanbul: Yordam Kitap.
Gafurova, B. G. ve Litvinskii, B. A. (1979). Istoriya i Kul'tura Naradov Sredney Azii. *Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostacnoy Literatury*, 148-160.
Gaspıralı, İ. (2008a). Refiklerime Açık Mektup. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları* içinde (C. 1-4, C. 3, ss. 114-118). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2008b). Can yaki Dil Meselesi. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (C.1-4, C. 3, ss. 119-125). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2008c). Lisan Meselesi. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (C.1-4, C. 3, ss. 74-83). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2008d). Til Bahsi. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (C.1-4, C. 3, ss. 94-95). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2008e). Til ve Lisan Senesi. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (C. 1-4, C. 3, ss. 102-103). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2008f). "Rusiya" Gazetesine Cevap. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları* içinde (C. 1-4, C. 3, ss. 109-110). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2008g). Dil Sadeliği. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Dil, Edebiyat, Seyahat Yazıları* içinde (C. 1-4, C. 3, ss. 35-38). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2018a). Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir? Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* içinde (2. bs., C. 1-4, C.4). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2018b). Tedris Meselesi. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* içinde (2. bs., C. 1-4, C.4, ss. 122-125). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2018c). Maarif. Y. Akpınar (Çev.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* içinde (2. bs., C1.4, C. 4, ss. 35-37). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2018d). Bize Ne Gerek? Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* içinde (2. bs., C. 1-4, C. 4, ss. 48-50). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2018e). Bizler Adam Olurmız Mı? Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Eğitim Yazıları* içinde (2. bs., C. 1-4, C. 4, ss. 73-78). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019a). Bahçesaray Mektupları. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserler* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 61-75). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019b). Kadimcilik-Ceditçilik. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 308-320). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019c). Rusya Müslümanları. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 76-117). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019d). Zulüm Kaydan Geliyor? Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Srçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C.1-4, C. 2, ss. 339-352). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019e). Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 151-175). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019f). Sosyalizm Yaki Mezheb-i İştirakiyyûn. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 176-179). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019g). Mezheb-i İştirakiyyûn. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 180-209). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019h). Kadınlar. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eseleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 321-338). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019i). Zamanımız Meseleleri. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikrî Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 363-372). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019j). Oldu mu Daha İş Var mı? Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 395-398). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019k). Rus-Doğu Anlaşması. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 118-138). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019l). Rusya'nın Siyaset-i İslamiyesi. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 210-229). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Gaspıralı, İ. (2019). Umumî Mutemer-i İslamî Yani Müslümanlar Kongresi. Y. Akpınar (Ed.),

İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri içinde (6. bs., C. 1-4, C. 2, ss. 399-411). İstanbul: Ötüken Neşriyat

Gaspıralı, İ. (2019m). Üçüncü Şura-yı Ümmet. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserleri* içinde (6. bs., C.1-4, C. 2, ss. 373-389). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2020a). Gündoğdu. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikâyeleri* içinde (7. bs., C. 1-4, C. 1, ss. 411-455). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2020b). Darürrahat Müslümanları. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri* içinde (7. bs., C. 1-4, C. 1, ss. 181-287). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2020c). Kadınlar Ülkesi. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri* içinde (7. bs., C. 1-4, C. 1, ss. 314-351). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2020d). Arslan Kız. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri* içinde (7. bs., C. 1-4, C. 1, ss. 370-410). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gaspıralı, İ. (2020e). Frengistan Mektupları. Y. Akpınar (Ed.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Roman ve Hikayeleri* içinde (7. bs., C. 1-4, C. 1, ss. 93-180). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Gazzâli, İ. (2013). *El-Münkız Mine'd-Dalâl*. (A. Tek, Çev.). Bursa: Emin Yayınları.

Geldiyev, M. (1926). *Türkmenistan Gazetesi*, 5 Ocak

Gençoğlu, A. Y. (2013). Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkantilizm, Liberalizm ve Marksizm. *Toplum Bilimleri, 7*(14), 79-94.

Georgeon, F. (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (A. Er, Çev.). Ankara: Yurt Yayınları.

Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. (A. Berktay, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji: Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş*. (Ü. Y. Battal, Çev.) (4. bs.). Ankara: Siyasal Kitapevi.

Gorkiy, M., Molotov, V., Voroşilov, K., Jdanov, A. ve Stalin, J. (2004). *1917 Sovyet Devrimi*. (A. Bilgi, Çev.) (C. 1-2, C. 1). İstanbul: Evrenel Basım Yayın.

Gökçe, M. ve Tombuloğlu, T. (2021). Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. C. Yıldırım, F. Tuğluoğlu, M. Gökçe ve O. Okumuş (Ed.), *20. Yüzyılda Türkiye-Türk Dünyası İlişkileri* içinde (ss. 49-82). Ankara: Pegem Akademi.

Gökgöz, S.S. (2003). *İdil-Ural'da İslâm Karşıtı Misyon Hareketi: Yevfimiy Aleksandroviç Malov*. (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Enstitüsü.

Gönel Doğaner, F. (2016). *Kalkınma Ekonomisi* (3. bs.). Ankara: Efil Yyaınevi.

Görmez, M. (2014). *Gazâlî'de Sünnet, Hadis ve Yorum*. Ankara: Otto.

Güngör, E. (2013). *Bozkırda Bir Ceditçi Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Habermas, J. (1994). Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje. N. Zekâ (Ed.), *Post-Modernizm* içinde (2. bs., ss. 31-44). İstanbul: Kıyı Yayınları.

Hablemitoğlu, Ş. ve Hablemitoğlu, N. (1998). *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.

Hacib, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig*. (M. Tunçel, Çev.). Ankara: Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

Hakkımızda. (t.y.-b).*Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*. 20 Mayıs 2022 tarihinde https://turan.org/turk-dunyasi-arastirmalari-vakfi/ adresinden erişildi.

Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu*. (S. Savran, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Hayit, B. (1962). *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan*. İstanbul: Toprak Yayınları.

Hayit, B. (1971). *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar*. Ankara: Kardeş Matbaası.

Hayit, B. (1975). *Türkistan: Rusya ve Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınları.

Hayit, B. (2004). *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası: "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgan Fikirler (Türkistan Türkçesiyle Metinler)*. (T. Kocaoğlu, Ed.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
Heinzig, D. (1983). Russia and the Soviet Union in Asia: Colonialism and Expansionism. *Contemporary Southeast Asia*, *4*(4), 417-450.
Heywood, A. (2013). *Siyasi İdeolojiler*. (A. K. Bayram, Ö. Tüfekçi, H. İnaç, Ş. Akın ve B. Kalkan, Çev.) (5. bs.). Ankara: Adres Yayınları.
Heywood, A. (2015). *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş*. (B. Kalkan, Çev.) (5. bs.). Ankara: Adres Yayınları.
Hobsbawm, E. J. E. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk*. (A. Ersoy, Çev.) (5. bs.). Ankara: Dost Kitabevi.
Huberman, L. (2014). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (M. Belge, Çev.) (14. bs.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
Huizinga, J. (1988). Rönesans Sorunu. *Gergedan*, (13), 28-34.
Hunt, E. K. ve Lautzenheiser, M. (2016). *İktisadi Düşünce Tarihi*. (V. U. Aslan, Ed.) (3. bs.). 2016: Phoenix Yayınevi.
Huyler, J. (1997). Was Locke a Liberal? *The Independent Review*, *1*(4), 523-542.
İnalcık, H. (1944). Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi. *Belleten, VIII* (30), 185-229.
İnalcık, H. (1999). Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700. *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl* içinde (ss. 25-36). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
İnalcık, H. (2013). *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (4. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
İnayet, A. (2012). Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bu Hareketin Önemli Temsilcileri, *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, (17), 99-214
İskenderova, M. (2002). Bakü Hanlığı. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
İşbilir, A. ve Dikkaya, M. (2021). Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyo-Ekonomik Rolü ve Etkileri, *JEBPİR*, 7(2), 260-280
İşbilir, A. ve Dikkaya, M. (2021). İsmail Gaspıralı'nın Dünyasında 'İşte Birlik' Düşüncesinin Teorik ve Tarihsel Arka Planı, *Yeni Türkiye*, 1(120), 78-91
Jeanniere, A. (1999). Modernite Nedir? M. Küçük (Ed.), *Modernite versus Postmodernite* içinde (3. bs., ss. 95-107). Ankara: Vadi Yayınları.
Kafalı, M. (1970). Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın Orda), Hanlıkları. *Tarih Dergisi*, *0*(24), 59-68.
Kakınç, H. (2004). *Destancı Kuramcı Sultangaliyev*. İstanbul: Bulut Yayınları.
Kamalov, İ. (2011). Kazan Hanlığının Yıkılışında Bazı Ermeni Tüccarların Ruslarla İşbirliği. *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, *17*(58), 203-210.
Kamalov, İ. ve Mirgaliyev, İ. (2008). Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri, *2*(3), 187-198.
Kanbir, Ö. (2020, ubat). *İslami Gelişme Endeksi: İslami Değerlere Uygunluk Bakımından Uluslararası Bir Karşılaştırma*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
Kanlıdere, A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Kant, I. (2000). Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt. *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, (11), 17-21.
Karatay, O. (2019). *Türklerin Kökeni* (20. bs.). Ankara: Kripto Kitaplar.
Karimov, N. (1999). XX Asr boşlaridagi tarihiy vaziät va jadidçilik xarakatining vujudga kelişi. D. A. Alimova (Ed.), *Jadidçilik: İslohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kuraş* içinde (ss. 23-34). Tashkent: Universistet.
Kâsımov, B. (2009). *Milli Uyanış*. (F. Açık, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
Kâsımov, B. (2010). Ceditçilik (Bazı Mülâhazalar). *Gazi Türkiyat*, (6), 335-361.
Kaynak, M. (2011). *Kalkınma İktisadı* (4. bs.). Ankara: Gazi Kitapevi.
Kazgan, G. (2012). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi* (18. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
Kemaloğlu, İ. (2019). Sibir Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedi*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı.

Kerimî, F. (2001). *İstanbul Mektupları*. (F. Gökçek, Ed.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
Khalid, A. (1998). *Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press.
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (t.y.). *Tarihçemiz*, http://manas.edu.kg/index.php/kurumsal/tanitim/tarih%C3%A7e erişim tarihi: 20.03.2022
Kırımer, C. S. (1979). *Ülkü ve Türkçülük* (2. bs.). İstanbul: Su Yayınları.
Kırımer, C. S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. (R. Bakkal, Ed.). İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
Kırımlı, H. (2001). *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları
Kocaoğlu, O. (2005a). Türkistan'da Mesleki ve Sosyal Ahlâkın Durumu. A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 288-290). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Kocaoğlu, O. (2005b). Bolşevikler ve Çiftçiler. A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden Yeni Türkistan'dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931* içinde (ss. 305-308). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Kocaoğlu, O. (2005c). Milliyet ve Bolşevizm. A. A. Andican (Ed.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 172-176). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Kocaoğlu, T. (2018a). Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu). T. Kocaoğlu (Ed.), *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924* içinde (2. bs., ss. 15-30). Haarlem, Netherlands: UZNED.
Kocaoğlu, T. (2018b). Buhara Ta'mim-i Ma'arif Cemiyeti Nizamnamesi. T. Kocaoğlu (Ed.), *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924* içinde (2. bs., ss. 467-484). Harlem, Hollanda: UZNED.
Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
Kozan, M. (2016). Alman Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökenleri. *İnönü Üniversitesi Uluslararsı Sosyal Bilimler Dergisi*, *5*(1), 99-110.
Kösoğlu, N. (2021). *Şehit Enver Paşa* (8. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Kramer, M. (1986). The Advent of the Muslim Congress New York: Columbia University Press.
Kramnick, I. (1995). *The Portable Englightenment Reader*. New York: Penguin Books.
Kubatova, A. (2018). *Kırgızistan'da Ceditçilik Hareketi*. Ankara: Bengü Yayınları.
Kurat, A. N. (1954). Kazan Hanlığı (1437-1556), *12*(3-4), 227-248.
Kurat, A. N. (1965). Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *XXIII* (3-4), 91-126.
Kurat, N.A. (1966). "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 24(3-4), 95-194
Kurat, A. N. (1972). *IV. ve XVII. Yüzyıllar Arasında Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (2. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Kurat, A. N. ve Temir, A. (1992). Sibir (Sibirya) Hanlığı. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (2. bs., C. 1, ss. 437-451). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Kutlu, S. (2017a). *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar: Hanefilik-Maturidilik-Yesevilik* (2. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Kutlu, S. (2017b). *Selefiliğin Fikrî Arka Planı* (4. bs.). Ankara: Otto.
Lacoste, Y. (1996). *Sınıfsal Açıdan Azgelişmişlik*. (S. Avcıoğlu, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Göçebe Yayınları.
Lazzerini, E.J. (1973). *Ismail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1879-1914.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Washington: University of Washington.
Le Gof, J. (2005). Orta Çağ'da Batı Avrupa. *Doğu Batı Dergisi*, (33), 39-68.

Lenin, V. İ. (1975). *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*. (M. Ardos, Çev.) (2. bs.). Ankara: Sol Yayınları.
Lenin, V. İ. (1992). *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*. (M. Erdost, Çev.) (8. bs.). Ankara: Sol Yayınları.
Lenin, V. İ. (1993). *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*. (Y. Fincancı, Çev.) (2. bs.). Ankara: Sol Yayınları.
Liebman, M. (2017). *Rus Devrimi: Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı*. (S. Tiryakioğlu, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Long, J. (1875). The Russia an Advance in Central Asia, In Its Commercial Aspects Towards India and The East. *Journal of The Society for Arts, 1177*(23), 643-666.
Loon, H. W. V. (2014). *Gençler İçin Uygarlık Tarihi*. (S. Çıngay, Ed.) (2. bs.). İstanbul: Say Yayınları.
Lukes, S. (1969). Saint Simon. İ. Sezal (Çev.), *The Founding Fathers of Social Science* içinde (ss. 107-116). London: Penguin Books.
MacKenzie, D. (1974). Turkestan's Significance to Russia (1850-1917). *The Russian Review, 2*(33), 167-188.
Magee, B. (2000). *Felsefenin Öyküsü*. (B. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
Mahmudova, Y., Yeşilot, O., Bilgin, M. S., Memmedova, İ. ve Ahmedova, F. (t.y.). *Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Kafkas İslam Ordusu*. Ankara: Tarihdaş Millet ve Topluluklar Derneği.
Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Maraş, İ. (2016). "Türk Tatar Kimliğinin Oluşumunda Bay'ların Rolü", Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.
Marx, K. (2009). *Komünist Manifesto*. (R. Teksoy, Çev.) (4. bs.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
Marx, K. (2011). *Kapital*. (A. Bilgi, Çev.) (6. bs.). Ankara: Sol Yayınları.
Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. (T. Ok ve O. Geridönmez, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Evrensel Yayınları.
Matley, I. M. (1994). Industrialization (1865-1964). *Central Asia: 130 Yeras of Russian Dominance, A Historical Overview* içinde (3. bs., ss. 309-348). Durham and London: Duke University Press.
Mende, G. v. (1934). Ismail Bey Gasprinski: Zur nationalen Bewegung der Rußlandtürken. *Osteuropa, 1*(10), 39-44.
Mendelssohn, M. (2000). Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine. *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, (11), 13-15.
Muhammetdin, R. (1998). *Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
Muin, H. (2005a). Oila tarbiyasi. O. Sharafiddinov (Ed.), *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar* içinde (ss. 82-83). Toshkent: Ma'naviyat.
Muin, H. (2005b). Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi. O. Sharafiddinov (Ed.), *Hoji Muin: Tanlangan Ishlar* içinde. Toshkent: Ma'naviyat.
Musabay Baki, P. (2014). Avrasya'da Bölgesel İşbirliği Sürecinden İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi. *Bilge Strateji, 6*(11), 133-162.
Naim, A. (2005). Türkistan İktisadi Hayatına Bir Bakış. A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 269-275). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Olcott, M. B. (1995). *The Kazakhs* (2. bs.). Standford, California: Hoover Instituion Press.
Olivier Roy. (2018). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* (5. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and His Country*. London: Nielsen& Lydichf.
Orkun, H. N. (2011). *Yeryüzünde Türkler*. İstanbul: Bilge Karınca.
Özey, R. (2019). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası* (3. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
Pirenne, H. (1983). *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
Pirenne, H. (2000). *Ortaçağ Kentleri*. (Ş. Haradeniz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Polanyi, K. (2017). *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*. (A. Buğra, Çev.) (14. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
Rakowska-Harmstone, T. (1983). Islam and Nationalism: Central Asia and Kazakhstan under Soviet rule. *Central Asia Survey*, *2*(2), 7-87.
Reijen, W. V. ve Loo, H. V. D. (2003). *Modernleşmenin Paradoksları*. (K. Canatan, Ed.). İstanbul: İnsan Yayınları.
Reno, B. J. (2009). Private Property and the Law of Nature in Locke's Two Treatises: The Best Advantage of Life and Convenience. *American Journal of Economics and Sociology*, *68*(3), 639-663.
Resulzade, M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. (Y. Akpınar, İ. M. Yıldırım ve S. Çağın, Çev.). İstanbul: Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
Reyhan, H. (2010). *Doğunun Büyük Devrimcileri Mollanur Vahidov ve Sultan Galiyev* (2. bs.). Ankara: Alter Yayıncılık.
Richard A., P. (1960). *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
Rossabi, M. (1990). The "Decline" of The Central Asian Caravan Trade. J. D. Tracy (Ed.), *The Rise of Merchant Empires: Long-Distance Trade in The Early Modern World, 1350-1750* içinde (ss. 351-370). Cambridge: Cambridge University Press.
Roux, J.-P. (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Roux, J.-P. (2008). *Türklerin Tarihi- Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (A. Kazancıgil ve L. Arslan Özcan, Çev.) (5. bs.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Roy, O. (2018). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. (M. Moralı, Çev.) (5. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
Russ, J. (2011). *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*. (Ö. Doğan, Ed.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
Saray, M. (1993). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
Saray, M. (1995). *Atatürk ve Türk Dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Sarınay, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Schiltberger, J. (1879). *The Bondage and Travelse of Johan Schiltberger*. (J. B. Telfer, Ed.). London: The Hakluyt Society.
Seyfettin, Ö. (1918). Büyük Türklüğü Parçalayan Kimlerdir?, *Kırım Mecmuası*, (1).
Shozimov, P., Sulaimanov, J. ve Abdullaev, S. (2011). Culture in The Ferghana Valley Since 1991: The Issue of Identity. S. F. Starr, B. Beshimov, I. Bobokulov ve P. Shozimov (Ed.), *Ferghana Valley: The Heart of central Asia* içinde (ss. 278-295). New York: M.E Sharpe.
Slattery, M. (2015). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Ö. Balkız, G. Demiriz, H. Harlak, C. Özdemir, Ş. Özkan ve Ü. Tatlıcan, Çev.) (8. bs.). İstanbul: Sentez Yayınları.
Smith, A. (2006). *Milletlerin Zenginliği*. (H. Derin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Somuncuoğlu, T. (2008). 19. Asrın Sonu ve 20. Asır Başlarında İdil Boyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(2), 87-101
Söyegov, M. (1998). Türkmen Edebiyatında Ceditçilik Dönemi Hakkında Bazı Tesbitler ve Yeni Malûmatlar, *Bilig Dergisi*, (7), 112-121
Spannaus, N. (2016). The Ur-Text of Jadidism: Abū Naṣr Qūrṣāwī's Irshād and the Historiography of Muslim Modernism in Russia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, *59*(1/2), 93-125.
Starr, S. F. (2020). *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. (Y. S. İnanç, Çev.) (4. bs.). İstanbul: Kronik Kitap.
Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Indetity in a Muslim Community*. Cambridge: Cambridge University Press.

Şahkuloğlu, M. (2005). Türkistan'ın İktisadi Hayatı. A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 247-256). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.
Şenoğlu, K. (2009). *Yusuf Akçura: Kemalizmin İdeoloğu*. İstanbul: Keynak Yayınları.
Tawney, R. H. (1922). *Religion and The Rise of Capitalism*. London: Hazell, Watson and Viney Ltd.
Taymas, A. B. (1959). *Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudîler*. İstanbul: Sıralar Matbaası.
Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri* (2. bs.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Taymas, A. B. (1968). *Rus İhtilâlinden Hâtıralar* (2. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
Temir, A. (1992). Nogay Hanlığı. *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (2. bs., C. 1, ss. 435-436). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Timur, K. (2010). *Ömer Seyfettin'in Kaleminden Şair ve Yazarlar*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
Togan, A. Z. V. (1943). *Türkili Haritası ve Ona Ait İz*. İstanbul: Alâeddin Kıral Basımevi.
Togan, A. Z. V. (1955). Sovyetlerin Türkistanda Tatbik Ettikleri Siyasetin Son Safhaları. *Dergi: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Tarih ve Kültürünü Tetkik Enstitüsü*, (1), 5-21.
Togan, A. Z. V. (1969). *Çengiz Han (1155-1227)*. İstanbul: Kömen Teksir.
Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkün Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (2. bs., C. 1). İstanbul: Enderun Yayınları.
Togan, A. Z. V. (2020). *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar* (3. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Tomanbay, M. (2019). İktisadi Düşüncenin Gelişimi ve İktisat Okulları. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 31-45.
Tombuloğlu, T. (2018). Alparslan Türkeş'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarına Göre Türk Dünyası Hakkındaki Görüşleri. S. Y. Gömeç ve T. Tombuloğlu (Ed.), *Doğumunun 100. Yılında Alparslan Türkeş'e Armağan* içinde (ss. 319-335). Ankara: Berikan Yayınevi.
Touraine, A. (1995). *Modernliğin Eleştirisi*. (H. Tufan, Çev.) (2. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Toynbee, A. (1894). *Lectures on the Industrial Revolution of the 18th Century in England*. London: Longmans, Green and Co.
TRT Avaz (t.y.). *Hakkımızda*. https://www.trtavaz.com.tr/hakkimizda erişim tarihi: 20.03.2022.
TRT Avaz (2018). *İlber Ortaylı: Tek bir edebi lehçe oluşturmak zorunda değiliz*. https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/ilber-ortayli-tek-bir-edebi-lehce-olusturmak-zorunda-degiliz/5ae2ced201a30a0ca029af63 adresinden erişim tarihi: 20.03.2022.
TRT Haber (2013). "Avrasya Askeri Gücü "TAKM" resmen görevde" https://www.trthaber.com/haber/gundem/avrasya-askeri-gucu-takm-resmen-gorevde-72942.html erişim tarihi: 20.03.2022.
TRT Haber (2021). *Kazakistan'da Yeni Alfabe Kamuoyuna Sunuldu*. https://www.trthaber.com/haber/dunya/kazakistanda-yeni-alfabe-kamuoyuna-sunuldu-575089.html erişim tarihi: 20.03.2022
Tsutsiyev, A. (2006). *Atlas Etnopolitiçeskoy İstorii Kavkaza (1774–2004)*. Moskova: Yevropa Izdatel'stvo.
TURKPA (2018). *Türk Kültür ve Miras Vakfı*, https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2/turk-is-konseyi_9 erişim tarihi: 20.03.2022.
Turner, B. S. (2003). *Oryantilizm, Postmodernizm ve Globalizm* (2. bs.). İstanbul: Anka Yayınları.
Türk, C. (1964). *Dünyanın Çatısı Turan ve Rus Kafası*. İstanbul: Toprak Yayınları.
Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi. (t.y.). *Tarihçemiz*, https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/history erişim tarihi: 20.03.2022.

Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (t.y.). *Teşkilat Kanunu.* https://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/teskilat_kanunu-238 erişim tarihi: 20.03.2022.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (t.y). *Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler*. https://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa erişim tarihi:20.03.2022.

Türk Devletleri Teşkilatı (2009). *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin Kurulmasına Dair Nahçıvan Anlaşması.* https://www.turkkon.org/assets/pdf/temel_belgeler/Nahcivan_Anlasmasi_Turkce_20140417_193951.pdf indirilme tarihi: 20.03.2022.

Türk Devletleri Teşkilatı (t.y.). *Türk Konseyi 1. Zirvesi*. https://www.turkkon.org/tr/organizasyon-tarihcesi erişim tarihi: 20.03.2022

Türk Devletleri Teşkilatı (t.y). *Türk İş Konseyi Hakkında*. https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/ekonomik-isbirligi_2/turk-is-konseyi_9 erişim tarihi: 20.03.2022.

Türk Devletleri Teşkilatı (2020). *Türk Üniversiteler Birliği,* https://www.turkkon.org/tr/isbirligi-alanlari/egitim_4/turk-universiteler-birligi erişim tarihi: 20.03.2022.Türk Devletleri Teşkilatı (t.y.). *Üye Ülkeler* https://www.turkkon.org/tr/uye-ulkeler erişim tarihi: 20.03.2022

Türkdoğan, O. (1977). *Toplum Kalkınması* (2. bs.). İstanbul: Dede Korkut Yayınları.

Türkoğlu, İ. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TÜRKSOY (t.y.). *TÜRKSOY Hakkında*, https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about erişim tarihi: 20.03.2022.

TWESCO (t.y.). *Akademi Hakkında*, http://twesco.org/tr/%d0%b0%d0%ba%d0%b0%d0%b4%d0%b5%d0%bc%d0%b8%d1%8f-%d1%82%d1%83%d1%80%d0%b0%d0%bb%d1%8b/ erişim tarihi: 20.03.2022.

Uğur, H. H. (2009). *Alparslan Türkeş'in TBMM'deki Konuşmaları*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat, ve Yayın Kurulu Yayınları.

Ülgener, S. F. (2015). *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*. İstanbul: Derin Yayınları.

Ülken, H.Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (3. bs.). İstanbul: Ülken Yayınları.

Ünal, F. (2008). Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (38), 227-252.

Ünlü, S. (2005). Turan Yazgan Hoca ve Türk Dünyası. *Journal of Social Policy Conferences*, (49), 31-33.

Velidi, A. Z. (2005). Türkistan'ın İktisadi Hayatı "Yerli"-"Rus Bakış Açıları" ve "Aris-Semey Hattı". A. A. Andican (Çev.), *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)* içinde (ss. 257-268). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.

Verdieva, K. (2007). The Russian Empire's Migration Policy in The Caucasus. *The Caucasus Globalization*, *1*(15), 128-136.

Vernadsky, G. (1943). *A History of Russia* (New Revised Esition.). New Haven: Yale Universty Press.

Walt W., R. (1973). Sanayi Devrimi Nasıl Başladı. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde Yaptığı Konuşma*. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8594 adresinden erişildi.

Weber, M. (2017). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (G. Alpaslan, Çev.). İstanbul: Mavi Çatı Yayınları.

Whitman, J. (1956). Turkestan Cotton in Imperial Russia. *The American Slavic and East European Review*, *2*(15), 190-205.

Yakubovskiy, A. Yu. (1976). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (H. Eren, Çev.) (3. bs.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yayla, A. (1991). *Sadi Maksudi Arsal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yengin, N. (2010). *Buhara Emirliği Türkistan ve Enver Paşa*. İstanbul: Bilgeoğuz.

Yeşilot, O. (2012). *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
Zeki, İ. (2019). *Türkistan Ceditçileri*. Konya: Çizgi kitapevi.
Ziyaev, H. Z. (1999). Jadidlar xorakatining siosiy va ijtimoiy-iktisodiy zamini. D. A. Alimova (Ed.), *Jadidçilik: İslohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kuraş* içinde (ss. 9-22). Tashkent: Universistet.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı Soyadı	: Aslı İŞBİLİR
Yabancı Dil	: İngilizce (YÖKDİL: 67,5)
ORCID ID	: 0000-0003-1018-8871

Eğitim Bilgileri:

Lisans	: Gazi Üniversitesi – İktisat (2014-2019)
Yüksek Lisans	: Kırıkkale Üniversitesi – İktisat (2019-2022)

Yayınlar:

- Ceditçi Düşüncede Kadının Sosyoekonomik Rolü ve Etkileri (JEBPİR-Yıl 2021, Cilt 7, Sayı 2, s. 260-280)
- İsmail Gaspıralı'nın Dünyasında "İşte Birlik" Düşüncesinin Teorik ve Tarihsel Arka Planı (Yeni Türkiye Dergisi İşte Birlik Özel Sayısı, Yıl 2021, Sayı 121, s. 78-91)
- Orta Asya'da Uluslararası İşgücü Göçü ve Ekonomi Üzerine Etkileri (4. Uluslararası 19 Mayıs Yenilikçi Bilimsel Yaklaşımlar Kongresi, 21-22 Aralık 2020, Samsun)